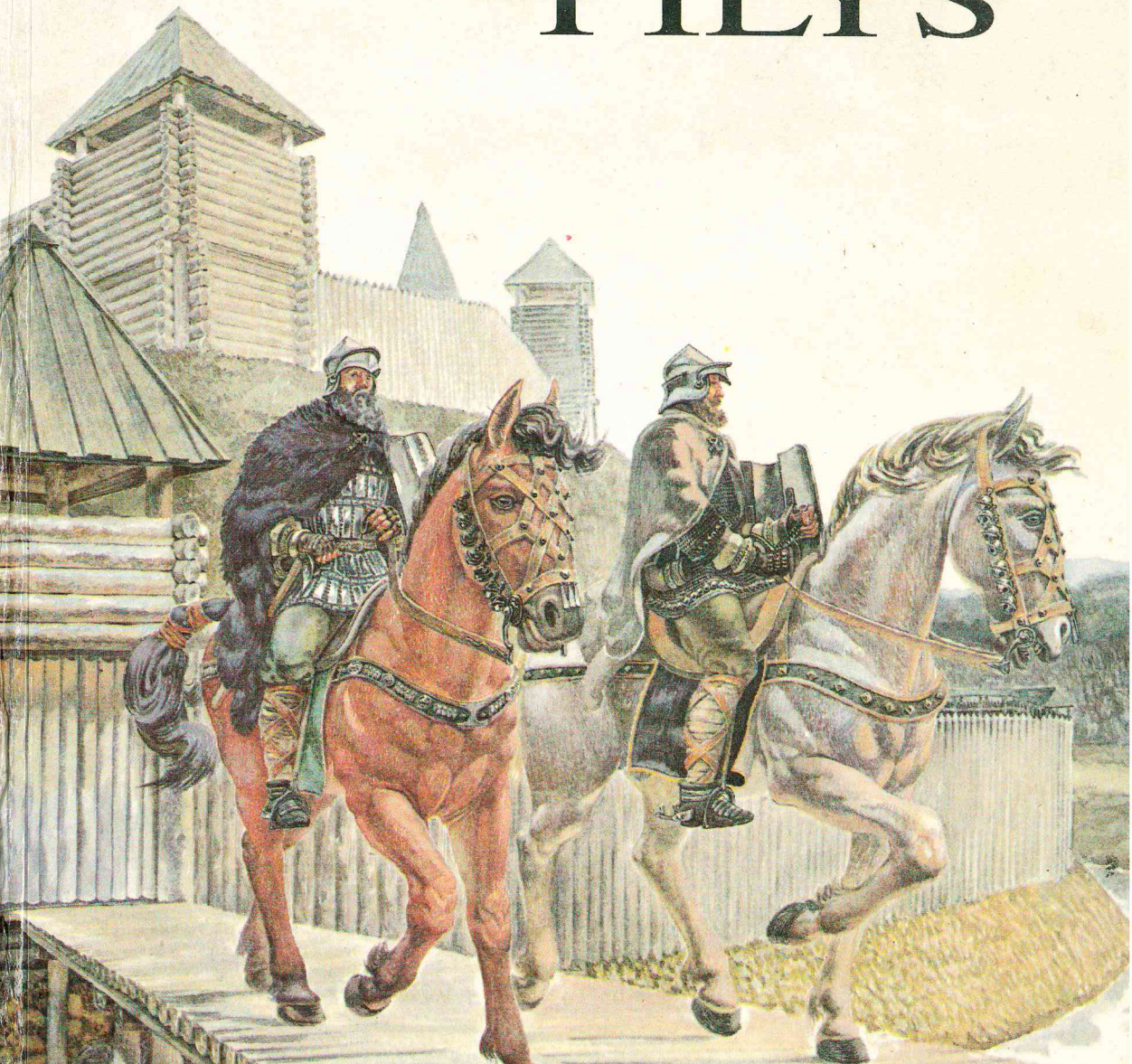
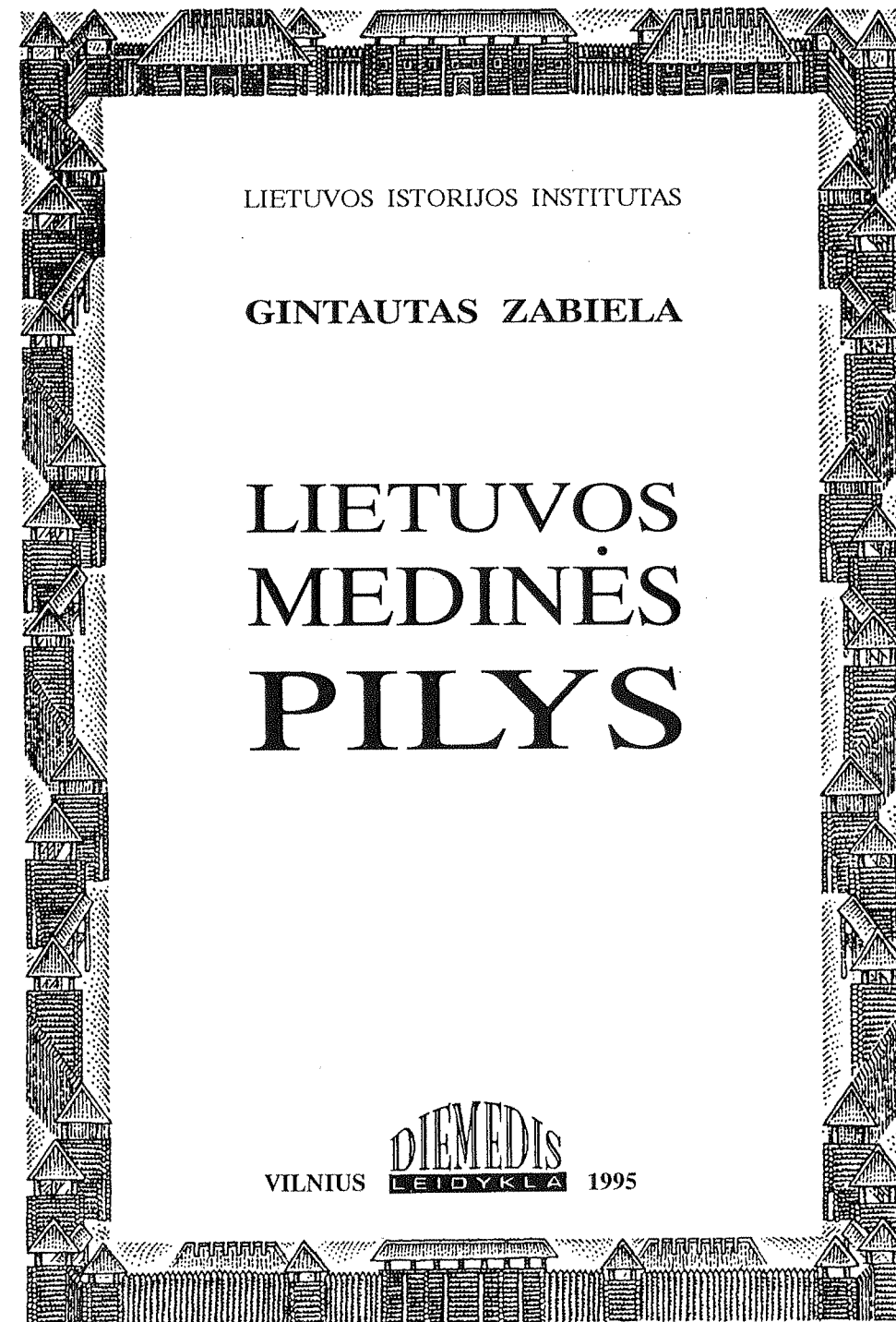

GINTAUTAS ZABIELA

LIETUVOS MEDINĖS PILYS

A. Kauspėdaite

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

GINTAUTAS ZABIELA

LIETUVOS
MEDINĖS
PILYS

VILNIUS **DIEMEDIS** LEIDYKLA 1995

Vyr. redaktorius
Dailininkas
Dizainerė
Stilistė
Korektorė

Danas Kaukėnas
Šarūnas Miškinis
Nijolė Vaitekoniene
Aldona Paulauskienė
Antanina Banelytė

Į V A D A S

Į ž a n g a

Europos viduramžių istorija neatskiriama nuo pilių. Medinės, mūrytos iš plytų ar akmenų, jos buvo nusėjusios senąjį žemyną nuo Atlanto vandenyno iki pat Uralo kalnų. Laikui bėgant, pilys keitėsi - vienos sunyko, kitos buvo perstatytos, rekonstruotos. Iš viduramžių mūsų laikus pasiekė tik mūrinės pilys. Jų dėka šiandien mes žinome, kaip atrodė viduramžių pilis. Net jeigu iš pilies beliko tik griuvėsiai, jie vis viena leidžia pajusti buvusią jos didybę.

Kas kita medinės pilys. Jos sunyko be pėdsakų, istorijai dažnai nepalikdamos net savo vardų. Europoje nerasime nė vienos tebestovinčios medinės pilies. Akmuo ir plyta gali atlaikyti tūkstantmečius, o minkštas ir ardančiam atmosferos poveikiui neatsparus medis geriausiu atveju prastovi šimtmečius. Taigi visos medinės pilys jau seniai virto trūnėsiais, išnyko beveik be pėdsakų žemėse. Jų vietas žymi tik pylimai, grioviai, sukastos kalvos arba vėliau pastatytos mūrinės pilys. Tokių įtvirtintų vietų susikaupė tūkstančiai, tačiau dažnai tai kariniai inžineriniai gyvenviečių, pastatų ar net miestų įtvirtinimai. Vis dėlto yra viena šalis, kur medinių pilių vietų neuždengė vėlesnės statybos ir jų nesupainiosi su kitų epochų palikimu. Tai Lietuva.

Lietuva dažnai vadinama piliakalnių kraštu. Jų čia beveik tūkstantis, ir kasmet surandami vis nauji miškuose pasislėpę ar žmonių veiklos neatpažįstamai pakeisti šie mūsų senosios istorijos paminklai. Piliakalniai nuo seno domino žmones savo aiškiai dirbtinėmis formomis, keista žemės sandara, išariamais ar iškasamais nesuprantamais dirbiniais. Tai padėjo atsirasti įvairioms legendoms apie prasmegusias

bažnyčias, užkastas brangenybes, užgriuvusius požemius. Nuo XIX a. pradėti piliakalnių moksliniai tyrinėjimai. Iki mūsų dienų sukaupta gana nemaža įvairios medžiagos apie šiuos bene gražiausius Lietuvos archeologijos paminklus. Mes jau nebetikime legendomis apie milžinų kalnus, o žinome, kad pirmieji piliakalniai atsirado dar II-I tūkstantmečių pr. Kr. sandūroje. Istorikai nustatė, kad XIII-XIV a. kronikose minimos lietuvių pilys irgi stovėjo ant piliakalnių. Per du su puse tūkstantčio metų Lietuvos piliakalniai iš silpnai įtvirtintų gyvenviečių tapo stipriomis medinėmis, o kai kur ir mūrinėmis pilimis, sugebėjusiomis pastoti kelią labiausiai organizuotai viduramžių Europos karinei jėgai - Kryžiuočių ir Kalavijuočių ordinams. Detali piliakalnių raida tebelaukia savo tyrinėtojų, tačiau apie paskirus jos etapus galima kalbėti jau dabar.

Tyrinėjimų kryptis

Šios knygos tikslas - panagrinėti vėlyvuosius Lietuvos piliakalnius - senųjų medinių pilių vietas. Iki šiol Lietuvos medinės pilys buvo labiau žinomos iš negausių rašytinių šaltinių. Archeologai vėlyvųjų piliakalnių medžiagą panaudodavo siekdami atskleisti klasinės visuomenės kūrimosi procesus. Anksčiau mokslui labai trūko vėlyvųjų piliakalnių archeologinių tyrinėjimų, tačiau per pastaruosius dvidešimt trisdešimt metų ši spraga gerokai užpildyta. Tai leidžia suformuluoti problemas ir ieškoti atsakymų į daugelį mums rūpimų klausimų. Kartu veikia ir neišvengiamas kiekvieno išsamesnio tyrinėjimo dėsnis: pradėjus gilintis į turimą medžiagą, kyla aibės naujų

problemu, spręstinių klausimų, atsiveria naujų tyrinėjimo krypčių. Dalis jų apžvelgta šioje knygoje, kita liko ateičiai. Dabartinės mūsų žinios yra nepilnos ir neišbaigtos pirmiausia dėl riboto šaltinių skaičiaus. Kiekvieni kasinėjimai ne tik teikia naujų atradimų, bet ir šiek tiek pakoreguoja ankstesnes išvadas. Pirma, rašytiniai šaltiniai nesuteikia mums pakankamai informacijos apie Lietuvos teritorijoje kažkada stovėjusias medines pilies, todėl sunku atsakyti į klausimą, kaip jos atsilaike prieš išorės priešų smūgius ir apgynė Lietuvos valstybės branduolį - etninę Lietuvą. Šią istorinę išvadą mes žinome, tačiau kaip ir kokia kaina ji buvo pasiekta, dar nelabai aišku. Lietuvos pilys buvo vienas iš žūtbūtinės kovos su priešais frontų. Antra, mes beveik nieko nežinome apie pilių vaidmenį kuriantis Lietuvos valstybei bei telkiant jai baltų žemes. Galiausiai jau visai neaiškus yra jų vaidmuo gentinės epochos pabaigoje. Visais minėtais atvejais medinės pilys - vėlyvieji piliakalniai - glaudžiai susijusios su krašto ekonomine, politine bei karine padėtimi, kurią aiškinantis buvo naudojama vėlyvųjų piliakalnių teikiama medžiaga. Todėl bet kokios istorinės išvados, susijusios su Lietuvos pilių raida, yra reikalingos istorikams, archeologams bei visuomenei, besidominčiai savo krašto praeitimi.

Šiandien Lietuvoje nėra medinių pilių. Jų pėdsakai slypi vėlyvųjų piliakalnių kultūriniame sluoksnyje. Dažnai jie būna neaiškūs, sunkiai surandami ir dar sunkiau suprantami. Išlikusios materialinės kultūros liekanos labai įvairios ir mozaikiškos. Sudėlioti iš jų beveik prieš tūkstantmetį stovėjusių pilių vaizdą, atkurti jų kasdienio gyvenimo detales, kovų epizodus nėra taip paprasta. Nei istoriniai, nei archeologiniai šaltiniai nepateikia beveik jokių duomenų apie pilių statinių viršutinius aukštus, stogus. Tik lygindami įvairius šalutinius duomenis, galime padaryti pačius bendriausias išvadas. Medžiagos pilių kiemo ir pastatų pirmųjų aukštų rekonstrukcijai kur kas gausiau, tačiau ji

labai įvairi ir iš esmės (išskyrus keramiką) negausi. Didžioji jos dalis analogiška aptiktai kituose vienalaikiuose Lietuvos archeologiniuose paminkluose (senkapiuose, pilkapiuose, gyvenvietėse ir kt.). Senenos mums gali papasakoti daug. Paprastos strėlės antgalis - ir ginklas, ir kalvio darbo produktas, ir objektą datuojantis daiktas, ir net ją paleidusį šaulį charakterizuojantis radinys. Archeologai materialinės kultūros liekanas daugiausia analizuoja pagal jų fizinius parametrus: dydį, svorį, sudėtį. Tai vadinamoji "centimetrinė" archeologija. Ji tinka, kai norime sudaryti piliakalnių radinių tipologiją bei chronologiją, tačiau dirbinių kokybiniai parametrai gana sunkiai interpretuojami istoriškai. Lengviau yra su kiekybiniais daiktų ir reiškinų vertinimais. Jų buvimas leidžia kalbėti apie tam tikrus bruožus, nebuvimas - skatina ieškoti paaiškinimo. Pavyzdžiui, gausiausia piliakalnių radinių grupė - puodų šukės. Sunku surasti istorinę motyvaciją tokiems jų parametrų kaip dydis, sienelių storis, priemaišų dydis ir kt. Tuo tarpu šukių skaičius padeda nustatyti ne tik pilies apgyvendinimo tendencijas, bet ir jos vidinį išplanavimą, jos tvarką ir kt.

Knygoje analizuojama daugiausia archeologinių žvalgybų ir kasinėjimų medžiaga, siekiant padaryti pirmiausia istorines išvadas. Tai bene vienintelis kelias atkurti į amžių gelmę nugrimzdusių medinių pilių kontūrus. Iš istorinių šaltinių galime sužinoti nebent pilies vardą, o archeologui pažinti praeitį padeda iš žemių iškastų sienelių specifiška. Be abejo, Lietuvos ir kitų kraštų istorikai yra daug nuveikę tyrinėdami II tūkstantmečio pirmosios pusės Lietuvos istoriją. Jų darbuose panaudoti beveik visi šiandieną žinomi rašytiniai šaltiniai, tarp jų ir negausūs pilių paminėjimai.

Archeologinė ir istorinė medžiaga padeda mums pažinti Lietuvos medines pilies. Dabartinės Lietuvos Respublikos sienos yra XX a. istorinių realiųjų darinys. XI-XIV amžiuose jų arba visai nebuvo, arba

jos daug kartų keitėsi. Šiuos poveikius juto ir pilys. Kariniai konfliktai viduramžiais buvo viena iš visuomenės ir valstybės varomųjų jėgų, tad gynybiniai atspirties taškai, patirdami kitų kraštų poveikį, tobulėdavo patys. Išorinių veiksnių įtaka Lietuvos vėlyvesiems piliakalniams tebėra netyrinėta. Kartu reikia skirti tokias įtakas nuo bendrabaltiškojo konteksto. Pastarasis taip pat nėra nagrinėtas, tad tenka naudotis paskiromis kaimyninių kraštų vėlyvųjų piliakalnių apžvalgomis, dėl to turimas vaizdas yra gana mozaikiškas. Viduramžių pilys, tarp jų ir medinės, buvo neatskiriama Europos kultūros ir istorijos dalis. Nors esama gana ženklių išorinių skirtumų, sąvoka "pilis" apima nemaža bendrų dalykų. Medinės pilys Lietuvoje - tai visa, kas randama vėlyvuosiuose piliakalniuose.

Chronologinės ribos

Sąvoka "vėlyvieji piliakalniai" yra palyginti nesenas terminas, atsiradęs plačiau panagrinėjus piliakalnių chronologiją. Vienas pirmųjų piliakalnių į anksčiau vėlyvuosius ir vėlyvuosius pradėjo skirstyti L. Kšivickis (Крживицкий Л. 1913. С. 303-306). Vėliau vėlyvųjų piliakalnių sąvoka buvo detalizuojama, remiantis Lietuvos archeologijos periodizacija. J. Puzinas gausius piliakalnius priskyrė naujam geležies amžiui, kurį datavo 800-1250 metais (Puzinas J. 1983a. P. 152). P. Tarasenko nurodo ankstyvuosius feodalinius ir kovų su vokiečių riteriais laikotarpių piliakalnių, kurie datuojami IX-XII ir XIII-XV a. Antroji piliakalnių grupė glaudžiai susijusi su pirmąja (Tarasenko P. 1956. P. 70). Tiesa, P. Tarasenko išskiria ir trečiąją vėlyvųjų piliakalnių - dvarviečių - grupę, pavadindamas juos vėlyvesniaisiais feodalinio laikotarpio piliakalniais ir datuodamas XVI-XVIII a. (Ten pat. P. 87-94). Į pastarąją grupę pateko vienas kitas XIV a. piliakalnis (Karmėlava,

Punia), tačiau daugumą sudaro viduramžių kariniai gynybiniai įtvirtinimai ar įtvirtintos dvarvietės. R. Kulikauskienė nurodo piliakalnių-slėptuves, egzistavusias iki XIII a., bei chronologiniu atžvilgiu vėlyviausius piliakalnių-tvirtoves (Volkaitė-Kulikauskienė R. 1958a. P. 41). Pasirodžius "Lietuvos archeologijos bruožams", piliakalnių imta skirstyti pagal archeologinę periodizaciją. Anksčiau feodalizmo laikotarpis buvo datuotas IX-XIII a., jam priskiriami ir piliakalniai (Kulikauskas P., Kulikauskienė R., Tautavičius A. 1961. P. 361). V. Daugudis praplėtė šią piliakalnių chronologiją iki XIV-XV a., jau dažnai vadindamas juos vėlyvaisiais (Дaugудис В. 1968. С. 34). Vėlesniuose darbuose iš esmės laikomasi šios chronologijos (LAA. 1975. P. 5; Daugudis V. 1978. P. 14). Bendra visų ankstesnių piliakalnių tyrinėtojų išvada yra Lietuvos archeologinės periodizacijos ir piliakalnių chronologijos tapatumas. Šiuo metu archeologinė periodizacija daugumą apima laikotarpį iki II tūkstantmečio pradžios. Apie viduramžius - valstybės susikūrimo ir vėlesnius laikus - neturime jokių apibendrinančių archeologinių darbų (XIII a. ir vėliau), tad šio laikotarpio archeologinė chronologija dar nėra visuotinai pripažinta (1 pav.). Autoriaus pasiūlyta II tūkstantmečio archeologijos periodizacija (Zabiela G. 1987b) neprieštarauja vėlyvųjų piliakalnių išskyrimui pagal chronologinius laikotarpius, apimdama vėlyvąjį geležies amžių (1000-1225 m.) bei ankstyvąjį feodalizmą (1225-1400 m.). Tiesa, vėlyvųjų archeologinių laikotarpių pradžia (XI a.) čia nelabai dera su iki tol Lietuvos archeologų naudota archeologine periodizacija, kuri vėlyvąjį geležies amžių nukelia į IX a. Ši data yra tradicinė Rytų Pabaltijo archeologinei periodizacijai. IX amžių kaip epochų ribą stengėsi užčiuopti vokiečių mokslininkai J. Tišleris, K. Engelis, V. Gertė, V. La Bomas. Lietuvos archeologinei medžiagai šią datą,

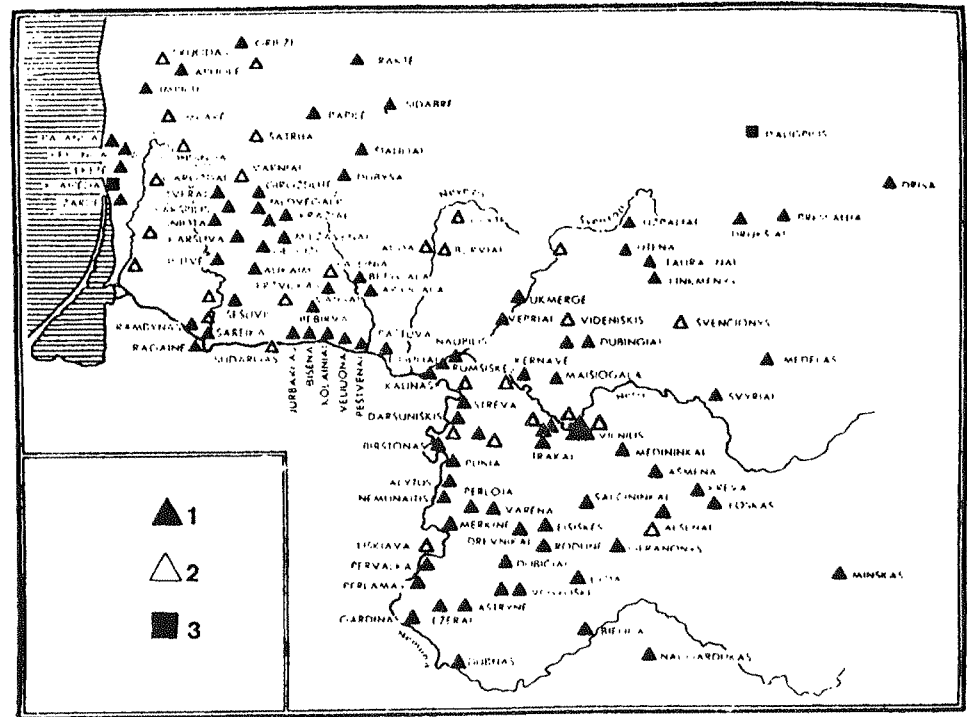
Lentainiai). Tačiau apskritai didesnė dalis tyrinėjimų medžiagos išliko, ja galima naudotis darant kai kuriuos apibendrinimus; ataskaitos, įskaitant grafinę ir fotofiksacinę medžiagą, daugiausia saugomos Lietuvos istorijos instituto (toliau - LII) (iki 1989 m.-Istorijos instituto) Archeologijos skyriaus archyve (LIASA), Lietuvos Kultūros Paveldo mokslinio centro (toliau - Paveldo) (1968-1990 m.-Lietuvos TSR Kultūros ministerijos Mokslinė metodinė kultūros paminklų apsaugos taryba) Dokumentacijos centre bei Vytauto Didžiojo Karo muziejuje Kaune (toliau - VDKM). Kasinėjimų radiniai laikomi didžiausiuose Lietuvos istorijos ir kraštotyros muziejuose, daugiausia - Nacionaliniame Lietuvos valstybės ir kultūros istorijos muziejuje Vilniuje (toliau - NLVKIM) (iki 1992 m. - Lietuvos istorijos ir etnografijos muziejus) ir VDKM. Mažulonių piliakalnio radiniai yra Sankt Peterburgo Ermitaže (toliau-SPE). L.Kšivickio tyrinėjimų metu surinkta keramika šiuo metu yra Lenkijos valstybinio archeologijos muziejaus Varšuvoje fonduose. Šio muziejaus darbuotojo M.Kačinskio duomenimis, visa vėlyva keramika visiškai depasportizuota ir tik dalis ankstyvosios lipdytinės keramikos iš Aukštaitijos piliakalnių (daugiausia Petrašiūnų) turi radimo vietą žyminčias metrikas. Švedijos Nacionaliniame istorijos muziejuje Stokholme saugoma Apuolės senkapio 1931 m. tyrinėjimų medžiaga, o iš piliakalnio tyrinėjimų tėra ataskaitos. Nedidelė visos 84 tyrinėtų vėlyvųjų piliakalnių medžiagos dalis neišliko arba jos buvimo vieta neaiški, tačiau šie trūkumai nekliudo plačiau nagrinėti lietuvių medines pilis. Detaliai visos pirminės tyrinėtų piliakalnių medžiagos saugojimo vietos nurodytos priede Nr.1. Ši medžiaga tapo pagrindu nagrinėjant Lietuvos medines pilis. Ji sukaupta buvusių ir dabartinių archeologų kartų.

Autorius nuoširdžiai dėkoja visiems vėlyvųjų Lietuvos piliakalnių tyrinėtojams, maloniai leidusiems pasinaudoti jų surasta medžiaga. Kad knyga nebūtų perkrauta nuorodų, duomenys iš pirminių šaltinių (daugiausia tyrinėjimo ataskaitų) pateikiami be tikslų nuorodų į juos. Kasinėjimus vykdžiusių archeologų pavardes bei pirminių šaltinių saugojimo vietas pagal kasinėtų piliakalnių pavadinimus galima nesunkiai susirasti tame pat priede Nr. 1. Išimtis - mažai žinomi bei ne kasinėjimų medžiagą atspindintys šaltiniai (daugiausia nedidelės žinutės, išsibarsčiusios po įvairių archyvų fondus, bet svarbios nagrinėjamiems klausimams).

Tyrinėjimus sunkinantys faktoriai

Šie gausūs duomenys būtų daug aiškesni ir suprantamesni, jeigu vėlyvųjų piliakalnių tyrinėjimams ir medžiagos interpretavimui nekliudytų kelios priežastys. Neatsižvelgus į tam tikras pataisas, galima padaryti netikslų ar net neteisingų išvadų. Kadangi šios priežastys Lietuvos archeologinėje literatūroje nėra plačiau aptartos, trumpai jas apžvelgsime.

Ant vėlyvųjų piliakalnių stovėjusios pilys gynė kraštą ar jo dalį nuo tolimesnių ir artimesnių priešų (3 pav.). Antro tūkstantmečio pirmojoje pusėje Lietuvai grasė rusai, danai, totoriai, kryžiuočiai ir kalavijuočiai, ir kiekvienoje iš šių kariuomenių buvo įvairių kitų tautų ir genčių atstovų. O kur dar baltų tarpusavio genčių galimi susidūrimai, Lietuvos kunigaikščių kovos dėl teisės pirmauti! Visos kovos vienaip ar kitaip atsispindėjo piliakalnių kultūriniame sluoksnyje, ir todėl yra nemaža tikimybė svetima palaikyti sava. Lietuvos archeologai iki šiol visą piliakalnių palikimą laiko savo

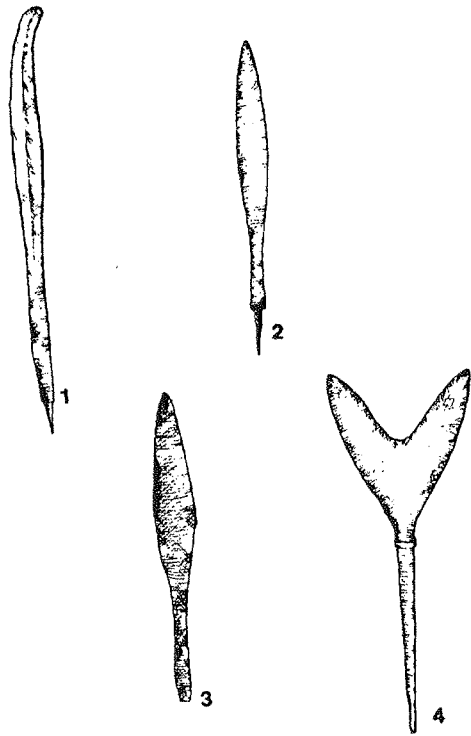
3 pav. Lietuvių pilys XIII-XIV a.: 1 - minimos šaltiniuose pilys, 2 - nepamintotos šaltiniuose pilys, kurių išlikę piliakalniai, 3 - kryžiuočių pilys.

krašto materialinės kultūros produktais, kurio tam tikra dalis gali būti importuota iš kitų kraštų (Kuncienė O. 1972). Tuo tarpu dalis piliakalniuose rastų ginklų (daugiausia strėlių antgaliai) yra palikta užpuolėjų, ir reikia nemažai kruopštumo, kad atskirtum šias radinių grupes. Šiandien geriausiai išskirti skandinaviški strėlių antgaliai į Lietuvos piliakalnius pateko daugiausia IX a. (Apuolė) (4:1-3 pav.). Be ne vėlyviausias toks antgalis, datuojamas X a., rastas Palangos Birutės Kalno papilyje (Žulkus V. 1986. P. 28, 26; 1 pav.). Skandinaviškas strėlės antgalis žinomas ir iš Kaukų piliakalnio.

Sudėtingesnė yra Rytų kilmės strėlių antgalių problema. Pastarųjų nemažai rasta Kaukų piliakalnyje. R. Batūra pirmasis atkreipė dėmesį į nelietuviškas jų

formas, siedamas jas su 1258 m. mongolų totorių puolimu (Batūra R. 1975. P. 143. Išnaša 218a). Tai padaryta, remiantis analogijomis iš 1241 m. mongolų totorių sunaikinto Raikoveco piliakalnio (Ukraina) (Гончаров В. К. 1950). Pačių mongolų strėlių antgaliai XIII-XIV a. buvo kiek kitokių formų (Медведев А.Ф. 1966. С. 169. Табл. 29), tačiau jų kariuomenėje visais laikais buvo įvairių klajoklių genčių ir tautų atstovų. Tyrinėtojai strėles dvišaka viršūne (4:4 pav.) paprastai sieja su stepių klajoklių gentimis (Ten pat. P. 73).

Kilpinio (taip arbaletą siūlo vadinti istorikai (Gudavičius E. 1989a) strėlių rasta kovų su Ordinu laikotarpio pilyse. Kryžiuočiai jų buvo sukaupę didžiules atsargas (Nowakowski A. 1986. S. 78-80), ir dalis šių strėlių tikrai yra jų palikimas. Lietuviai nuo XIII a. vidurio (pradžioje tai buvo svetimšaliai kilpininkai (Ипатьевская. 1908. С. 817) irgi naudojo kilpinį. Ryškus archeologinis jų pavyzdys yra Ve-

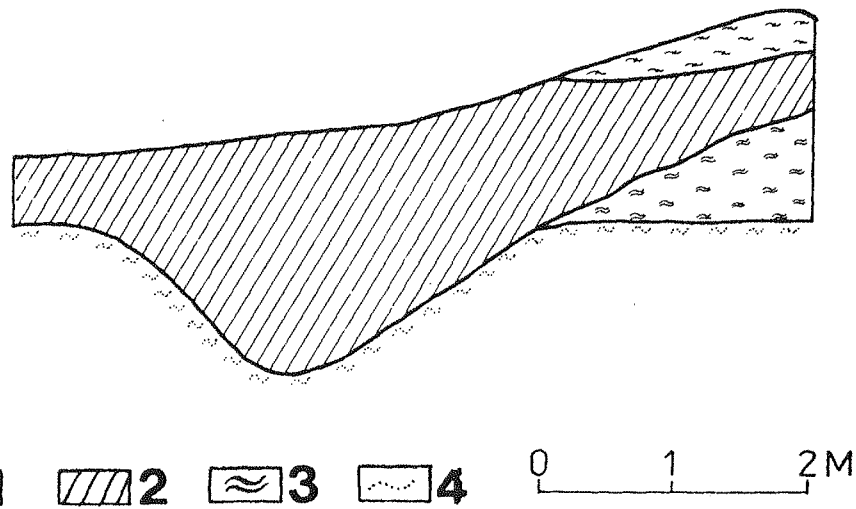

4 pav. Nebaltiškos kilmės strėlės:
1-3 - skandinaviškos strėlės iš Apuolės piliakalnio, 4 - stepių klajoklių strėlė iš Kaukų piliakalnio.

liuonos Pilaičių radiniai. Ši vietovė siejama su po 1337 m. lietuvių sudeginta Bajerburgo pilimi. Kasinėjant Pilaites, buvo rasta apie 1200 kilpinio strėlių antgalių, nemažai iš kurių yra paliktos puolėjų.

Bendroje Lietuvos medinių pilių archeologinėje medžiagoje priešų palikimas nėra gausus, tačiau tyrinėtojams šio fakto nereikėtų užmiršti.

Žymiai didesnės paklaidos, ypač nustatant piliakalnio chronologiją (pilies sunykimo laiką), atsiranda tada, kai neatsižvelgiama į piliakalnių suardymą ar visiškai nepaisoma suardymo faktoriaus. Vėlyvasis, pats viršutinis, piliakalnių kultūrinis sluoksnis labiausiai nukentėjo nuo įvairaus gamtos ir žmogaus poveikio, ypač nuo arimo. Iš tikrųjų visi vėlyvieji piliakalniai yra apardyti, labiausiai - reljefinės jų dalys (grioviai, pylimai), kurios būdavo sparčiai niveliuojamos (grioviai užpilami, pylimai nuskleidžiami). Kartais tik po tyrinėjimų paaiškėja jas buvus (Bačkininkėliai, Kalviai) (5 pav.). O juk išorinė piliakalnių išvaizda yra svarbi nustatant netyrinėtų piliakalnių chronologiją. Kartais buvusį piliakalnio vaizdą galima atkurti pagal

5 pav. Užskleistas Kalvių piliakalnio griovys: 1 - gelsvas priemolis, 2 - pilkas juodžemis, 3 - rudas molis, 4 - baltas molis.

ankstesnius jų aprašymus (Maneičiai). Dėl ardimų labai nukentėję ir kultūrinis sluoksnis. Taip buvo sunaikintas Kunigiškių (Pajevonių) piliakalnio aikštelės vėlyvasis sluoksnis, o analogiškas Narkūnų sluoksnis sumaišytas su Brūkšniuotosios keramikos kultūros viršutiniu sluoksniu.

Nemaža vėlyvųjų piliakalnių yra daugiasluoksniai. Žmonės juos įrengė ar apsigyveno jų vietoje dar I tūkstantmetyje ar net anksčiau. Iki II tūkstantmečio pradžios aikštelėse jau buvo susidaręs storas kultūrinis sluoksnis, kuris naujai pertvarkant piliakalnį būdavo arba šiek tiek nukasamas (Kernavės Aukuro Kalnas), arba kai kur permaišomas statybų metu. Ypač daug ankstesnių sluoksnių buvo supilta į pylimus ar šlaitus. Toks nebe pirminis medžiagos buvimas gali klaidinti datuojant piliakalnį, nes ankstyvųjų radinių paprastai būna žymiai gausiau negu vėlyvųjų (Dovainonys, Guogai). Chronologiškai "gryni" piliakalniai pasitaiko retai (Šeimyniškėliai).

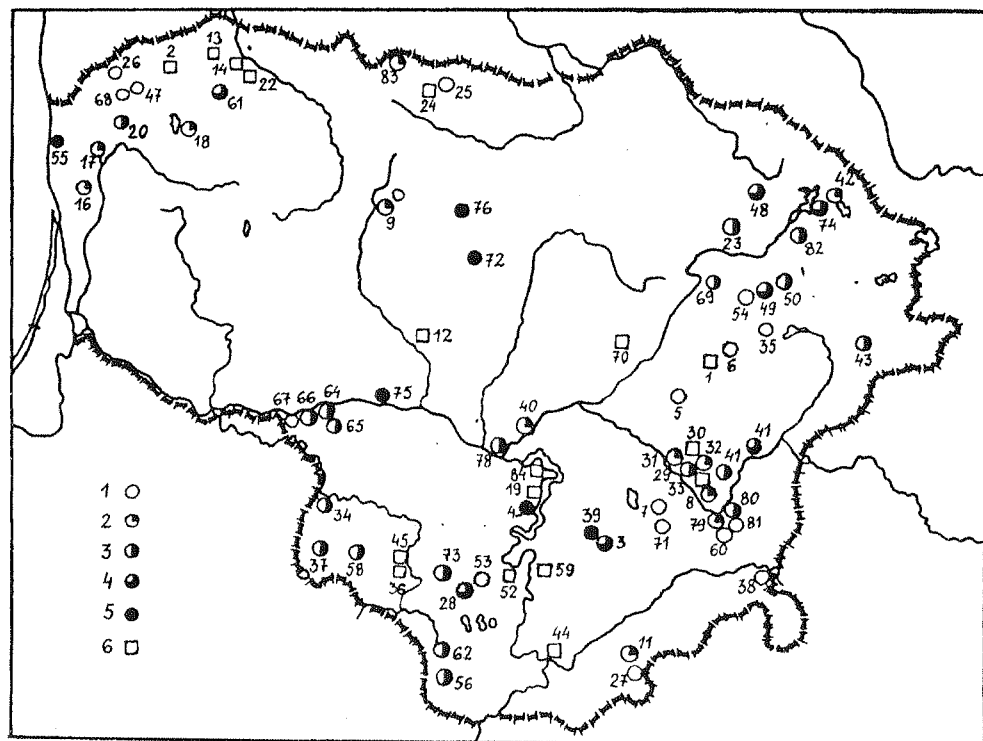
Dėl šių sunkumų kai kurių piliakalnių chronologija dažniausiai istoriškai netiksli.

Galima nurodyti daugybę pavyzdžių, kai piliakalnių datavimas yra pernelyg apibendrintas (Merkinė, Nemenčinė, Piliakalniai, Sudargo Pilaitė, Vilniaus Plikasis Kalnas ir kt.). Tokios "ištemptos" datos verčia niekais visas istorikų pastangas jų pagrindu daryti istorines išvadas (Gudavičius E. 1991. P. 17, 56). Atskira problema yra tikslesnės II tūkstantmečio dirbinių chronologijos stoka, su kuria pirmiausia susiduria kiekvienas archeologas, kasinėjantis ir nagrinėjantis vėlyvąją medžiagą. Paradoksalu, kad senojo geležies amžiaus chronologija yra tikslesnė (Michelbertas M. 1986. P. 78-79) už XI-XIV a. senienų datavimą.

Netikslią chronologiją gali pateikti ir nedidelės apimties archeologiniai kasinėjimai, net ir skrupulingai datavus visą rastąją medžiagą. Pavyzdžiui, Pakalnių piliakalnyje (6 pav.) buvo ištirtas vos 15 m² plotas, kurio nemažą dalį suardė čia stovėjusio kryžiaus duobė (Zabiela G. 1990b. P. 35). Suprantama, kad šių kasi-

6 pav. Pakalnių piliakalnis

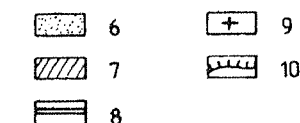
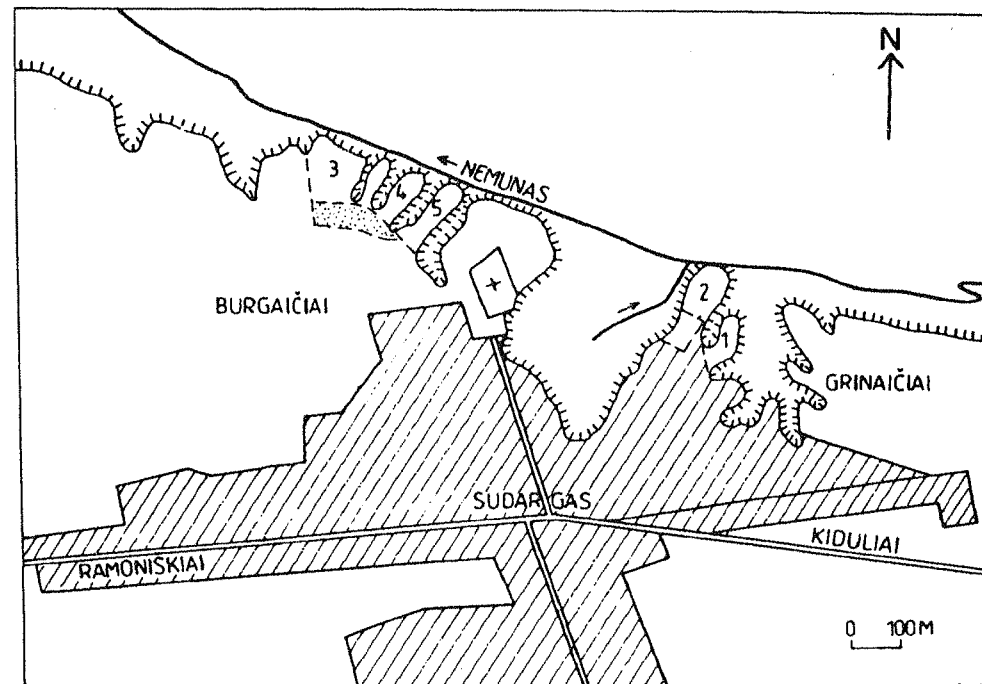

7 pav. Tyrinėta piliakalnių dalis lyginant su visu jų plotu: 1 - iki 1% teritorijos (žvalgomieji tyrinėjimai), 2 - 1-5% teritorijos (siauri tyrinėjimai), 3 - 5,1-20% teritorijos (nedideli tyrinėjimai), 4 - 20,1-50% teritorijos (platūs tyrinėjimai), 5 - daugiau 50% teritorijos (išsamūs tyrinėjimai), 6 - tyrinėtose piliakalnių liekanose (piliakalnių numeracija priede Nr. 1).

nėjimų metu buvo surinkta tik labai nedaug radinių, kurie neatspindi visos piliakalnio chronologijos. Ateityje, matyt, reikėtų visus piliakalnius, kurių ištirta mažiau negu 10% jų aikštelės ploto (7 pav.), laikyti diskusinės chronologijos objektais, nes jų datavimas gali keistis atlikus platesnius kasinėjimus (Maišiagala).

Dvi pastarosios problemos, apsunkinančios vėlyvųjų piliakalnių tyrinėjimus, yra kilusios dėl pačių tyrinėtojų subjektyvaus požiūrio į tyrinėjimo objektą. Šio aspekto išvengti neįmanoma, tačiau

neįvertinti irgi negalima. Tyrinėdamas paminklą, archeologas jį sunaikina ir visą iki tol žemėje slėpėjusią informaciją perkelia į rašytinį dokumentą-ataskaitą. Tik nuo tyrinėtojo priklauso, kiek ir kokių detalių jis užfiksuoja savo tiriamame plote, ir tik šie fiksuoti faktai vėliau bus mokslo faktais. Jų, beje, neįmanoma patikrinti (išskyrus radinius, saugomus muziejuose), kaip neįmanoma ir tvirtai paneigti. Archeologinės interpretacijos metodologinė problema, kuriantis naujai šaltinių rūšiai, yra vienas didžiausių neišspręstų archeologijos klausimų. Tokiu būdu atsiranda neaiškumai ten, kur jų neturėtų būti. Tai, kad daugelis vėlyvųjų piliakalnių gyvenimo sričių nėra pakankamai aiškios, daugiau lemia ne tyrinėjimų stoka (iki 1992 m. iš viso ištirta apie 25 tūkst. m² (2,5 ha) - ne taip jau mažai), o menka surastos medžiagos fiksacija bei prastas jos išlikimas. Elementarus

8 pav. Sudargo piliakalnių kompleksai: 1 - Grinaičių Balnakalnis, 2 - Grinaičių Žydkapiai, 3 - Burgaičių Vorpilis, 4 - Burgaičių Pilalė, 5 - kyšulys, laikomas penktuoju Sudargo piliakalniu, 6 - papėdės gyvenvietė, 7 - dabartinis Sudargo miestelis, 8 - kelias, 9 - kapinės, 10 - status šlaitas.

pavyzdys: nežymint randamų strėlių antgalių plunksnų krypties, negalima atskirti pilies gynėjų bei ją puolusių karių (svetimų) strėlių. Tai ypač būdinga piliakalnių pylimuose randamiems strėlių antgaliams. Jeigu išoriniame pylimo šlaite rastas ne vienas išmigęs strėlės antgalis, galima drąsiai teigti, jog tai pilies puolėjų palikimas.

Paskirais atvejais vėlyvųjų piliakalnių datavimą ir interpretavimą apsunkina siauras (nekompleksinis) požiūris į juos. Vis dėlto sunku įsivaizduoti, kad kompleksus aiškiai sudarančiuose Kaukų bei

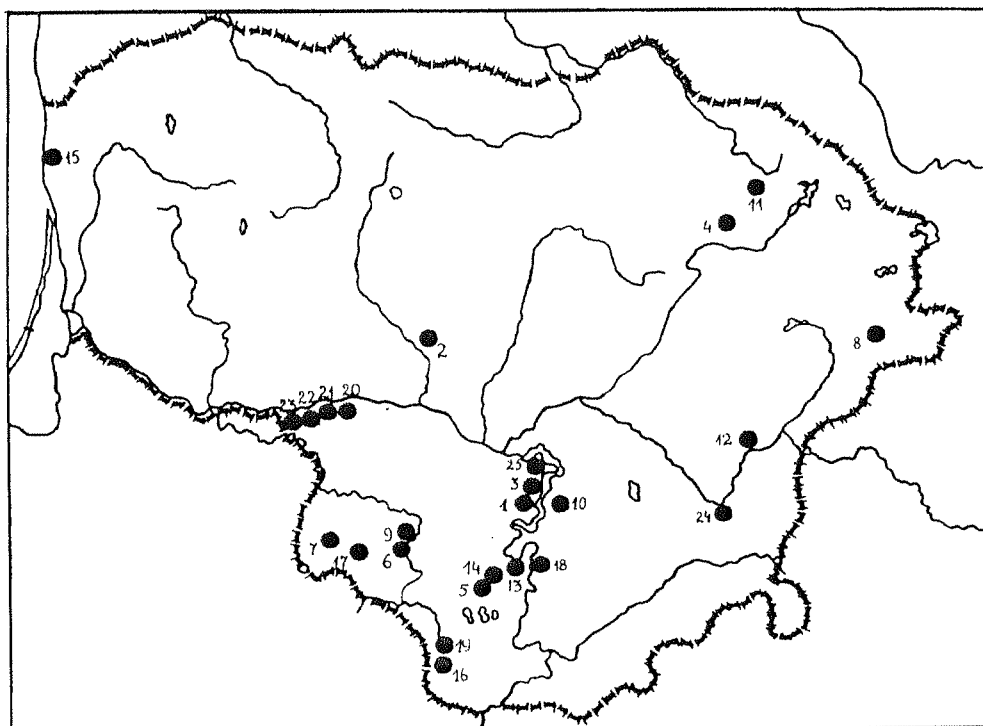
Sudargo (8 pav.) piliakalniuose XIII a. vienos jų dalys būtų naudojamos, o kitos stovėtų seniai apleistos (Zabiela G. 1991a. P. 33-36). Dar visai neseniai panašiai buvo žiūrima į Kernavės piliakalnius. Piliakalnių ir jų papėdžių gyvenviečių sinchroninio naudojimo problema iš viso tebėra plačiau nenagrinėta.

Vėlyvųjų piliakalnių medžiaga leidžia įvairiais aspektais kalbėti apie ant jų stovėjusias medines pilies. Daugeliu atvejų norėtusi didesnio tikslumo, tačiau jį pasiekti trukdo įvairios objektyvios ir subjektyvios priežastys (piliakalnių išlikimas po pilių sunykimo, nepakankamai kruopštūs tyrinėjimai ir kt.).

Charakterizuojant visus iki 1992 m. sukauptus duomenis, matyti, kad Lietuvos archeologijos mokslas disponuoja labai įvairia vėlyvųjų piliakalnių medžiaga. Praktiškai yra tyrinėtose visos pagrindinės

piliakalnių vietos, nors ir labai netolygiai. Kultūrinio sluoksnio radiniai leidžia kalbėti beveik apie visas medinių pilių gyvenimo sritis, tik dėl nedidelio jų skaičiaus šių radinių, be keramikos, teikiami duomenys dažnai nėra išsamūs. Tai būdinga visoms gyvenvietėms ir įtvirtinimams. Tačiau bendras Lietuvos archeologijos kontekstas (gerai pažįstama vėlyvųjų kapinynų medžiaga) bei kaimynų analogijos ir tokia negausią medžiagą daro pakankamai informatyvią. Taigi grynųjų archeologijos mokslo šaltinių darbui apie medines lietuvių pilis pakanka.

9 pav. Paskelbta tyrinėtų piliakalnių medžiaga: 1 - Bačkininkėliai, 2 - Darbutai, 3 - Guogai, 4 - Juodonyšys, 5 - Kaukai, 6 - Kumelionys, 7 - Kuniškiškiai (Pajevonyšys), 8 - Mažulonyšys, 9 - Meškučiai, 10 - Migonyšys, 11 - Moškėnai (Laukupėnai), 12 - Nemenčinė, 13 - Norkūnai, 14 - Obelytė, 15 - Palanga, 16 - Paveisininkai, 17 - Piliakalniai, 18 - Punia, 19 - Rudamina, 20 - Sudargas I, 21 - Sudargas II, 22 - Sudargas III, 23 - Sudargas IV, 24 - Vilnius, 25 - Žiegdriai.

Skelbta tyrinėjimų medžiaga

Žymiai blogesnė padėtis yra su šių šaltinių publikavimu. Apskritai pernelyg ilgai Lietuvos archeologijoje buvo skiriama nepakankamai dėmesio išsamiam tyrinėjimų skelbimui. Net ir pasirodžiusios publikacijos daugeliu atvejų stokojo elementariausių duomenų, kurie dėl įvairiausių priežasčių į jas netilpo. Iš 84 kasinėtų piliakalnių paskelbta vos 25 tyrinėjimų rezultatai (9 pav.). Didžiąją jų dalį (14-os piliakalnių medžiagą) paskelbė P. Kulišauskas. Apie daugelio piliakalnių 1964-1991 metų tyrinėjimų rezultatus trumpi straipsneliai publikuoti dvimetėse Lietuvos archeologų darbų apžvalgose bei buvusios TSRS Mokslų Akademijos Archeologijos instituto "Archeologiniuose atradimuose" (1965-1986). Piliakalnių tyrinėtojai nemažai populiarių straipsnelių yra paskelbę ir respublikinėje bei rajoninėje

spaudoje. Dalis jų, pasirodžiusių 1940-1967 m., yra suregistruota (Lietuvos. 1970. P. 119-141), kita dalis atsispindi kasmėnesiniuose "Spaudos metraščiuose". Absoliuti šių straipsnių dauguma yra archeologijos mokslo pasiekimų ir atradimų populiarinimas, tačiau kai kuriuose yra ir vertingos informacijos, kuri niekur kitur neskelbta. Tokia panaudojama šioje knygoje.

Atsitiktiniai piliakalnių radiniai

Kalbant apie archeologinius vėlyvųjų piliakalnių pažinimo šaltinius, reikia paminėti ir atsitiktinius radinius iš jų bei eksperimentinės archeologijos duomenis. Mus pasiekė tik menka radinių, surastų ardančių piliakalnių kultūrinį sluoksnį, dalis. Daugybė jų pražuvo taip ir nepatekę į mokslininkų rankas, buvo sumaišyti su kitų paminklų radiniais, prarado savo metrikas (tikslios radimo vietos nurodymą). Išliko tik pavienės kolekcijos (pvz. Lietuvių Mokslo Draugijai Vilniuje perduoti radiniai iš Vosgėlių (Zarasų raj.) piliakalnio, dabar saugomi NLVKIM) bei 1948-1992 metais LII žvalgomųjų archeologinių ekspedicijų metu surasti paskiri dirbinėliai. 1968-1987 m. Paveldas į visus respublikos rajonus surengė 76 ekspedicijas (Dakanis B. 1987. P. 45-49), žvalgymus tęsia iki šiol. Kadangi piliakalniai vieni pirmųjų buvo nustoti ardyti, daugiausia radinių buvo surinkta šalia jų esančiose ariamosiose papėdžių gyvenvietėse. Paprastai tai įvairių rūšių keramika, kurios nedidelė dalis (žiestoji) skiriama II tūkstantmečio pradžiai. LII žvalgomųjų ekspedicijų surinkta medžiaga aprašyta jų ataskaitose, radiniai saugomi muziejuose (daugiausia NLVKIM). Blogiau yra su Paveldo organizuotų ekspedicijų palikimu. Tik dalies jų duomenimis galime remtis, nes nemaža ekspedicijų jokių savo dienoraščių ar

surinktų radinių arba nepaliko, arba neaišku, kur jie saugomi. Truputį radinių iš vėlyvųjų piliakalnių surinko respublikos muziejai (pvz. 1961 m. į Šiaulių "Aušros" muziejų pateko keli radiniai iš Bubių piliakalnio, surasti lyginant žemes jo aikštelėje) ar užfiksavo kraštotyriminkai (J. Šliavas, A. Makarevičius, P. Jagminas ir kt.). Visa ši medžiaga yra papildoma ir pagalbinė išskiriant vėlyvuosius piliakalnius ir aiškinantis medinių pilių istoriją.

Rašytinių šaltinių duomenys

Rašytinių šaltinių apie XIII-XV a. pradžios Lietuvos medines pilis duomenys papildo ir paaiškina tam tikrus archeologinės medžiagos aspektus. Kronikų ir metraščių žinutėse pilys daugiausia yra kitų veiksmų fonas. Dažnai tai karo žygiai, rečiau - pasitarimai, pasirengimas gynybai ar pan. Tipiški XIII-XIV a. pilių paminėjimai yra maždaug tokie: "Brolis Henrikas, maršalas, su broliais ir Sembos bei Notangos vyrais užpuolė Bisenės pilį, po ilgų puolamųjų kovų, kai abiejose pusėse buvo daug sužeistųjų, abu jos papiliai supleškėjo ugnyje" (Dusburgietis P. 1985. P. 263). Tokiose žiniuose keičiasi metai, veikiančios asmenys, vietovės, tačiau apie pačias pilis iš jų sužinome mažai. Net plačiai aprašyti Pilėnai yra labai abstrakti pilis (Lietuvos. 1955. P. 76). Žinome tik, kad ji turėjo pylimą, užtvartą, rūšį ir joje slėpėsi ištisos apylinkės gyventojai. Daugiau žinių kronikos pateikia tik apie gynėjų skaičių, ginkluotę, pilyje buvusius turtus. Patys vieni šie duomenys dažnai būna netikslūs, tačiau, palyginti su kitais šaltiniais bei archeologine medžiaga, gali plačiau paaiškinti kai kuriuos medinių pilių gyvenimo klausimus.

Nagrinėjant medines pilis, rašytiniai šaltiniai yra pagalbinė medžiaga, dažnai labai fragmentiška ir siaura, tačiau kartais

deranti prie turimos archeologinės medžiagos ir ją paaiškinanti. Dažniausiai būna paminėtas tik pilies pavadinimas, tad dalis jų iki šiandien tebėra nelokalizautos (taip pat ir bene plačiausiai kronikininkų aprašyti bei išnagrinėti Pilėnai (Nikžentaitis A. 1990). Identifikuojant vėlyvuosius piliakalnius, knygoje panaudojami tik istorikų visuotinai pripažinti ir abejonių nekeliantys istoriniai faktai. Išimtį tesudaro Vorutos byla. Galima jos buvimo vietų paieška savo reikšme yra platesnė už atskiros pilies lokalizavimą. Aplinkybės lėmė Vorutai tapti pirmąją konkrečia Lietuvos valstybės pilimi, suvaidinusia tam tikrą vaidmenį jos formavimosi procese. Panašiai yra ir su Pilėnais, nors ši pilis yra daugiau visų kovų su Ordinų laikų simbolis negu reikšmingas gynybinis punktas.

Eksperimentinės archeologijos darbų Lietuvoje nėra. Jie daryti tik užsienyje. Kai kurie rezultatai, nors gauti XX a. ir dėl to šiek tiek subjektyvūs, yra svarbūs atkuriant medinių pilių gyvenimo momentus, sunkiai atsekamus pagal archeologinius šaltinius. Daugiausia tai pilių statybos, gyvybos, sunaikinimo klausimai. Tiesa, atlik-

ti eksperimentai paprastai remiasi anksčiau nei II tūkstantmečio pradžia laikų analogijomis, tačiau, atsižvelgiant į netolygią įvairių kraštų raidą, visiškai gali būti panaudojami aiškinantis ir kai kuriuos Lietuvos medinių pilių aspektus.

Studija apie Lietuvos medines pilis stengiasi užpildyti vieną iš Lietuvos istorijos ir archeologijos "baltų dėmių". Kadangi medinės pilys egzistavo rašytinės istorijos pradžioje, gauti duomenys papildo mūsų žinias apie seniausią Lietuvos valstybės tarpsnį. Susisteminti archeologiniai duomenys padeda pagrindus detalesnėms šių piliakalnių bei apskritai krašto apgyvendinimo studijoms. Ši knyga yra pirmasis mėginimas aptarti plačią medinių pilių problemą. Stengtasi aprėpti kuo daugiau klausimų, net ir tokių, kuriems apibūdinti tėra pavieniai faktai. Gaila, kad turimos medžiagos santykinis skurdumas ir kryptingumas neleido aptarti dalies medinių pilių istorijos problemų, o tik išskelti jas. Kartu norėta trumpai sumuoti iki šiol padarytus darbus, tyrinėjant medines pilis Lietuvoje.

TYRINĖJIMŲ ISTORIJA

Istoriniai šaltiniai

Prieš aptariant vėlyvųjų piliakalnių, kaip archeologijos paminklų, pažinimo istoriją, būtina bent trumpai stabtelėti ties ankstyvaisiais rašytiniais šaltiniais, mininčiais ant piliakalnių stovėjusias medines pilis. Pirmoji konkreči Lietuvos vietovė, paminėta viduramžių raštininkų, yra medinė Apuolės pilis. 853 m. ją puolė švedų vikingai. Po aštuonių dienų apgultos pilies gynėjai sutiko pasiduoti bei sumokėti išpirką (Lietuvos. 1955. P. 21-22).

Kitų Lietuvos vietovių, kuriose dabar žinome buvus vėlyvuosius piliakalnius, paminėjimai yra jau iš II tūkstantmečio pradžios. Iki XIII a. jie labai reti (pvz., 1161 m. Palangą užpuolė danų kariuomenė (Dundulis B. 1985. P. 16). Kuriantis Lietuvos valstybei, rašytinių šaltinių duomenų padaugėjo, bet daugiausia minimi tik vietovių pavadinimai. Pilys sudaro tik neįdomią šių vietovardžių dalį. Vienos pirmųjų XIII a. viduryje rusų Hipatijaus metraštyje minimos Vorutos ir Tvirėmet pilys (Ипатьевская. 1908. С. 817-818). Istorinių duomenų labai pagausėjo Lietuvai pradėjus kruviną kovą dėl savo išlikimo su Kalavijuočių ir Kryžiuočių ordinais. Šie šaltiniai (kronikos, sutartys, susirašinėjimai ir kt.) publikuoti dar XIX a. ("Scriptores rerum Prussicarum", Liv-, Esth- und Kurländisches Urkundenbuch" ir kt.), tad istorikams medievistams jie gerai žinomi. Į lietuvių kalbą yra išverstos Bychovco (Lietuvos. 1971b), Petro Dusburgiečio (Dusburgietis P. 1985), Henriko Latvio, Hermano Vartbergiečio (Latvis H., Vartbergė H. 1991) kronikos. Pastarųjų dviejų vertimai susilaukė kritikos (Dubonis A. 1993), tad, matyt, nauji senųjų šaltinių

leidimai tebėra aktuali istorijos mokslo problema. Atrodo, kad panašūs yra ir Vegeberichtų vertimai (Kraštas. 1988. P. 8-42). Iš anksčiau neperleistų kronikų nemažai duomenų apie Lietuvos medines pilis pateikia "Eilivotoji Livonijos kronika" (Livländische. 1876) ir Vygandas Marburgietis (Wigand von Marburg. 1863). Galima nurodyti nemažai smulkesnių kronikų ir dokumentų, kurie papildė pagrindinius ankstesnių autorių suminėtus teiginius. Šiek tiek žinių teikia ir vėlyvesni XV-XVI a. šaltiniai (Ž. de Lanua, M. Strijkovskis, vėlyvosios Livonijos, S. Grunau kronikos ir kt.), pasakojantys apie ankstesnius laikus. Vis dėlto visiems rašytiniams šaltiniams, minintiems lietuvių pilis, būdingas aiškus šališkumas bei abejingumas aprašomam objektui. Vėlyvesniuose šaltiniuose istorinė tiesa dar papildomai deformuota ano meto istorinių realijų. Visus nurodytus trūkumus gali pašalinti derama šaltinių kritika, tačiau ji aptariamam klausimui Lietuvoje, galima sakyti, neegzistuoja, be jau seniau istorikų pastebėtos tendencijos didinti pilių gynėjų skaičių. Kiti kronikų pateikti faktai apie jas tebėra nekvestionuoti, todėl rašytinių šaltinių duomenis reikia naudoti atsargiai.

Pirmosios žinios

XVI a. medinių pilių vietos jau seniai pavirtusios piliakalniais bei gerokai primirštos. Chrestomatiniu pavyzdžiu čia gali būti M. Strijkovskio spėjimas Utenio pilį buvus ant Pakalnių piliakalnio (Strykowski M. 1846. T. I. S. 248). Kai kurie piliakalniai šiuo laikotarpiu pradėdami naudoti kaip kapinės. Apie tai liudijo archeologiniai kasinėjimai

(Daugudis V. 1992a. P. 30-34) bei pavieniai istoriniai duomenys (1693 m. prašoma palaidoti Baimainių piliakalnyje (LAA. 1975. P. 34). Iki pat XIX a. nebuvo labiau domimasi piliakalniais. Matyt, per šį laikotarpį sukurta daug legendų ir pasakojimų apie juos. Nors kai kuriuose padavimuose minimos jau XIX a. realijos (rusų ar prancūzų paslėptas auksas ir pan.), - tai tėra ankstesnių pasakojimų vėlyvos perkurtos versijos, kuriose nauji veikėjai užėmė senesniųjų vietą (Kerbelytė B. 1970. P. 107-125). Kartu pastebimas ryšys tarp piliakalnių amžiaus ir pasakojimų apie juos gausumo. Ypač tai ryšku Aukštaitijoje, kur daug labai įvairių laikų piliakalnių. Ankstyvieji Brūkšniuotosios keramikos kultūros piliakalniai dažnai turi labai negausią ir vienodą žodinę tradiciją, o vėlyvieji apipinti įvairių padavimų (Mažulonys). Tiesa, čia pasitaiko ir išimčių. Trumpai egzistavusios pilys greitai buvo užmirštos, ir liaudies pasakojimų apie šiuos piliakalnius nėra (Šeimyniškeliai).

XIX a. susidomėjimą piliakalniais paskatino bendra istorijos mokslo plėtotė

bei kylanti romantizmo banga. Neturint konkrečių duomenų, patys piliakalniai būdavo tik paminimi, kartais istoriniame darbe panaudojant vieną kitą pasakojimą apie juos, dažnai visai kitame kontekste ir visai kitokia prasme. Pavyzdžiu gali būti T.Narbuto darbai (Narbutas T. 1992. P. 200, 299 ir kt.). Tuo pačiu metu krašto šviesuomenė pradeda plačiau domėtis ir lankyti piliakalnius. Taip D.Poška XIX a. pradžioje aplankė Kernavę (Poška D. 1959. P. 495). Pirmųjų tyrinėtojų akį anksčiau patraukė išpūdingiausi vėlyvieji piliakalniai.

Mėgėjiški kasinėjimai

Pirmuoju vėlyvųjų piliakalnių tyrinėtoju galima laikyti Jasonių (Utenos raj.) dvarininką Pranciškų Vilčinskį (1799-1859) (10 pav.). XIX a. IV dešimtmetyje jis žvalgė kelis piliakalnius dabartiniame Utenos rajone, o du iš jų, esančius Narkūnų ir Pakalnių kaimuose, bandė kasinėti

10 pav. Paminklas P. Vilčinskiui Jasonyse

(Wilczyński F. 1836). P. Vilčinskio kasinėjimai pagal tyrinėjimų fiksavimą bei mokslinį problemos sprendimą (jis ieškojo Utenio pilies) buvo pakankamai kvalifikuoti tiems laikams. Smulkesnių kasinėjimų be didesnių išvadų pasitaikė tiek anksčiau, tiek ir vėliau. 1833 m. L.Jucevičius Šatrijoje iškasė duobę, norėdamas įsitikinti, ar kalnas nesupiltas (Jucevičius L. 1959. P. 566-567). E.Tiškevičius 1854 m. Trakų Pilies Kalne (pusiasalio pilies teritorijoje) kasinėjimais ieškojo požemių (Sirokomiš V. 1989. P. 45-46). 1857 m. V. Sirokomiš visą dieną tyrinėjo Kernavės piliakalnius, bet nieko doro nerado (Ten pat. P. 142-143).

Pirmieji suvokimo bandymai

XIX a. pirmojoje pusėje atsiranda ir pirmosios apibendrinančios archeologinės studijos, kuriose tam tikrą vietą užima ir piliakalniai. Grafas Eustachijus Tiškevičius (1814-1873) (11 pav.) 1842 m. pasirodžiusiame "Žvilgsnyje į krašto archeolo-

11 pav. E.Tiškevičius

gijos šaltinius" iš kitų archeologijos paminklų išskyrė pilis ir piliavietes (Tyszkiewicz E. 1842. S. 31-34). Šveicaras Fridrichas Diubua diu Montperio (1798-1850) piliakalniais paskyrė atskirą straipsnį (Dubois de Montpereux F. 1847). Jame piliakalniai analizuojami plačiame istoriniame ir geografiniame kontekste, tačiau tik labai nedidelė pateiktos medžiagos dalis tiesiogiai susijusi su Lietuvos vėlyvaisiais piliakalniais (Ukmergė). Neblogas istorijos žinojimas leido F.Diubua diu Montperio teisingai interpretuoti piliakalnius kaip senųjų pilių vietas iš kovų su užsienio priešais (daugiausia su kryžiuočiais ir kalavijuočiais) laikotarpio. Pradėti panaudoti duomenys apie vėlyvuosius piliakalnius kaip apie tam tikros vietovės ar regiono seniausios istorijos liudytojus. Didžiausią darbą šioje srityje atliko Mykolas Baliuskis (1794-1863) ir Timotiejus Lipinskis (1797-1856) (Baliński M., Lipiński T. 1850). Aprašydami Lietuvos miestų ir miestelių istoriją, jie daugiausia rėmėsi ankstesnių autorių duomenimis. Atsitiktiniai radiniai iš piliakalnių kaupėsi privačiuose rinkiniuose. Tačiau iki pat baudžiavos panaikinimo piliakalnių ardyimas (be arimo) buvo nežymus, todėl seniųjų iš jų buvo labai nedaug. Vilniaus Senienų muziejuje iš vėlyvųjų piliakalnių tebuvo keletas paskirų radinių (pvz., Kernavės Perkūnas ar kalavijas, rastas šalia Eišiškių piliavietės (Киркоров А.К.1858. С. 10).

XIX a. antrojoje pusėje labai išplito piliakalnių kasinėjimai. Tyrinėjimais jų pavadinti neįmanoma, nes valstiečiai kasė duobes, ieškodami aukso, dvarininkai ir kunigai - tenkindami savo smalsumą. Šiuos savavališkus kasinėjimus liudija kartais nemažos (iki keliolikos kvadratinių metrų) duobės, žiojėjančios ne viename iš vėlyvųjų piliakalnių. Dauguma tokių "tyrinėjimų" liko neužfiksuoti, ir tik daugiau atsitiktinai žinome apie kai kuriuos kasinėtojus (pvz., 1895 m. Veliuonos piliakalnį kasinėjo dvarininkas G.Zalieskis, dvarininkas Kriauza

užkastų turtų ieškojo Narkūnų piliakalnyje apie 1860 m. ir kt.). Iš jų vienas kitas užfiksavo žemių sluoksnių struktūrą, surinkdavo radinius. Tokie yra J. Žiogo Imbarės piliakalnio kasinėjimai (Жюгас И. 1900. С. 9-14).

XIX a. pabaigoje susidomėjimas vėlyvaisiais piliakalniais sustiprėjo, kylant lietuvių nacionalinio išsivadavimo judėjimui. Tolimi ir herojiški kovų su kryžiuočiais ir kalavijuočiais laikai tapo savotišku pavyzdžiu budinant tautą. Vėlyvieji piliakalniai buvo šių kovų liudytojai, tad į juos kreipė savo žvilgsnius kone visi žymiausieji mūsų mokslo ir kultūros veikėjai, vienaip ar kitaip minėję seniausiąją Lietuvos istoriją. Jų santykį su senovės paminklais vėliau bene geriausiai perteikė Maironis, rašęs apie Punios piliakalnį: "Lietuvi! pabučiuok po kojų krauju permirkusią šia žemę! Pagerbk kapus tėvų-herojų, iš kur ainiai stiprybę semia" (Maironis. 1987. P. 214).

Piliakalnių registracija

Tuo tarpu apie piliakalnius labai trūko žinių, pirmiausia apie tai, kiek jų ir kur jie yra. Vėlyvieji piliakalniai, kaip turintys išpūdingiausią išvaizdą, buvo pastebimi pirmieji. Ši tendencija vyravo iki pat aškesnio jų chronologinių grupių išskyrimo XX a. antrojoje pusėje. Pirmąjį Lietuvos piliakalnių sąrašą, kuriame užfiksuoti 63 piliakalniai (tarp jų nemažai vėlyvųjų), 1872 m. pateikė M. Valančius (Valančius M. 1972). J. Basanavičius 1881 metais piliakalnimis paskyrė didelį straipsnį, kuriame nurodė jau 76 pilių vietas (ne visos jos siejamos su piliakalniais) (Basanavičius J. 1970). Romantizmo dvasia parašytame darbe remiamasi rašytinių šaltinių duomenimis apie kovų su kryžiuočiais laikų piliakalnius. Šiuo darbu J. Basanavičius tarsi davė atskirą kryptį vėlesniems populiariems straipsneliams apie piliakalnius, kuriuose rašytinių šaltinių duomenys sumišę su autorių išpūdziais, žmonių pasakojimais, atskirais archeologiniais

12 pav. E. Volteris

faktais. Mokslui jie nėra vertingi, tačiau pažintinė šviečiamoji šių darbų reikšmė didelė. Mokslinės piliakalnių registracijos pradmenis galime aptikti Eduardo Volterio (1856-1941) (12 pav.) XIX a. IX dešimtmečio veikloje. Jis rinko duomenis apie įvairias Lietuvos (daugiausia Užnemunės) senovės vietas, tarp jų ir apie piliakalnius, norėdamas sudaryti archeologinį žemėlapi (Zabiela G. 1993b. P. 72). Darbas liko nebaigtas.

Paskutiniame XIX a. dešimtmetyje Vilniaus Senienų muziejaus vedėjas Fiodoras Pokrovskis (1855-1903) (13 pav.) išleido Vilniaus, Gardino ir Kauno gubernijų archeologinius žemėlapius (Покровский Ф.В. 1893; 1895; 1899). Juose randame duomenų apie 230 piliakalnių, esančių dabartinėje Lietuvos teritorijoje. Nemaža jų dalis yra vėlyvieji piliakalniai. Medžiaga žemėlapiams buvo renkama pagal Imperatoriškosios Maskvos archeologijos draugijos bei Vilniaus Senienų muziejaus pa-

13 pav. F. Pokrovskis

ruoštas anketas, kuriose piliakalnimis skirtos atskiros skiltys. Nors buvo prašoma piliakalnius aprašyti pagal pateiktus gana smulkius klausimus (atitinkamai 13 ir 17), gautos informacijos patikimumas priklausė nuo valsčiaus raštininko ar mokytojo. Dalis jų atsiuntė išsamius aprašymus, dalis - abejotinos vertės ir tiesiog klaidingas žinias (pvz., Žiobų piliakalnio aprašymas (Zabiela G. 1991a. P. 37), iš kai kurių pagaiduotinos informacijos apskritai negauta. F. Pokrovskio surinktos žinios apie piliakalnius kaip ir apie kitus archeologijos paminklus turi didelę išliekamąją vertę, nes dalis jų vėlesniais laikais buvo smarkiai apardyta ar net sunaikinta. Pavyzdžiui, Marniečių piliakalnis XIX a. pabaigoje turėjo keturis pylimus (Покровский Ф.В. 1899. С. 101), dabar - tik vieną (LAA. 1975. P. 103). Ir archeologiniai žemėlapiai, ir pačios anketos, saugomos Vilniaus universiteto Rankraščių skyriuje (toliau - VURS), F. 35, yra pirmieji platesni sisteminiai Lie-

tuvos piliakalnių aprašymai (iki jų buvo tik atskirų piliakalnių aprašymai, pvz., 1871 m. Gandingos piliakalnio aprašymas).

Duomenis apie 36 Užnemunės piliakalnius (daugiausia Suvalkų gubernijoje) 1909 m. paskelbė mokytojas Juozapas Radziukynas (1841-1925) (Radziukynas J. 1909). Visus šiuos piliakalnius (iš jų 34 - Lietuvos teritorijoje) J. Radziukynas aplankė pats, todėl jo žinios ypač vertingos. Atrodo, kad išspausdinta buvo ne visa jo surinkta medžiaga (Svetikas E. 1991. P. 104). J. Radziukynas savo darbu tarsi užpildė F. Pokrovskio paliktą Lietuvos piliakalnių registracijos spragą.

Kai kuriuos Lietuvos vėlyvuosius piliakalnius į savo sudarytus piliakalnių sąrašus įtraukė Latvijos tyrinėtojai (A. Bilenšteinas, K. Liovis of Menaras).

Apibendrinant iki Pirmojo pasaulinio karo atliktą Lietuvos piliakalnių registravimą, galima pasakyti, kad buvo surinkti ir paskelbti duomenys apie pagrindinius ir garsiausius Lietuvos vėlyvuosius piliakalnius, tačiau ši informacija dar nebuvo nei išsami, nei tiksli.

Sunkiau sekėsi piliakalnius kasinėti. Po baudžios panaikinimo labai paspartėjo piliakalnių ardymas, nuo kurio pirmiausia kentėjo vėlyviausieji viršutiniai jų sluoksniai. Kadangi radinių gausumu ši paminklų rūšis nepasižymėjo, išartos senienos retai pasiekdavo to meto turtingesnius žmones-kolekcionierius. Žinoma, kad archeologinių radinių iš Gandingos, Medvėgalio, Girgždūtės piliakalnių buvo kunigaikščio Mykolo Oginskio rinkinyje Plungėje (Butrimas A. 1987. P. 13). Paskirų dirbinių iš vėlyvųjų piliakalnių buvo ir kituose rinkiniuose, tik dažnai jie ten patekdavo jau be metrikų ir be tikslesnės radimo vietos nuorodos. Pirmasis pasaulinis karas išblaškė šias kolekcijas ir šiandien tai tėra daugiau mokslo istorijos faktai, o ne vėlyvuosius piliakalnius charakterizuojanti medžiaga.

Tadas Daugirdas

Išimtį sudaro Tado Daugirdo (1852-1919) archeologinė veikla. Nors jo atlikti vėlyvųjų piliakalnių tyrinėjimo darbai yra nedideli, jie tarsi žymi naują tyrinėjimų kokybę. Pradžiai buvo 1886 m. jo atlikti Darbutų piliakalnio žvalgomieji kasinėjimai. Nors ištirtas tik 86,5 m² plotas, išlikusi medžiaga (tyrinėjimų dienoraštis saugomas VURS, F. 398. P. 231-243) pasižymi kruopščiu kasinėjimų fiksavimu. Negausiose T. Daugirdo publikacijose apie vėlyvuosius piliakalnius (Daugirdas T. 1889; 1909) vėl matome tą patį atsakingą archeologo požiūrį į jo surinktą medžiagą, siekiamą ją perteikti kuo detaliau. Kadangi piliakalniai nebuvo T. Daugirdo domėjimosi sfera (Girininkas A., Škiudaitė A. V. 1990. P. 19-21), jo darbai yra tarsi pavyzdys kitiems tyrinėtojams. Tas pats yra su T. Daugirdo rinkiniais. Juos (tarp kurių yra vėlyvųjų piliakalnių radinių) T. Daugirdas perdavė Kauno miesto muziejui, kur rinkiniai saugomi ir dabar.

Vandalinas Šukevičius

Pietų Lietuvoje panašiu laiku piliakalnių kasinėjo Vandalinas Šukevičius (1852-1919). Jo archeologinių interesų sfera daugiausia buvo akmens amžius, tad pora piliakalnių buvo tyrinėti tarsi atsitiktinai. 1890 m. Čepeliūnų piliakalnyje ištirtas 64 m² plotas (Rusijos Mokslų Akademijos Materialinės kultūros istorijos instituto archyvas (toliau - MKII). Nr. 103. P. 34-37). Ankstyvosios lipdytinės keramikos rasta tik apatiniame sluoksnyje po 70 cm storio žvyru. Piliakalnio chronologija dėl šių radinių liko diskutuotina (Zabiela G. 1991a. P. 32), o tyrinėjimų medžiaga nepaskelbta. Beveik tuo pačiu metu V. Šukevičius kasinėjo ir Dubičių piliakalnį (literatūroje nurodomi du jo tyrinėti piliakalniai (LAA. 1975. P. 55), nors iš tikrųjų yra vienas piliakalnis ir jo priešpilis). Apie šių tyrinėjimų rezultatus visiškai nėra aiš-

kesnės medžiagos, tik keli paminėjimai spaudoje bei kasinėjimų vietoje likusios duobės.

Liudvikas Kšivickis

Žymiausias Lietuvos vėlyvųjų piliakalnių tyrinėtojas iki Pirmojo pasaulinio karo buvo Liudvikas Kšivickis (1859-1941) (14 pav.). Šis plačių interesų žmogus piliakalniais susidomėjo vasaros atostogų Žemaitijoje metu, ir ta jo aistra veikiai tapo rimtomis piliakalnių studijomis (Zabiela G. 1990c. P. 23-25). L. Kšivickis pirmasis sujungė piliakalnių žvalgymus su jų kasinėjimais. Taip surinkta medžiaga leido žymiai plačiau suprasti Lietuvos piliakalnių raidą, savitumus, išsidėstymą, pakoregavo kai kuriuos ankstesnius teiginius (dėl piliakalnių supylimo, F. Pokrovskio anketų tikslumo ir kt.) (Kšivickis L. 1928). L. Kšivickis neapsiribojo vieno chronologinio laikotarpio ar regiono piliakalnių tyrinė-

14 pav. L. Kšivickis

jimais, tačiau taip jau atsitiko, kad vėlyvuosius piliakalnius jis kasinėjo daugiausia Žemaitijoje. Iš Aukštaitijos piliakalnių bene pats vėlyviausias yra Moškėnų (Laukupėnų) piliakalnis. Paskelbtoje medžiagoje (be keramikos) (Krzywicki L. 1917) vėlyvų radinių nėra, tačiau tam tikri šalutiniai duomenys tarsi rodytų, jog šis piliakalnis buvo naudotas ir II tūkstantmečio pradžioje (Zabiela G. 1991a. P. 30). L. Kšivickis kasinėjo Lentainių piliakalnį, tačiau nieko jame nerado.

Iš L. Kšivickio žvalgymų išliko trys storokos kelionių užrašų bylos (VDKM. Nr. 467-469) su apie poros šimtų piliakalnių aprašymais, matavimais, žvalgomųjų tyrinėjimų duomenimis (po truputį buvo kasinėti Gandingos, Laukuvos, Padievaičio, Pabalčių, Burbaičių ir kt. piliakalniai) bei autorių išgarsinusi knyga "Žemaičių senovė" (Krzywicki L. 1909a). Joje gausu įvairių duomenų apie Žemaitijos piliakalnius, kurie didžiąja dalimi yra vėlyvieji. Vis dėlto šio darbo nereikia sureikšminti. Tai mokslo populiarinimo veikalas, labai svarbus anuo metu (ne veltui net kelis kartus verstas į lietuvių kalbą) ir šiandien turintis

daugiau istoriografinę ar net etnografinę negu archeologinę vertę. Archeologams žymiai svarbesnis yra rusiškas šio darbo variantas, greičiausiai autorinis vertimas, pasirodęs 1909 m. (Крживицкий Л. 1909). Jis buvo parengtas kaip ataskaita apie keletą metų tyrinėjimus Žemaitijoje, gausiai iliustruotas brėžiniais bei fotonuotraukomis. L. Kšivickio kasinėjimų rezultatai buvo mokslinės publikacijos bei specialūs tyrinėjimai. 1900 m. pradėjęs nuo vėlyvojo Bubių piliakalnio (15 pav.), L. Kšivickis nuolat spartino savo darbų tempus, kol jų nenutraukė Pirmasis pasaulinis karas. Iki 1908 m. jo kasinėjimai buvo nedidelių apimčių. Daugiausia kasinėtas pats Bubių piliakalnis, kur ištirtas gana nedidelis, vargu ar daugiau nei 100 m² plotas. Plačiau tyrinėti buvo Darbutų (16 pav.) ir Veliuonos piliakalniai. Darbutų piliakalnio medžiagą L. Kšivickis paskelbė (Krzywicki L. 1913). Ši publikacija iki šiol archeologų nėra deramai įvertinta, nors tai pirmieji platūs ir nemažai įvairios medžiagos davę vėlyvųjų piliakalnių kasinėjimai Lietuvoje.

Specialiai L. Kšivickis nagrinėjo piliakalnių išorę, bendrosios raidos tendencijas (Krzywicki L. 1928) bei mėgino lokalizuoti

15 pav. Bubių piliakalnis

16 pav. Akmenų grindinys Darbutų piliakalnyje

17 pav. V. Kaširskis

Vorutos pilį Žemaitijoje (Krzywicki L. 1909b). Visus L. Kšivickio darbus nutraukė Pirmasis pasaulinis karas bei po jo sekę politiniai pakitimai. Jau senatvėje jis dar bandė grįžti prie Lietuvos piliakalnių temos, parašė atsiminimus apie savo kasinėjimus Žemaitijoje (Krzywicki L. 1957. S. 327-431), perdavė radinius (be keramikos) VDKM, rengėsi rašyti knygą apie Lietuvos piliakalnius. L. Kšivickio tikrąjį indėlį į Lietuvos piliakalnių kasinėjimo istoriją bus galima įvertinti tik paskelbus visą jo sukauptą medžiagą. Kaip vėlyvųjų piliakalnių tyrinėtojas jis užbaigė mokslinės sampratos apie juos formavimo procesą, atskirdamas pasakojimus nuo mokslinių faktų.

Vladimiras Kaširskis

Dar vienas visai užmirštas (svetimtautis, mirė jaunas) Lietuvos vėlyvųjų piliakalnių kasinėtojas yra Vladimiras Kaširskis (1883-1908) (17 pav.). Jis plačiau tyrinėti tesuspėjo Mažulonių piliakalnį, kur 1907-1908 m. ištyrė apie 100 m² plotą. Tai

buvo pirmasis plačiau tyrinėtas Rytų Lietuvoje vėlyvasis piliakalnis, o jo radinių kiekis ir įvairovė stebina iki šiol. V. Kaširskis nesusėję paskelbti kasinėjimų rezultatai (tyrinėjimų juodraščiai saugomi Peterburgo MKII Nr.53, 50). Į mokslinę apyvartą juos įvedė A. Spicynas (Спицин А. 1925. С. 165-167) ir V. Daugudis (Daugudis V. 1961). V. Kaširskio kasinėjimai nebuvo labai preciziški, tačiau išlikusi medžiaga leidžia apie Mažulonis pasakyti daugiau negu paskelbta V. Daugudžio.

Apie karo metais vokiečių kareivių kasinėtus paskirus piliakalnius (Rudamina) duomenų neišliko. Iš šio laiko tėra du nedideli straipsniai apie piliakalnių paskirtį (Altlitauische. 1918; Hentschen W. 1918). Juose remiamasi anksčiau (daugiausia L. Kšivickio) sukauptais duomenimis, piliakalniai laikomi šventomis vietomis (Hentschen W. 1918. S. 75).

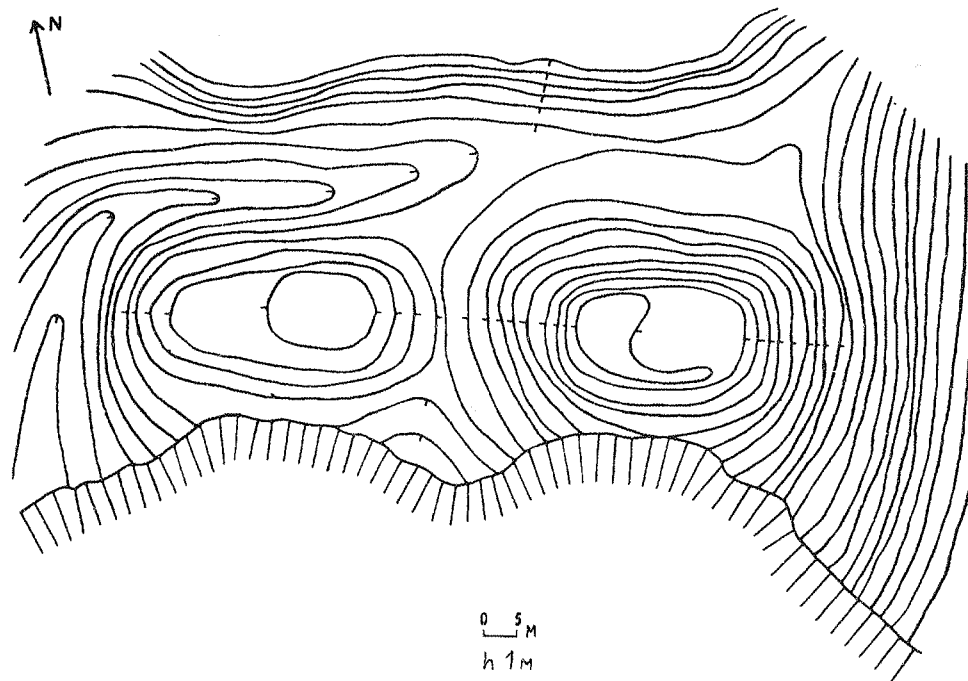
Petras Tarasenka

Jauna Lietuvos Respublika iš pradžių neturėjo nei lėšų, nei specialistų platesniems archeologiniams kasinėjimams. Vėlyvieji piliakalniai buvo toliau naikinami. Rinkti medžiagą apie juos galėjo tik entuziastai. Toks buvo Lietuvos kariuomenės karininkas Petras Tarasenka (1893-1962) (18 pav.). P. Tarasenka tarsi pratęsė L. Kšivickio veiklą. Svarbiausia jam buvo archeologijos paminklų žvalgymas bei propagavimas visuomenėje. Didžiausią dėmesį skyrė piliakalnimams. Po L. Kšivickio mažiausiai pažįstami regionai buvo Aukštaitija bei Pietų Lietuva, tad P. Tarasenka ir žvalgė daugiausia šiuose rajonuose. Jau pirmosiose platesnėse išvykose buvo aplankyti, aprašyti ir apmatuoti keli vėlyvieji piliakalniai (Tarasenka P. 1922. P. 576-581). Kartu buvo kaupiama medžiaga kiek galima pilnesniam Lietuvos archeologiniam žemėlapiui. Piliakalniai jame (skaičiumi) buvo antroje vietoje po gausių laidojimo paminklų. Jau apie 1925 m. P. Tarasenka

18 pav. P. Tarasenka

parengė pirmąjį Lietuvos piliakalnių sąrašą (Katilius A. 1988). Iš viso jame suregistruota 670 piliakalnių, nurodant pagrindinius duomenis apie juos (rankraštis saugomas VURS, F. 72-881). Šiek tiek pakeistas ir papildytas sąrašas (nurodyti tik kaimų pavadinimai) buvo paskelbtas 1928 m. (Tarasenka P. 1928b. P. 106-120) (iš viso 722 piliakalniai). Surinkti duomenys plačiausiai atsispindėjo tais pačiais metais pasirodžiusioje "Lietuvos archeologijos medžiagoje" (Tarasenka P. 1928a). Nors pagal P. Tarasenkos surinktą medžiagą iš visų piliakalnių neįmanoma išskirti vėlyvųjų, jo dėka jau XX a. trečiojo dešimtmečio pabaigoje Lietuva turėjo gana pilną visų savo piliakalnių sąrašą. Jis apytiksliai paskaičiavo ir bendrą piliakalnių skaičių Lietuvoje - per 1000 (Tarasenka P. 1928b. P. 103). P. Tarasenka piliakalnius žvalgė, juos smulkiai aprašinėjo, fotografavo visą savo gyvenimą. Didžioji jo

19 pav. P. Tarasenkos darytas Dovainonių piliakalnio planas

20 pav. Velikuškių piliakalnis

surinktos medžiagos dalis išliko archyvuose (Mokslų Akademijos bibliotekos Rankraščių skyriuje (toliau - MABRS), F. 235-1-25-360); Pavelde, F. 1. Ap. 1. Nr.1-144; VDKM, Nr. 444 ir neinv.) (19 pav.). Iki mūsų dienų P.Tarasenka išliko nepra-lenktas Lietuvos piliakalnių registruotojas. Žinoma, jo piliakalnių planai nėra be priekaištų. Pirmiausia, dalis jų daryta ne P. Tarasenkos (tai nemenkina medžiagos vertės). Jo paties atliktuose matavimuose yra klaidų (Antatilių piliakalnis II), Žemaitijos piliakalnių planai sudaryti pagal L.Kšivickio matavimus jų net nemačius.

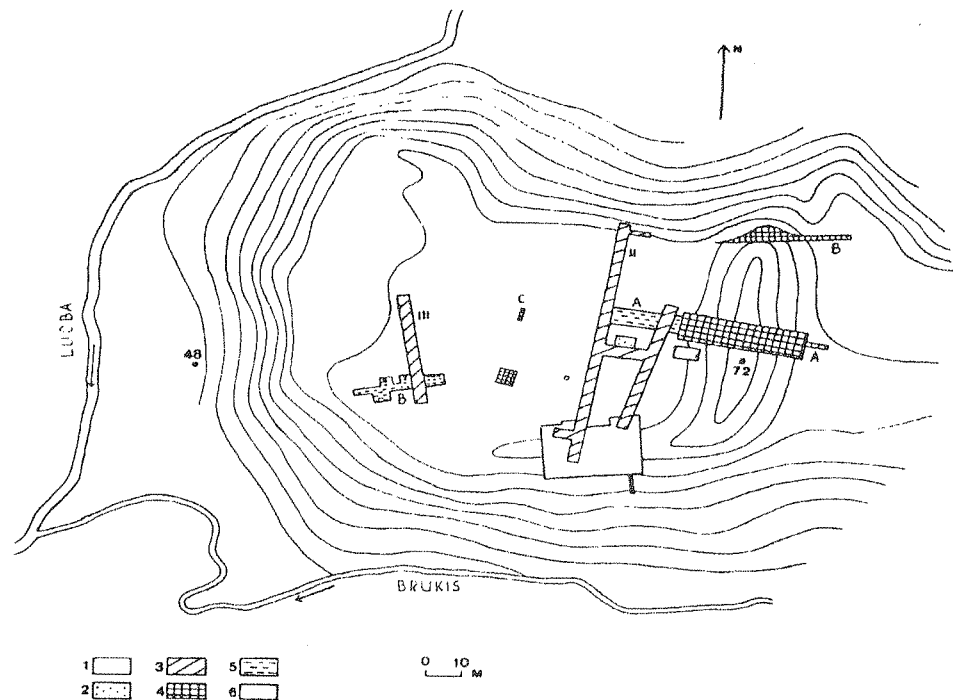
Su piliakalnių paieška glaudžiai susijusi ir P.Tarasenkos mokslinė bei mokslo populiarinimo veikla. Didžiausią dėmesį jis skyrė vėlyviesiems piliakalnimis, nes apie juos daugiausia istorinių duomenų. P.Tarasenkos atliktos lietuvių medinių pilių rekonstrukcijos (tiek grafinės, tiek ir aprašomosios) remiasi daugiausia šiais kai kur gana laisvai ir romantiškai traktuojamais duomenimis. Daug kur jis seka L.Kšivickiu, A.Spicynu, todėl, pažįstant vėlyvuosius piliakalnius, paties P.Tarasenkos indėlis nedidelis. Labiausiai jis atskleistas pokariniame tyrinėtojo darbe apie Lietuvos piliakalnius (Tarasenka P. 1956. P. 55-94). Knyga parašyta panaudojant daugiausia iki Antrojo pasaulinio karo surinktą medžiagą, į ją įmaišant pokario laikams būtina marksizmo dozė. Tai kol kas vienas iš nedaugelio Lietuvos archeologų darbų, skirtų specialiai piliakalnimis. Bendrai piliakalnių charakteristikai skirta ir pora smulkesnių straipsnių (Tarasenka P. 1952; Tarasenka P. 1959). P.Tarasenkos piliakalnių kasinėjimai (Bartkūnai, Berzgainiai, Kulionys, Maniuliškės) yra žvalgo-mojo pobūdžio, be svarbesnių radinių. Platesni yra Velikuškių (20 pav.) ir Vosgėlių piliakalnių kasinėjimai, tačiau abiejuose vėlyvieji sluoksniai buvo beveik sunaikinti arimų ir daugiausia surinkti tik paskiri radiniai. Nesant publikacijų, negalime pasinaudoti visais šiais tyrinėjimų rezultatais.

Vladas Nagevičius

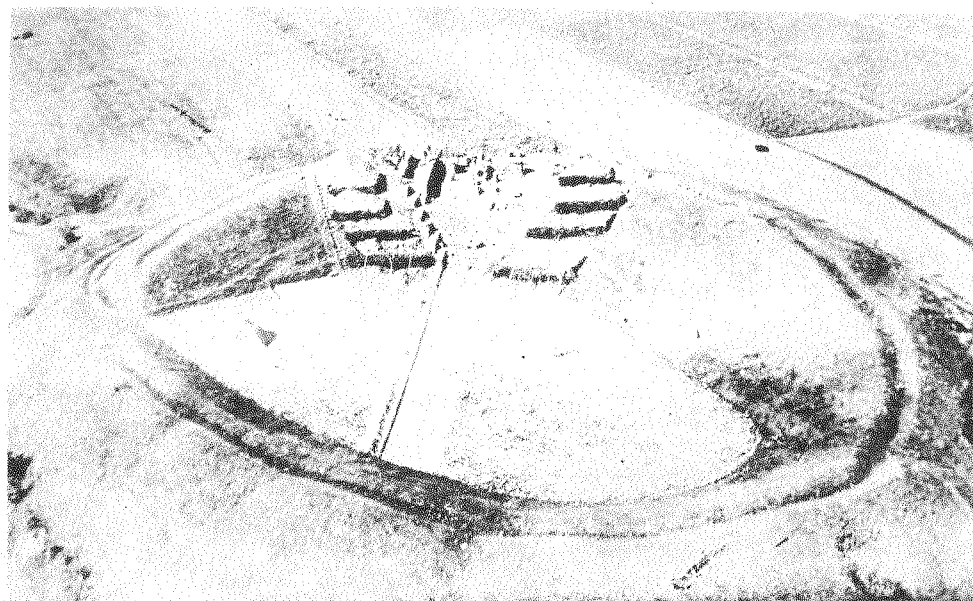
Lietuvos Respublikos vėlyvųjų piliakalnių lauko tyrinėjimų didžiausias pasiekimas yra Vlado Nagevičiaus (1881-1954) (21 pav.) Apulės ir Impilties piliakalnių kasinėjimai. Savo įtvirtinimais jie yra vieni galingiausių Lietuvoje. V.Nagevičius, nors ir neturėjęs piliakalnių kasinėjimų patirties, pasirinko iki tol netyrinėtas piliakalnių vietas - pylimus (22 pav.). Tai pačios sudėtingiausios piliakalnių dalys, tad V.Nagevičiaus kasinėjimų rezultatai yra ne be priekaištų. Dirbant sparčiais tempais su didžiuole ekspedicija, įvairiais pagalbininkais, nukentėjo tyrinėjimų fiksavimas, sudėtinga pylimų raida buvo su-schematinta ir supaprastinta. Abu piliakalniai pasirodė esą daugiasluoksniai, įkurti dar I tūkstantmečio pradžioje ir ap-leisti XIII a. V.Nagevičiui pylimų pjūviuose pavyko išskirti vėlyvuosius sluoksnius, nors radinių tam padaryti buvo labai nedaug.

21 pav. V. Nagevičius

22 pav. Tyrinėtos Apulės piliakalnio vietos: 1 - 1928 m. E. Volteris, 2 - 1929 m. E. Volteris, 3 - 1930 m. E. Volteris, 4 - 1931 m. V. Nagevičius, 5 - 1931 m. B. Nerman, 6 - 1932 m. V. Nagevičius.

23 pav. Impilties piliakalnio tyrinėjimai

Kasinėdamas piliakalnius, V.Nagevičius panaudojo daugelį naujovių: specialistus konsultantus, kasinėjimus fiksavo kino juostoje, aerofotonuotraukose (23 pav.) ir kt. Tokiu būdu Lietuvos vėlyvųjų piliakalnių kasinėjimai buvo priartinti prie ano meto europinio archeologijos lygio. Negausiam Lietuvos archeologų būriui tai buvo didelis pasiekimas. Piliakalnių kasinėjimai tapo tikru Lietuvos mokslinio kultūrinio gyvenimo įvykiu. Tyrinėjimai buvo reprezentuoti ir užsienyje (1932 m. I tarptautiniame archeologų kongrese Londone (Nagevičius V. 1934), 1936 m. - II analogiškame kongrese Osle).

Gaila, kad visi šie V.Nagevičiaus darbai nebuvo tęsiami ir deramai užbaigti. Tyrinėjimų ataskaitos liko iki galo nesutvarkytos, radiniai iš dalies depasportizuoti; visa medžiaga liko nepaskelbta ir tik dabar ją ruošiamasi publikuoti.

Eduardas Volteris

Paminėtini ir E.Volterio 1928-1930 m. Apulės piliakalnio kasinėjimai (V.Nagevičiaus tyrinėjimų įžanga). E.Volteris Apuole susidomėjo po 1887 m., kai jis drauge su J.Dioringu lokalizavo šią anksčiausiai paminėtą Lietuvos vietą (Zabiela G. 1993b. P. 72). Kasinėjimams piliakalnio aikštelėje buvo panaudotos siauros ilgos tranšėjos, neiškirti atskirų laikotarpių kultūrinio sluoksnio horizontai, todėl jų metu sukaupta medžiaga sunkiai interpretuojama. Panašiu metodu, tačiau labai kruopščiai viską fiksuodamas, 1931 m. Apulės piliakalnio aikštelę kasinėjo švedų archeologas Birgeris Nermanas (1888-1971) (tyrinėjimų ataskaitos saugomos Švedijos Nacionaliniame istorijos muziejuje Stokholme). Visi šie tyrinėjimai irgi liko neskelbti. Spaudoje pasirodydavo tik paskirų piliakalnių aprašymai (pvz., Gandingos (Kumštytis L. 1933).

Sąvokos formavimasis

Lietuvos Respublikos laikais buvo mėginama toliau apibendrinti vėlyvųjų piliakalnių medžiaga. Šį darbą ikikarinės medžiagos pagrindu pradėjo V.Nagevičiaus ir Valstybės Archeologijos Komisijos (toliau - VAK) rūpesčiu iš Tarybų Rusijos pakviestas Aleksandras Spicynas (1858-1931). Deja, jo archeologinės karjeros epogėjus jau buvo praėjęs, ir 1925 m. pasirodęs pirmasis Lietuvos senienas sisteminantis darbas moksliniu požiūriu jau buvo pasenęs (Michelbertas M. 1992. P. 129-130). Skyrius apie piliakalnius (Спицын А. 1925. С. 163-168) siauras, vėlyvieji piliakalniai iliustruojami daugiausia Mažulonių ir Darbutų piliakalnių kasinėjimais.

Didžiausias nuopelnas įtvirtinant supratimą apie vėlyvuosius Lietuvos piliakalnius priklauso Jonui Puzinui (1905-1978). Būdamas senojo geležies amžiaus specialistu, J.Puzinas padėjo pagrindus visai dabar egzistuojančiai Lietuvos archeologijos chronologijai. Svarbiausiame jo darbe - "Naujausi proistorinių tyrinėjimų duomenys" (1938 m.) - pirmą kartą Lietuvos archeologijos istorijoje buvo išskirti vėlyvieji piliakalniai (Puzinas J. 1983a. P. 152, 169-174). Vis dėlto šis išskyrimas buvo nepilnas, panaudota tik Apulės ir Impilties piliakalnių medžiaga, kuri aprašoma ištaisai (t. y. kai kur neatšizvelgiant į laikotarpius (pylimų apatiniai sluoksniai). J.Puzino darbą vėlyvųjų piliakalnių atžvilgiu galime vertinti kaip naujai suformuotą tyrinėjimų kryptį.

J.Puzinas buvo ir archeologijos istorijos pradininkas. Dalis jo straipsnių skirta ankstesnių laikų vėlyvųjų Lietuvos piliakalnių tyrinėtojams (Puzinas J. 1962; 1983b; 1983d; 1983e). Keliuose vėlesniuose darbuose aptarti Vilniaus pilių istoriniai ir archeologiniai duomenys

(Puzinas J. 1983f; 1983g; 1983h). Tai plačios apžvalgos, parašytos pagal kitų tyrinėtojų medžiagą, įkomponuojant naujausius tyrinėjimus. Pastarieji darbai daugiau reikšmingi miesto istorijai.

Lietuvos Respublikos laikais susiformavo palanki visuomenės nuostata vėlyvųjų piliakalnių atžvilgiu. Ant garsesnių buvo rengiamos gegužinės, kitokios šventės, sodinami medeliai, net statomi paminklai. Nors dalis šių priemonių (pvz., medelių sodinimas) ardė kultūrinį sluoksnį, apskritai imant, tai padėjo piliakalniams išlikti. Tuo tarpu nemaža dalis garsių piliakalnių buvo ariama. VAK neturėjo galimybių užkirsti kelią šiems ardytams. Padėtį iš esmės pakeitė 1935 m. sukurta senovės paminklų apsaugos referentūra prie Švietimo ministerijos. Energingomis jos vadovo Vlodo Pryšmanto (1895-1960) pastangomis per porą metų nustota ardyti Lietuvos senuosius paminklus. Vėliau šį darbą tęsė VDKM. Kai kuriuos piliakalnius, nesant galimybės jų savininkams skirti žemės kitur, vis dėlto teko leisti arti toliau.

Piliakalnių tyrinėjimai už Lietuvos Respublikos ribų

Atskirai reikia aptarti vėlyvuosius piliakalnius, įvairiais istoriniais laikotarpiais iki Antrojo pasaulinio karo pabaigos buvusius už Lietuvos Respublikos ribų. Pirmiausia tai Klaipėdos kraštas, patekęs į Rytų Prūsijos teritoriją dar XIII a. Nors 1923-1939 m. laikotarpiu Lietuva jį atgavo, tačiau to meto vokiečių archeologai iš tradicijos šias teritorijas ir toliau skyrė prie Rytų Prūsijos. Visi Klaipėdos krašto piliakalniai buvo registruojami bendrame Rytprūsių archeologinės medžiagos kontekste.

Pirmasis Rytų Prūsijos piliakalnių registratorius buvo karinis topografas Johanas Michaelis Gizas (1796-1861). Duo-

menis apie piliakalnius jis surinko sudarinėdamas karinius žemėlapius. Tai piliakalnių aprašai su piešiniais (Crome H. 1938). Klaipėdos krašte jis žinojo 37 piliakalnius ar įtvirtintas vietas, tačiau tiklesnių duomenų neliko, nes Antrojo pasaulinio karo metu visa ši neskelbta medžiaga dingo.

Piliakalniais domėjosi ir medžiagą apie juos rinko ir Rytų Prūsijos lietuvininkai, pvz., Eduardas Gizevijus (1798-1880) (Lietuvninkai. 1970. P. 48-53, 89).

1908 m. Emilis Hoiakas (1860-1924) išleido Rytų Prūsijos archeologijos žemėlapij (Hollack E. 1908). Jame suregistruoti 34 Klaipėdos krašto piliakalniai, iš kurių nemaža dalis vėlyvųjų. Detaliausius duomenis apie Klaipėdos krašto piliakalnius iš žemėlapių ir literatūros surinko Hansas Kromė (1864-1943) (Crome H. 1940). Nurodyta 47 piliakalnių buvimo vieta, pavadinimai, literatūra apie juos, vieta žemėlapyje. Rytprūsių archeologai piliakalnių beveik nekasinėjo (Gaerte W. 1935), chronologiškai jų neskirstė, tad apie Klaipėdos krašto piliakalnius iš jų darbų mes mažai ką galime sužinoti.

Vilniaus kraštas 1920-1939 m. buvo okupuotas lenkų, ir jame archeologijos mokslas rimčiau pradėjo vystytis tik ketvirtajame dešimtmetyje, į Vilnių atvykus dirbti Elenai (1902-1979) ir Vladimirui (1908-1962) Holubovičiams. Vėlyvųjų piliakalnių tyrinėjimų srityje nieko konkretaus nuveikta nebuvo, be nedidelio piliakalnių sąrašėlio tarp kitų archeologijos paminklų (Cehak-Holubowiczowa H. 1936. S. 35-36) bei 1938 m. Alinos Ketlinskos (1911-1974) kasinėtą Gedimino Kalno rytinę dalį, iš kurios beveik neišliko jokių žinių. 1933 ir 1939 m. E. ir V. Holubovičiai tyrinėjo Bekešo Kalną Vilniuje (dabartinė Kalnų parko teritorija) (Holubowicz. W. 1939; Голубовичи Е. и В. 1945). Surasti XIII-XIV a. sluoksniai rodo čia buvus nemažą gyvenvietę, kurią pagal istorinius šaltinius bei topografinę padėtį reikia ta-

patinti su 1390 m. kryžiuočių sudegintos Kreivosios pilies papiliu. Holubovičiai buvo gerai lauko kasinėjimams pasirengę archeologai. Tai rodo jau Tarybų Lietuvos laikais - 1940 m. rudenį - jų kasinėta Gedimino Kalno šiaurės dalis. Darbo kruopštumu ir paskelbtos medžiagos detalumu (Holubovičiai E. ir V. 1941) šie tyrinėjimai yra iki šiol nepralenkti. Jie tebelieka svarbiausiu šaltiniu nagrinėjant Vilniaus Gedimino Kalno seniausią istoriją.

Pirmieji tarybiniai metai ir vokiečių okupacija Lietuvos archeologų padėtį mažai pakeitė. Didžiulis smūgis visam mokslui buvo suduotas 1944 m., kuomet dalis žymiausių archeologų turėjo pasitraukti į Vakarus, kiti laikinai nutraukė savo veiklą. Tarybinio laikotarpio vėlyvieji piliakalniai pateko tarsi į dvilypę situaciją, sąlygojamą ortodoksinės ideologijos. Viena, tai buvo lietuvių atsparos taškai prieš vokiečių (kryžiuočių ir kalavijuočių) puolimus, ir ši tema buvo pagėdaujama. Kita vertus, medinės pilys - tai Lietuvos feodalų rezidencijos vietos. Pastarieji gynė savo valstybės nepriklausomybę ir priešinosi ne tik vokiečių puolimams. Čia lengvai buvo galima nulslysti į nacionalizmą ir praeities garbinimą, kurie buvo laikomi (ypač Stalino laikais) dideliu nusikaltimu.

Pranas Kulikauskas

Tokioje atmosferoje vėlyvųjų piliakalnių tyrinėjimus pradėjo Pranas (g. 1913) ir Regina (g. 1916) Kulikauskai. 1952-1954 m. plačiai tyrinėtas Nemenčinės piliakalnis, kuriame surastas ryškus II tūkstantmečio pradžios kultūrinis sluoksnis. Patys tyrinėjimai buvo labai kruopštūs, tik visa sukaupta medžiaga netilpo į gana greitai pasirodžiusią publikaciją (Kulikauskas P. 1958). Nemenčinės piliakalnis išlieka vienu pilniausiai ištirtų vėlyvųjų piliakalnių, ir jo medžiaga jau leidžia daryti platesnius istorinius apibendrinimus.

P. Kulikauskas (24 pav.) daugiausia nusipelnė kaip Užnemunės piliakalnių tyri-

24 pav. P. Kulikauskas

nėtojas. 1961-1971 m. laikotarpiu, išskyrus 1966 m., šioje mažiausiai iki tol pažįstamoje Lietuvos dalyje buvo tyrinėta 10 vėlyvųjų piliakalnių (Kulikauskas P. 1965; 1970b; 1970c; 1972b; Kulikauskienė R., Kulikauskas P. 1972; Куликаускас П. 1966a; 1966e; 1968a; 1968e; 1970; 1972; Волкайте-Куликаускас П., Куликаускас П. 1971). Nors pagal surastą medžiagą visi piliakalniai yra gana įvairūs, šią dieną apie jotvingių piliakalnius mes turime gana platų vaizdą (greta kuršių piliakalnių). Daugumos piliakalnių medžiaga buvo išsamiai paskelbta (Kulikauskas P. 1970a; 1971; 1972a; 1974; 1975; 1976). 1982 m. pasirodė visa knyga, paskirta šioms piliakalniams (Kulikauskas P. 1982). Joje pakartotinai paskelbti jau anksčiau publikuoti Užnemunės piliakalnių tyrinėjimų duomenys (vienintelis atvejis Lietuvos archeologijos istorijoje) bei pateikta neskelbtų piliakalnių medžiaga (Kumelionys, Meškučiai, Kaukai, Kunigiškiai (Pajevonys). Ypač vertingi yra Kaukų piliakalnio radiniai, kurie, deja, publikuoti pernelyg apibendrintai, o išlikusios ataskaitos ir ra-

diniai neleidžia atkurti daug svarbių detalių. Tiesa, dalį tyrinėtų Užnemunės piliakalnių P.Kulikauskas linkęs laikyti anksčiau (Kulikauskas P. 1982. Priešlapio lentelė), tačiau detalesnė išlikusios medžiagos analizė rodo jų vėlyvumą (Zabieła G. 1991a. P. 26-36).

Į Lietuvos archeologijos istoriją P.Kulikauskas įėjo ir kaip pirmasis Kernavės piliakalnių tyrinėtojas. 1979 m. jis pradėjo plačius griūvančio Mindaugo Sosto piliakalnio tyrinėjimus (Kulikauskas P., Luchtanas A. 1980; Куликаускас П., Лухтан А. 1980).

Regina Kulikauskienė

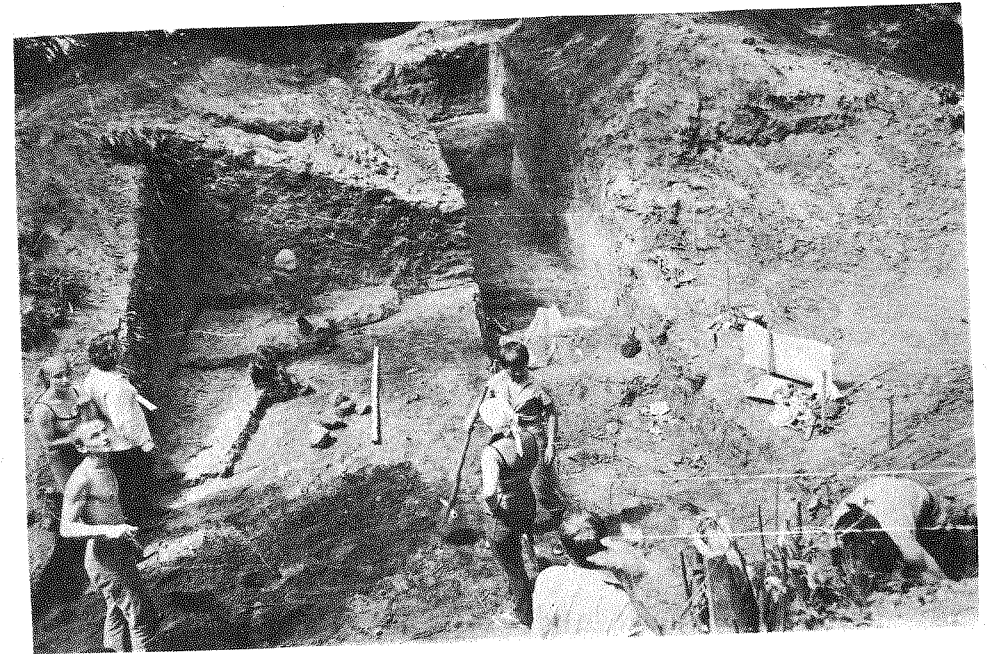
R.Kulikauskienės (25 pav.) ilgamečių tyrinėjimų tema yra vėlyvasis geležies amžius. Vėlyvųjų piliakalnių problematika joje užima deramą vietą. Jau pirmame didesniame straipsnyje apie klasinės visuomenės susidarymą Lietuvoje iškeliami piliakalnių, kaip besikuriančios feodalinės visuomenės atsparos taškų, reikšmė (Vol-

25 pav. R. Kulikauskienė

kaitė-Kulikauskienė R. 1955. P. 131). Kiti darbai labai praplėtė ir pagilino žinias apie vėlyvuosius piliakalnius. Jie dalinami į dvi pagrindines grupes: piliakalnius-slėptuves ir piliakalnius-tvirtoves (Volkaitė-Kulikauskienė R. 1958a. P. 40-41). Tolesniuose tyrinėjimuose labiau akcentuojamas gynybinis (Volkaitė-Kulikauskienė R. 1978a. P. 9) ir prekybinis gamybinis (Volkaitė-Kulikauskienė R. 1970. P. 268-270) šių piliakalnių pobūdis. Reikšmingas yra 1961 m. "Lietuvos archeologijos bruožuose" pateiktas šių piliakalnių apibūdinimas (Kulikauskas P., Kulikauskienė R., Tautavičius A. 1961. P. 361-376). Šiame darbe pirmą kartą suformuluotas teiginys, jog "IX-XII a. piliakalniai jau vien savo išorinėmis savybėmis žymiai skiriasi nuo ankstyvesniųjų piliakalnių" (Ten pat. P. 361). Jis grindžiamas pavieniais pastebėjimais (didelė aikštelė, galingi įtvirtinimai, didelės papėdės gyvenvietės), plačiau šios temos neplėtojant. Pagal tyrinėtus piliakalnius apibūdinama (chronologiškai kiek netiksliai daugiasluoksniams piliakalniams) jų materialinė kultūra.

Vėlyvuosius piliakalnius, kaip visuomenės socialinių santykių pakitimo rodiklius, R.Kulikauskienė nagrinėjo ir kituose straipsniuose (Volkaitė-Kulikauskienė R. 1966. S. 216, 220; 1971, S. 1071; 1974). Specialiai piliakalniams skirti du jos straipsniai. Pirmame (Volkaitė-Kulikauskienė R. 1959) aptariami vadinamieji miniatiūriniai piliakalniai. Autorė juos datuoja I tūkstantmečiu ir sieja su teritorinių bendruomenių formavimusi bei padrikų kaimelių atsiradimu (Ten pat. P. 137). Patys miniatiūriniai piliakalniai buvo šių kaimų gyventojų slėptuvės. Dabar miniatiūrinių piliakalnių problemą galima spręsti kiek kitaip, pasitelkiant platesnį ir archeologiškai apibrėžtesnį šaltinių ratą. Antras straipsnis socialiniu aspektu apibūdina visą piliakalnių raidą, vėlyvuosius piliakalnius išskirdamas į du neįvardintus tipus (Volkaitė-Kulikauskienė R. 1978a.

26 pav. R. Kulikauskienės 1971 m. tyrinėjamo Maišiagalos piliakalnio vaizdas

C. 17-18). Šių piliakalnių atsiradimas siejamas su visuomenėje vykusiais socialiniais ekonominiais procesais.

Atskiras R.Kulikauskienės darbų baras yra vėlyvųjų piliakalnių kasinėjimai (26 pav.), dažnai atliekami kartu su P.Kulikausku. Pradėti 1954 m. Migonių piliakalnio tyrinėjimais, jie su pertraukomis truko iki 1983 m. (Kernavės Pilies Kalno kasinėjimai). Dalis tyrinėjimų publikuota (Volkaitė-Kulikauskienė R. 1958b; 1961; 1974a), apie kitus spaudoje pasirodė nedidelio informacinio pobūdžio straipsneliai (Kulikauskienė R. 1972; 1974; Volkaitė-Kulikauskienė R. 1982; 1984a; 1984b; Volkaitė-Kulikauskienė R., Kulikauskas P. 1978; Volkaitė-Kulikauskienė R., Luchtanas A. 1980; Волкайте-Куликаускас П. 1972a; 1983; 1985; Волкайте-Куликаускас П., Куликаускас П. 1981; 1984; Волкайте-Куликаускас П., Куликаускас П., Лухтан А. 1977; 1978; 1979). Paskelbti paskiri įdomesni šių piliakalnių radiniai (Volkaitė-Kulikauskienė R. 1974b;

1976; 1978e; Волкайте-Куликаускас П., Лухтан А. 1981). Dalis kasinėjimuose surinktų duomenų (javų liekanos, gyvulių kaulai, strėlių antgaliai, keramika ir kt.) panaudota apibendrinamuose darbuose apie vėlyvojo geležies amžiaus Lietuvos ūkį (Volkaitė-Kulikauskienė R. 1970; 1978a; 1981. P. 16-22 ir t.t.). Ne visi R.Kulikauskienės tyrinėti piliakalniai buvo vėlyvieji. Dalies jų pagrindinis kultūrinis sluoksnius (Migonys, Narkūnai) susiformavo anksčiau, kitų - vėliau (Punia). Daugiausia medžiagos davusių Maišiagalos ir Kernavės piliakalnių medžiaga tebėra neskelbta.

R.Kulikauskienės indėlis į vėlyvųjų piliakalnių tyrinėjimus didelis ir neginčijamas. Ji įtvirtino ankstesniųjų tyrinėjimų rezultatus, suformavo pagrindines tolesniųjų darbų kryptis, suklasifikavo vėlyvojo geležies amžiaus archeologinę medžiagą. Vėlyvųjų piliakalnių medžiaga tapo Lietuvos kultūros dalimi.

Vytautas Daugudis

Tyrinėdamas vėlyvuosius piliakalnius, nemažai nuveikė ir Vytautas Daugudis

27 pav. V. Daugudis

(g. 1929 m.) (27 pav.). 1957-1991 m. jis kasinėjo 12 vėlyvųjų piliakalnių. Dalies jų tyrinėjimai buvo nedidelių apimčių, nulemti piliakalnių gelbėjimo darbų (Daugudis V. 1970a; 1972; 1974; 1984a; 1988b; 1990c; 1992b; Даугудис В. 1969; 1971; 1973; 1985; 1988a). Keli piliakalniai kasinėti plačiai ir pateikė įvairią vėlyvąją medžiagą (Daugudis V. 1970b; 1977a; 1977b; 1980; 1982b; 1984b; 1986; 1988a; 1990b; Даугудис В. 1980; 1981; 1983; 1984; 1986; 1987; Даугудис В., Варнас А. 1976; Даугудис В., Станкус И., Мяркявичюс А. 1975; Даугудис В., Холодинска А., Варнас А. 1977). Iš jų reikšmingiausi yra Aukštadvario ir Imbarės piliakalnių kasinėjimai. Abiejuose rasta įvairios II tūkstantmečio pradžios medžiagos ir, jeigu tyrinėjimų rezultatai būtų paskelbti, turėtume pamatinę medžiagą, charakterizuojančią kai kuriuos Rytų ir Vakarų Lietuvos piliakalnius. Kol kas apie Imbarės piliakalnį pasirodė tik glausta visų tyrinėjimų apžvalga (Daugudis V. 1990a), o Aukštadvario piliakalnio tyrinėjimų publikacija dar ruošama spaudai.

Lyginant su iškasta medžiaga, V.Daugudžio indėlis į vėlyvųjų piliakalnių pažini-

mą nėra labai didelis. Pagrindinė jo tyrinėjimų naujovė yra medinės statybos liekanų paieška ir aiškinimasis. Tyrinėjimai, pradėti nuo gana gerai atsekamų Aukštadvario piliakalnio pastatų (Daugudis V. 1962; Даугудис В. 1961), vėliau virto plačiomis apibendrinančiomis studijomis (Daugudis V. 1978; 1982a. P. 56-102). V.Daugudis išsamiai aptarė įtvirtinimų konstrukcijas, išskyrė pylimų vidinėse pusėse stovėjusius kazemato tipo pastatus, charakterizavo specialius piliakalnių statinius ir įrengimus. Tai, ką šiandien mes žinome apie medinių pilių išvaizdą, daugiausia paremta V.Daugudžio tyrinėjimais. Paminėtinas ir jo darbas apie piliakalnių klasifikaciją pagal chronologiją (Daugudis В. 1968), Lietuvos archeologijoje galutinai įtvirtinęs vėlyvųjų piliakalnių sampratą (IX-XIV a. pagal V.Daugudį). V.Daugudis piliakalnių amžiaus klausimus bandė nagrinėti remdamasis keramika (Даугудис В. 1966a; 1966b). Ši darbo kryptis neabejotinai perspektyvi, tačiau iki šiandien deramai netiesiama.

Kiti tyrinėtojai

Kiti Lietuvos archeologai daugiausia tik kasinėjo kai kuriuos vėlyvuosius piliakalnius, o jų tyrinėjimų kryptis buvo visai kito laikotarpio ar srities problemos.

Adolfas Tautavičius (g. 1925 m.) kasinėjo Lavariškių ir Trakų piliakalnius (Tautavičius A. 1968). Abu piliakalniai vėlyvąja medžiaga (be mūrinių pamatų Trakų Pilies Kalne) neturtingi, todėl, matyt, kasinėjimų rezultatai plačiau neskelbti. 1965 m. jo tyrinėtos Veliuonos Pilaiteš yra kryžiuočių palikimas (Tautavičius A. 1966). Pagal anksčiau tyrinėjimus A.Tautavičius yra apibūdinęs Vilniaus Gedimino Kalno pilies raidą (Tautavičius A. 1960. P. 4-7), 1956 m. kasinėjo Vilniaus Kalnų parko Dainų slėnį (Tautavičius A. 1958).

Ona Kuncienė (g. 1926 m.) 1956-1957 m. kasinėjo 4 piliakalnius būsimoje

Kauno marių užliejamoje zonoje. Skubūs tyrinėjimai beveik nepateikė II tūkstantmečio medžiagos. Dalis tyrinėjimų medžiagos paskelbta (Navickaitė O. 1959a; 1959b).

Algimantas Merkevičius (g. 1933 m.) iš pradžių domėjosi Užnemunės piliakalniais, dalyvavo juos kasinėjant P.Kulikauskovo vadovaujamos archeologinės ekspedicijos (Мяркявичюс А. 1963; 1966), vėliau pakeitė tyrinėjimų kryptį. 1972-1990 m. laikotarpiu, vykdydamas ūkiskaitines sutartis, jis kasinėjo penkis vėlyvuosius piliakalnius (Merkevičius A. 1974; 1978a; 1978b; 1980; 1992; Мяркявичюс А. 1979; Мяркявичюс А., Станкус И. 1973; 1976; 1977; 1978). Reikšmingiausias ir įdomiausias iš jų yra Vaitiekūnų piliakalnis, kuriame ištirta visa aikštelė, patyrinėti jos statiniai, išplanavimas. Nieko iš tyrinėtų piliakalnių medžiagos plačiau neskelbta.

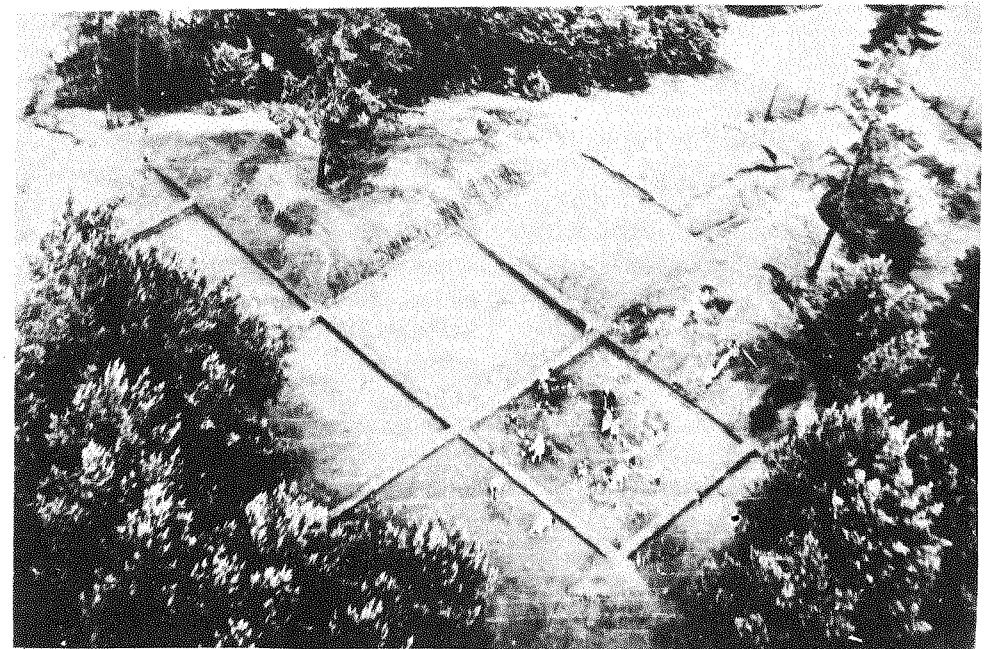
Ignas Jablonskis (1911-1991) buvo savamokslis archeologas, dar jaunystėje susidomėjęs piliakalniais (Tautavičius A. 1992.

P. 140). Porą pastarųjų dešimtmečių Kretingos ir Skuodo rajonuose jis kasinėjo neaiškius archeologijos paminklus, trys iš kurių yra labai apnaikinti vėlyvieji piliakalniai (Jablonskis I. 1986; 1988. P. 185).

Elena Grigalavičienė (g. 1931 m.) žinoma kaip Brūkšniuotosios keramikos kultūros piliakalnių tyrinėtoja. Trys jos kasinėti piliakalniai bus egzistavę ir II tūkstantmečio pradžioje, nors medžiagos juose iš šio laiko beveik nerasta.

Vladas Žulkus (g. 1945 m.) plačiau kasinėjo du Vakarų Lietuvos piliakalnius, skiriamus kuršių gentims. Vėlyvųjų piliakalnių pažinimui svarbūs jo Palangos Birutės Kalno kasinėjimai, atidengę čia buvusią senojo kulto ir dangaus šviesulių stebėjimo vietą.

Aleksejus Luchtanas (g. 1956 m.) tęsia P. ir R. Kulikauskų pradėtus Kernavės piliakalnių kasinėjimus. Šių darbų metu išaiškinta atskirų piliakalnių paskirtis, sukaupia nemažai medžiagos XIII-XIV a. medinių pilių materialinei kultūrai pažinti.

28 pav. Velžiu piliakalnio tyrinėjimai

1952-1992 m. Lietuvoje buvo tyrinėti 69 vėlyvieji piliakalniai (maždaug per 3 metus tyrinėjami du nauji piliakalniai). Iš jų pakartotinai kasinėta 6 vietose, 5 vietose po kurio laiko tas pats tyrinėtojas pratęsdavo darbus. Dauguma tyrinėjimų trumpi ir dažniausiai skubūs. Jeigu per sezoną piliakalnyje, turinčiame metro storio kultūrinį sluoksnį, ištiriamas didesnis negu 200 m² dydžio plotas, paprastai, kaip rodo praktika, nukenčia kasinėjimų mokslinis fiksavimas. Tokių greitų tyrinėjimų vėlyvuosiuose piliakalniuose yra ne vienas. Du ir daugiau tyrinėjimo sezonus iš eilės kasinėta vos 16 piliakalnių. Tyrinėjimų su smulkėjimą rodo ir tyrinėtojų stoka. Be aptartų archeologų, po kelis piliakalnius įvairiais laikotarpiais yra kasinėję dar 14 asmenų. Paprastai tokie kasinėjimai nesprendžia kokių nors mokslinių problemų, žmonės dažniausiai nepasiruošę sudėtingiems darbams (kokius tenka dirbti daugiasluoksniuose vėlyvuosiuose piliakalniuose), jiems rūpi visai kitos temos. Be abejo, tai trukdo giliau pažinti vėlyvuosius piliakalnius. Pastaraisiais metais išryškėjo sudėtinga mokslinių tyrinėjimų tęstinumo situacija, prognozuojanti nelengvą vėlyvųjų piliakalnių archeologinio pažinimo ateitį.

Piliakalnių registras

Žymiai daugiau pasiekta registruojant Lietuvos piliakalnius. 1948-1973 m. 20 stambių LII žvalgomųjų ekspedicijų žvalgė, ko gero, visą Lietuvos teritoriją ir surinko duomenis apie daugiau kaip 800 piliakalnių (LAA. 1975. P. 7-8). Nuo 1968 m. žvalgomąsias ekspedicijas rengia ir Paveldas. Visų šių ekspedicijų darbo rezultatai yra oficialus valstybinis archeologijos paminklų sąrašas (Lietuvos. 1973. P. 95-332) bei piliakalnimis skirtas "Lietuvos TSR archeologijos atlaso" antrasis tomas. (LAA. 1975). Pastarajame randame pagrindinius duomenis apie kiekvieną piliakalnį (išorinė išvaizda, radiniai, tyrinė-

jimai, žvalgymai, literatūra). Autorių kolektyvo (A.Tautavičius, E.Grigalavičienė, V.Daugudis, A.Merkevičius) parengtas leidinys yra ir, matyt, dar ilgai bus kiekvieno piliakalnių tyrinėtojo parankinė knyga. 1974-1993 m. surinkti įvairių įstaigų ir asmenų archeologijos paminklų žvalgymų duomenys apie naujus piliakalnius, nepatekusius į minėtą atlasą, pateikiami šioje knygoje (priedas Nr. 7). Jų paieška tęsiama (pvz., 1995 m. pavasarį rastas naujas Stirnių (Trakų raj.) piliakalnis).

Kitas suvestinis leidinys, reikšmingas Lietuvos pilių tyrinėtojams, pasirodė 1971 m. (Lietuvos. 1971a.). Jis skirtas mūriniams XIV-XVII a. pilims. Apie 13 šio laikotarpio pilių (viena jų - Klaipėdos - yra kryžiuočių palikimas) išsamius duomenis pateikia istorikai (J.Jurginis, M.Jučas, R.Batūra, S.Pinkus), archeologai (A.Tautavičius, I.Jučienė, K.Mekas), architektai (E.Budreika, B.Krūminis, S.Mikulionis). Šie leidiniai, įskaitant vėliau pasirodžiusius darbus, iš esmės papildančius Vilniaus (Kitkauskas N. 1989) bei Klaipėdos (Žulkus V. 1991. P. 7-39) pilių istoriją, leidžia susidaryti išsamų vaizdą apie mūrinių Lietuvos pilių raidą.

Piliakalniai istorikų darbuose

Lietuvos medinėms pilims tam tikrą dėmesį skyrė ir istorikai. Iš esmės kiekvienas, rašęs apie XIII-XIV a. Lietuvos istoriją ir vienaip ar kitaip remdamasis istorinių šaltinių duomenimis, nagrinėja pilių temą (J. Jurginis, R. Varakauskas ir kt.). Detalesnė visos istorinės literatūros apžvalga toliau pateikiama nebus, nes tai nėra šios knygos tikslas. Apžvelgsime tik pagrindinius veikalus ir jų autorius, apibendrinančius to laikotarpio Lietuvos istoriją bei glaudžiausiai susijusius su medinių pilių problematika.

XIX-XX a. pradžios Lietuvos istorikų susikurta senovės lietuvių pilių vizija buvo labai miglota, romantiška ir kartais

labai tolima nuo tikrovės. Realistiškesnės žinios buvo rašytinių šaltinių duomenų perpasakojimas. Labiau pasisekė aprašymai buvo kartojami kitų autorių. Šią padėtį gerai fiksuoja žymiausia ikikarinė A.Šapokos redaguota "Lietuvos istorija" (Šapoka A. 1936. P. 30-31).

Pirmojoje pokarinėje akademinėje "Lietuvos TSR istorijoje", aprašant pilis, panaudoti archeologiniai duomenys (Lietuvos. 1957. P. 45-46, 50). Svarbiausi akcentai čia nukreipti į socialinius santykius, kaip reikalavo marksistinė metodologija. Plačiausiai medinės pilys aptartos kovų su kryžiuočiais kontekste (Lietuvių. 1964. P. 103-109). Remiantis rašytinių šaltinių duomenimis, labiausiai akcentuotas jų tikslingas įrengimas, sumanus įvairių gynybinių privalumų išnaudojimas. R.Batūra (šio skyriaus autorius) padarė išvadą, kad "Lietuvių pilys visiškai atitiko to meto techninius reikalavimus ir suvaidino didelį vaidmenį ginant kraštą" (Ten pat. P. 109).

1978 m. ir 1985 m. pasirodžiusiose "Lietuvos TSR istorijose" pilys beveik neaptariamoms (История. 1978. С. 22; Lietuvos. 1985. P. 28). Tas pats yra ir atskirų autorių (V.Pašutos, Z.Ivinskio ir kt.) rašytose istorijose. Priežastis čia visai suprantama - XX a. antrosios pusės solidžiuose veikaluose naudoti romantiškus įvaizdžius nerimta, o specialių tyrinėjimų nėra.

Vėlyvieji piliakalniai kaip iliustracinė medžiaga daugiausia panaudojami nagrinėjant specialiąsias - architektūros istorijos (Lietuvos. 1987. P. 16-32), urbanistikos (Miškinis A. 1991. P. 17-34) - problemas. Konkrečios žinios, jeigu jos paimitos ne iš negausių archeologų darbų, dažnai būna netikslios ir istoriškai nemotyvuotos.

Labiausiai naudojasi istorinėmis ir archeologinėmis žiniomis istorikas Romas Batūra (g. 1937 m.). Viena pagrindinių jo veiklos kryptių yra senųjų Lietuvos vietovių (dažnai tai medinės pilys) lokalizavimas. Sėkmingai derinant abiejų mokslų teikiamas žinias, dalis vėlyvųjų piliakal-

nių gavo pavadinimus, tuo praturtindami tiek istorijos, tiek ir archeologijos mokslą (Batūra R. 1966a; 1966b). Kai kuriais atvejais su R.Batūros pilių lokalizavimu (Batūra R. 1964; 1966c) sutikti sunku (Zabiela G. 1992c. P. 31-38; Urbanavičius V. 1992). Vis dėlto senųjų vardų sugražinimą bevardžiams Lietuvos piliakalnimis (kaip kad padaryta P.Dusburgiečio kronikos komentaruose) reikia vertinti teigiamai.

Edvardas Gudavičius (g. 1929 m.), tyrinėdamas XIII a. Lietuvos istoriją, nesant šio laikotarpio šaltinių, kartais pasitelkia ir archeologijos bei kitų mokslų duomenis, kompleksinių tyrinėjimų pagrindu bando rekonstruoti to laiko Lietuvos geografiją (Gudavičius E. 1983; 1984; 1986; 1988). Lietuvos medinės pilys plačiausiai palieštos miestų atsiradimo (Gudavičius E. 1991. P. 17-23, 56-63) bei pašauktinės kariuomenės raidos (Gudavičius E. 1992. P. 50-62) kontekstuose. E. Gudavičiaus rekonstruotas XIII a. istorinis fonas leidžia geriau suprasti pilių vietą ir svarbą krašto istorijai.

Alvydas Nikžentaitis (g. 1961 m.) išryškino Nemuno ir Jūros upių pilių gynybinės sistemos (Nikžentaitis A. 1986), surinko duomenis, leidžiančius apytiksliai lokalizuoti garsiuosius Lietuvos Pilėnus (Gudavičius E., Nikžentaitis A. 1982; Nikžentaitis A. 1990).

Su Lietuvos medinėmis pilimis susidūrė ir architektūros istorikai. Bene labiausiai jomis domėjosi Kazys Šešelgis (g. 1915 m.). Pilis jis nagrinėjo bendrame Lietuvos apgyvendinimo kontekste, jas siedamas su gyvenvietėmis bei laidojimo paminklais (Šešelgis K. 1988), nors tai ne visuomet pasisekė padaryti (Zabiela G. 1991b). Gyvenviečių raidai iki valstybės susikūrimo laikų skirtame darbe vėlyvieji piliakalniai apibūdinami atskirame skyriuje (Šešelgis K. 1986. P. 61-70). Jame yra įdomių pastebėjimų apie medinių pilių įrengimą, galimą jų poveikį anks-tyvosiosioms mūriniams pilims.

Apibendrinant ankstesnių medinių pilių tyrinėjimų apžvalgą, galima padaryti keletą išvadų ir pamėginti išskirti pagrindinius šių tyrinėjimų periodus.

Iš 84 iki 1992 m. tyrinėtų vėlyvųjų piliakalnių sukaupta nemažai medžiagos, charakterizuojančios įvairias medinės pilies funkcionavimo sritis. Dėl negausių tyrinėjimų visa ši medžiaga dar lieka sunkiai prieinama ir mažai pačių archeologų bei istorikų panaudojama.

Vėlyvųjų piliakalnių tyrinėjimų istoriją galima suskirstyti į 4 etapus. Pirmajame, trukusiame iki XIX a. VII dešimtmečio, vyrauja paprasčiausių duomenų apie piliakalnius rinkimas, dažnai gana tolimas nuo mokslo. Antrajame etape (XIX a. VII dešimtmetis - 1914)

suformuojamas mokslinis požiūris į piliakalnius (jų skaičius, įrengimas, chronologija, istorinės interpretacijos). Trečiasis etapas (1918-1943) yra ankstesnių duomenų tikslinimo ir vėlyvųjų piliakalnių medžiagos konceptualesnio suvokimo laikotarpis. Ketvirtajame (1952-1991) kristalizuojamos atskiros tyrinėjimų kryptys, keliskart padaugėja archeologinių šaltinių. Nuo 1992 m. prasideda naujas, penktasis, šių piliakalnių tyrinėjimų etapas, apie kurį kalbėti dar anksti. Jis greičiausiai bus siejamas su europietišku požiūriu į nagrinėjamą problemą bei pačius lauko tyrinėjimus.

Šis darbas apibendrina pirmųjų keturių etapų sukaupią medžiagą.

MEDINIŲ PILIŲ ATsirADIMAS

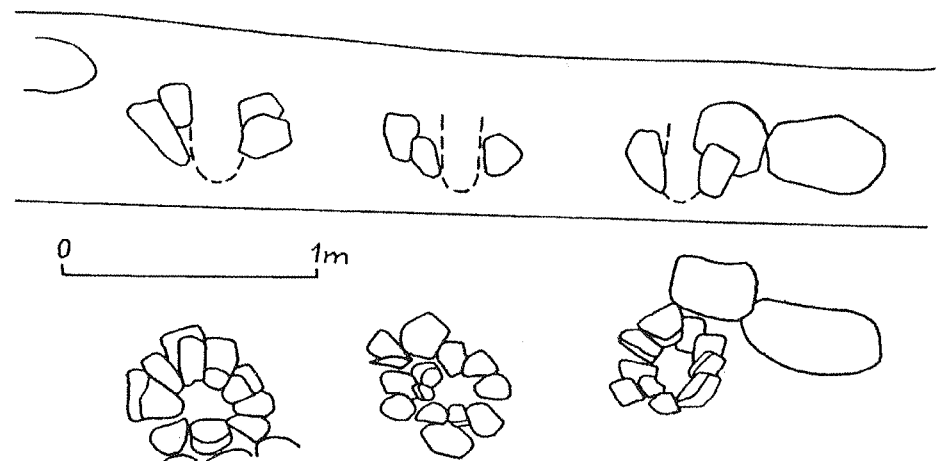
Medinių pilių atsiradimas

XI-XV a. pradžios medinės pilys neatsirado staiga, jų užuomazgos siekia žymiai ankstesnius laikus ir yra tiesiogiai susijusios su piliakalnių raida. Visuose kraštuose įtvirtintų vietų atsiradimas ir paplitimas reiškia naujus visuomeninius santykius. Įsitvirtinti - reikė užkirsti kelią priešui, apsaugoti savo turtą, parodyti valdžią. Visos ankstyvosios civilizacijos kilo ir vystėsi mažai miškinguose ir smarkiai uolinguose kraštuose, todėl jų pilys ir įtvirtinimai buvo krauti ar mūryti iš akmenų bei plytų. Medinės pilys ir įtvirtinimai būdingi tik miškingoms zonoms. Ten, kur miškai dengdavo uolinguos kalnus (pvz., Skandinavija, Karpatai), statyti mišrūs - akmenų ir medžio - įtvirtinimai. Tai dar viena iš dalies atskira jų rūšis, turinti kai kuriuos mūrinių pilių bruožus. Vis dėlto daugeliu požymių šie įtvirtinimai artimesni mediniams. Lietuvai jie nėra būdingi dėl labai

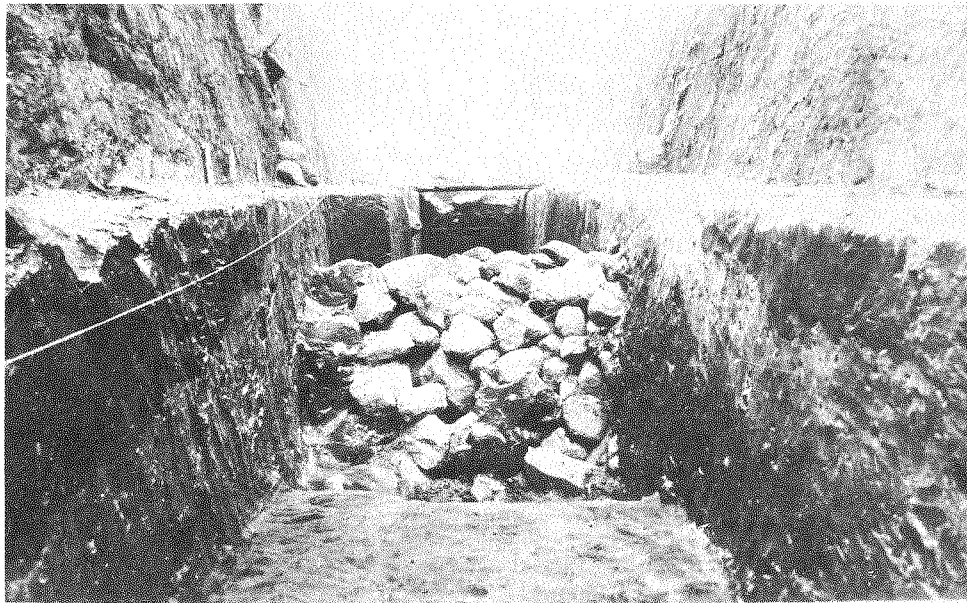
giliai slūgsančių kietų uolienu, negausių vidutinio stambumo akmenų ir vėliau į kraštą atėjusios mūro technikos. Pora tokių įtvirtinimų aptikta Vakarų Lietuvoje, tačiau ir juos skirti mišriam tipui reikia labai atsargiai.

Akmenų - medžio įtvirtinimai

Žymiausia iš jų yra Auksūdžio (Kretingos raj.) Kūlių Pilalė (LAA. 1975. P. 32). Tai ovalo formos pailga rytų-vakarų krypties 68 x 49 m dydžio aikštelė, iš visų pusių apjuosta 4-5 m pločio, iki 0,8 m aukščio akmenų pylimu. Vieta, kur įrengta Pilalė, labai drėgna. 1984 m. Pilalę kiek tyrinėjo I. Jablonskis. Nustatyta, kad pylimas labai apardytas iš jo imant akmenis, buvęs apie 4 m pločio ties pagrindu (Jablonskis I. 1984š. P. 4). Jame stovėjo trys eilės 15-20 cm skersmens stulpų, galais įkastų į žemę, viršuje apkrautų akmenimis (29 pav.). Kadangi jokių radinių nebuvo aptikta,

29 pav. Stulpavietės Auksūdžio Pilalėje

30 pav. Akmenų pylimas Impilties piliakalnio pylimo apačioje

Pilalė liko nedatuota ir tikslesnė jos paskirtis nenustatyta.

Kita, analogiška, Pilalė, įrengta taip pat žemoje lygioje vietoje, yra Arslos (Skuodo raj.) kaimo miške (LAA. 1975. P. 32). Ji netyrinėta.

Šių akmeninių įtvirtinimų amžių ir paskirtį galima mėginti nustatyti tik pagal kitų vietų ir kraštų analogijas.

Bent keliuose Vakarų Lietuvos piliakalnių pylimuose aptikta gana ryškių iš akmenų krautų pylimų liekanų. Paprasčiau tai ankstyviausieji pylimų sluoksniai. Impilties piliakalnyje iš akmenų sukrautas pirmasis 2,5 m pločio ties pagrindu ir 1,5 m aukščio pylimas (Puzinas J. 1983c. P. 332) (30 pav.). Mosėdžio piliakalnyje suardyto vėlyvesnio pylimo pagrinde rastos 2,35 m pločio iš akmenų krauto pylimo liekanos (Jablonskis I. 1986. P. 27). Panašūs įtvirtinimai aptikti Gintarų (Jablonskis I. 1988. P. 185) bei Šakalių (Jablonskis I. 1978š. P. 5-9) piliakalnių pylimų pagrinduose. Visi šie piliakalniai įrengti lygiose

ar mažai kalvotose vietose, savo dydžiais artimi Auksūdžio ir Arslos piliakalniams. Jų akmeniniai pylimai pagal stratigrafiją datuojami I tūkstantmečio pirmąja puse.

Akmeninių pylimų kilmė ir chronologija

Tam tikrų paralelių akmenų-medžio Lietuvos pajūrio įtvirtinimams randame kitoje Baltijos pusėje. Skorbio piliakalnis (Švedija, Stokholmo regionas) apjuostas iš trijų pusių ne visai taisyklingo keturkampio formos 2 m pločio ties pagrindu, 0,5-1 m aukščio iš akmenų krautu pylimu (Haraldsen T. 1982. P. 6). Jį norima datuoti žalvario amžiumi. Panašių pylimų randama ir Pietvakarių Švedijoje (Hall B. 1992. P. 11). Ankstyvų, I tūkstantmečiu pr. Kr. datuojamų akmeninių pylimų yra ir Baltijos jūros salose-Gotlande (Gotemshamaras), Saremoje (Asva) (Engström J. 1992. L. 51). Akmenys plačiai naudoti ir ankstyvųjų Latvijos piliakalnių įtvirtinimams (Graudonis J. 1989. L. 18, 59-61). I tūkstantmetyje pr. Kr. Lietuvos pajūryje

akmenimis apjuosiami laidojimo paminklai-pilkapiai (Kulikauskas P. 1960. P. 52-54; 1968. P. 12-28; Grigalavičienė E. 1979. P. 6-28).

Nesant radinių, akmeninių pylimų chronologija tampa diskutuotina. I. Jablonskis šiuos pylimus datavo pirmaisiais amžiais po Kr., o Auksūdžio Pilalę spėjo esant net iš naujojo žalvario amžiaus (Jablonskis I. 1984š. P. 7). Tiesa, ankstyvuosius Žemaitijos piliakalnius tyrinėjęs V. Daugudis stambesnių akmeninių įtvirtinimų nerado (Daugudis V. 1986b. P. 35-39).

Visa turima medžiaga apie akmeninius įtvirtinimus Vakarų Lietuvoje įgalina iškelti hipotezę apie jų gana ankstyvą (I tūkstantmečio pr. Kr.) kilmę ir susieti juos su pajūrio pilkapių kultūra. Tiek akmeninių įtvirtinimų, tiek ir pilkapių kultūros kilmės reikia ieškoti plačiame Baltijos jūros regione, pirmiausia siejant ją su Pietų Skandinavijos žalvario amžiaus kultūros įtakomis. Pilių įtvirtinimų kilmę aiškintis tokia išvada svarbi kaip parodanti

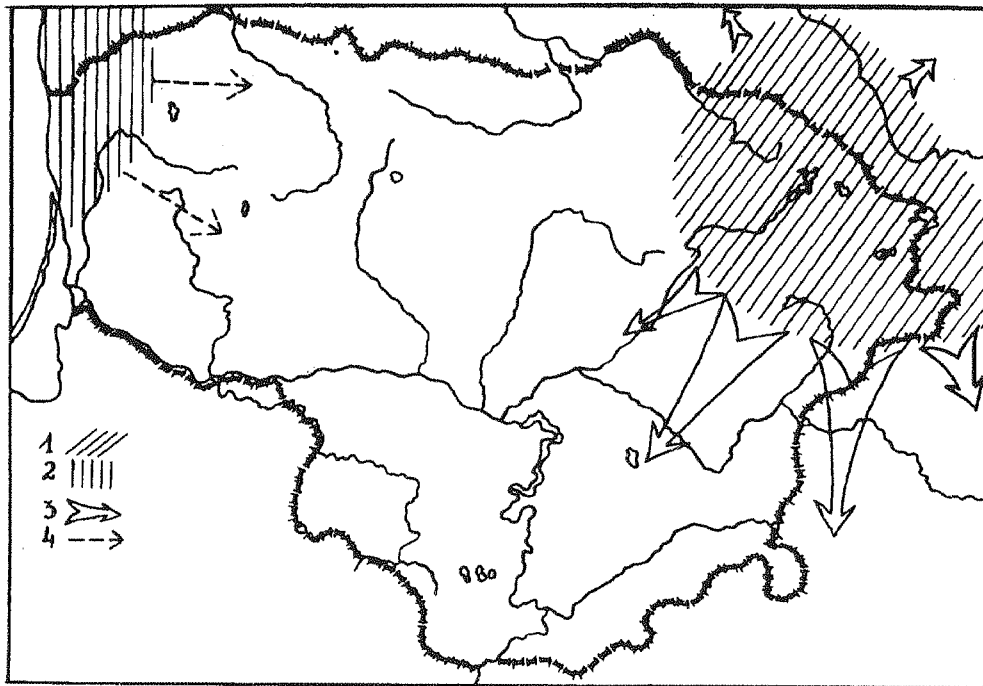
kitų kraštų poveikį Rytų Pabaltijo įtvirtinimų atsiradimui.

Ankstyvieji piliakalniai

Kitas ankstyvųjų įtvirtinimų regionas yra Rytų Lietuva. Nors čia etnokultūrinė situacija II tūkstantmetyje pr. Kr. labai neaiški, vis dėlto atrodo, kad įtvirtinimai atsirado palaipsniui, dėl vidinės raidos. Tai stulpinės konstrukcijos karčių-šakų aptvarai (Rimantienė R. 1984. P. 239-241). Rytų Lietuvoje žalvario amžiaus pradžios gyvenvietėse jie sudėtingesni už Vakarų Lietuvos vėlyvojo neolito gyvenviečių įtvirtinimus. Žemaitiškės 1-ojoje gyvenvietėje rastos trys tokių aptvarų eilės, šalia kurių dar buvo du iki 2 m pločio ir 1 m gylis grioviai (Гирининкас А. 1990. С. 90). Taigi Lietuvai būdingi medžio-žemės įtvirtinimai siekia labai senus laikus. Iš pradžių tai buvo gyvenviečių apsaugos nuo laukinių žvėrių ar nedraugiškų kaimynų priemonė. Ji išliko gyventojams išsikėlus

31 pav. Papilių piliakalnis

32 pav. Ankstyvųjų piliakalnių paplitimas: 1 - Brūkšniuotosios keramikos kultūros piliakalnių paplitimas I tūkstantmečio pr. Kr. viduryje, 2 - akmeninių įtvirtinimų paplitimas I tūkstantmetyje pr. Kr., 3 - Brūkšniuotosios keramikos kultūros plitimas ankstyvajame geležies amžiuje, 4 - ankstyvųjų Vakarų Lietuvos įtvirtinimų plitimas senajame geležies amžiuje.

gyventi į sausas aukštumas. Čia papildoma kliūtimi tapo statūs kalvų šlaitai. Taip atsirado ankstyviausieji Lietuvos piliakalniai (31 pav.). Jų formavimosi procesas užsibaigė II tūkstantmečio pr. Kr. paskutinį ketvirtį (Grigalavičienė E. 1982. P. 16). Tai atskirose kalvose įrengti piliakalniai. Jie neturi jokių išorinių įtvirtinimų, tik pastatintus šlaitus. Visi ankstyviausieji I tūkstantmečio pr. Kr. pirmosios pusės piliakalniai Rytų Lietuvoje yra būtent tokie (Luchtanas A. 1992. P. 76. 5 pav.). Todėl netikslu teigti, kad ankstyviausieji piliakalniai buvo įrengti aukštumų kyšuliuose (Ten pat. P. 61). Tai jau vėlesnis, atsiradęs ne anksčiau negu ankstyvajame geležies amžiuje piliakalnių tipas. Tuomet pradėta

juos labiau tvirtinti panaudojant griovius bei pylimėlius (Граудонис Я. 1985. С. 133). Tuo pačiu metu Brūkšniuotosios keramikos kultūros piliakalniai pradeda plisti į aplinkines teritorijas, o jau seniau apgyventose teritorijose daugėja gyvenviečių, atsiranda neįtvirtintos gyvenvietės. Brūkšniuotosios keramikos kultūros raida dar ne visiškai aiški, tačiau paskutiniu metu tyrinėtojai sutaria, kad seniausi šios kultūros piliakalniai yra Rytų Lietuvoje, pietrytinėje Latvijoje bei pietvakarinėje Baltarusijoje (Егорейченко А.А. 1992. С. 47) (32 pav.). Iš esmės visi jie yra įtvirtintos gyvenvietės.

Neaiškūs yra vadinamieji šiaurės vakarų Žemaitijos ankstyvieji piliakalniai. V. Daugudis jiems skiria gausias šiame regione vadinamąsias Pilales (Daugudis V. 1986b. P. 33). Tai natūralios, paprastai upių slėniuose esančios nedidelės kalvelės be kultūrinio sluoksnio ar kokių kitų žmonių buvimo pėdsakų. Labai abejotina, ar jas apskritai reikia laikyti piliakalniais (Pilalių neregistravo net "Lietuvos archeologijos

atlasas", duomenys apie jas nepateikiami ir priede Nr. 7). Kita vadinamųjų ankstyvųjų piliakalnių dalis yra daugiasluoksniai piliakalniai (Imbarė, Dapšiai, Daubariai, Kurmaičiai ir kt.). Juose pats apatinis, ankstyviausias, kultūrinis sluoksnis labai menkas, radiniai negausūs, plačios chronologijos (titnaginiai dirbinėliai, akmeniniai kapliai, moliniai svareliai, lipdyta keramika). Nė vieno iš šių piliakalnių atsiradimas nėra tiksliai datuotas. Tuo tarpu keramika tyrinėtuose Lietuvos piliakalniuose yra I tūkstantmečio pr. Kr. antrosios pusės (Daugudis V. 1989. P. 81, 83), o ankstyviausias Vakarų Latvijos Paplakos piliakalnis datuojamas I tūkstantmečio pr. Kr. viduriu ir antrąja puse (Бакке А.В. 1991. С. 33). Taigi atrodo, kad ankstyviausieji piliakalniai šioje srityje atsirado tik ankstyvajame geležies amžiuje. Tai irgi buvo įtvirtintos gyvenvietės, įrengtos daugiausia aukštumų kyšuliuose ir upelių slėnius.

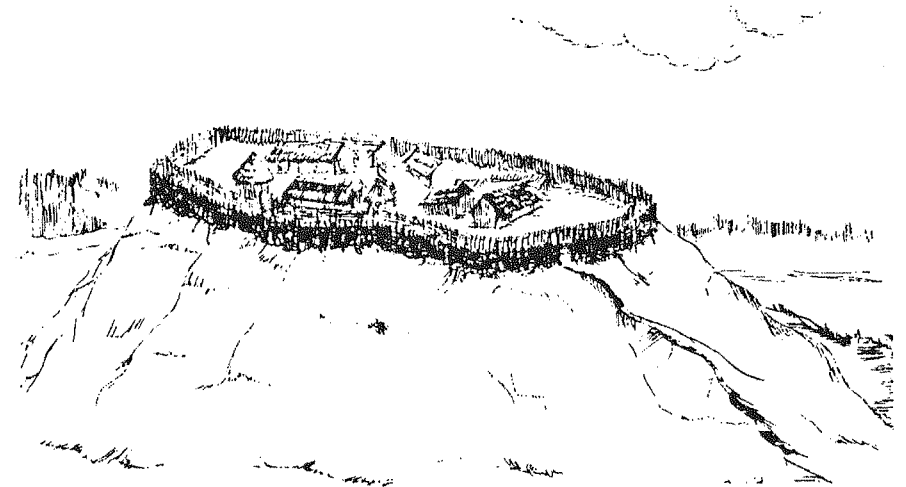
Apibendrinus šiuos fragmentiškus duomenis apie ankstyviausių įtvirtinimų atsiradimą bei raidą Lietuvoje, matyti, kad buvo du bemaž to paties meto jų kilmės židiniai. Kiek skyrėsi tik jų atsiradimo priežastys: Rytų Lietuvoje tai buvo vidinės raidos, o Vakarų Lietuvoje - išorinės įtakos padarinys. Abiem atvejais įtvirtintos pilia-

kalnių tipo gyvenvietės įsigalėjo krašte dėl specifinių meteorologinių (klimato drėgnėjimas) ir socialinių ekonominių (metalo panaudojimas, gyvulininkystės atsiradimas) sąlygų. Viena iš gyvenviečių įtvirtinimų prasmų galėjo būti ir gardai naminiams gyvuliams (medinės tvoros).

Ankstyvųjų piliakalnių pastatai

Labai plati chronologija trukdo spręsti apie ankstyviausių piliakalnių statinius. Kultūrinis sluoksnis ne kartą permaišytas vėlesnių perkasimų, todėl daugelis tyrinėtojų nesugebėjo išskirti atskirų statybos horizontų. Vis dėlto atrodo, kad naujajame žalvario amžiuje buvo padrikai užstatyta visa piliakalnio aikštelė. Pastatai daugiausia keturkampiai, stulpinės konstrukcijos, su šakomis išpintais ar horizontaliai rąstais uždėtais tarpais. Taip atrodė vienas seniausių ir plačiausiai tyrinėtas Narkūnų piliakalnis (Volkaitė-Kulikauskienė R. 1986. P. 42) (33 pav.).

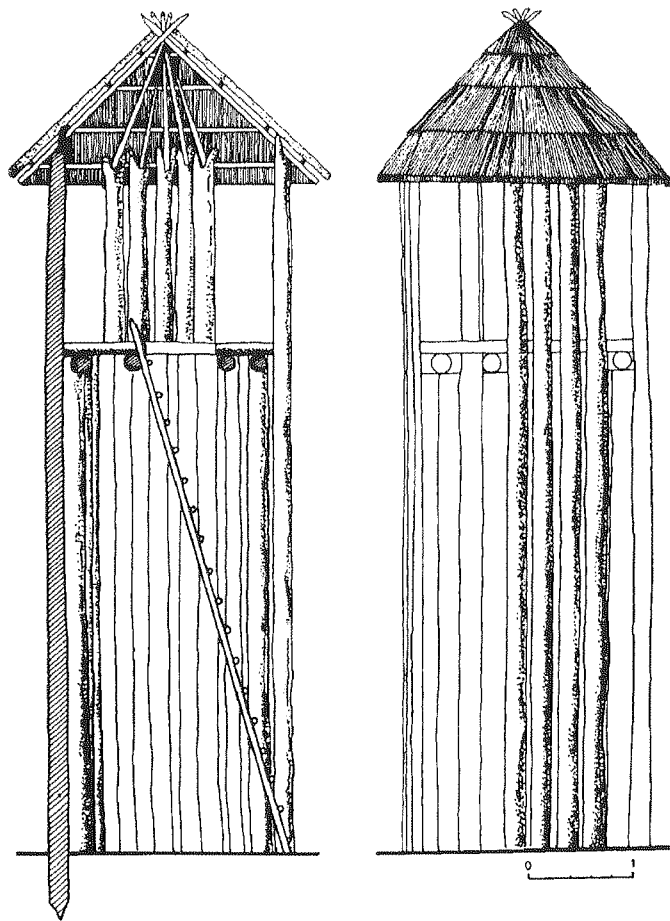
Ankstyvajame geležies amžiuje pastatai pradėdami traukti prie stiprinamų įtvirtinimų, nors savo konstrukcija išlieka analogiški ankstesniems. Matyt, tuo metu susiformuoja vadinamieji ilgieji pastatai - gali-

33 pav. Pastatai Narkūnų piliakalnio aikštelėje

nėmis sienomis vienas prie kito prišlietu statinių eilė, juosianti aikštelę. Kartu atsiranda ir kiemas, tačiau jame dar tebestovi pavieniai statiniai. Bene geriausiai išplanavimas matomas Kerelių (Kupiškio raj.) piliakalnyje (Grigalavičienė E. 1989. P. 91). Analogiškai buvo įrengti ir ankstyvieji Šiaurės Baltarusijos piliakalniai (Шадьро В.И. 1985. С. 27).

Kaip atrodė kitų Lietuvos regionų ankstyvosios įtvirtintos gyvenvietės, šiuo metu nežinome. Dar pernelyg mažai sukaupta duomenų apie jas. Neaišku, kada atsirado piliakalniai Žemaitijoje, Šiaurės Lietuvoje, Panemunėje. Užnemunėje beveik nerasta pr. Kr. datuojamų piliakalnių

34 pav. Kerelių piliakalnio bokštas

(Kulikauskas P. 1982. Priešlapio lentelė). Esančias literatūroje nuorodas apie gana ankstyvą Brūkšniuotosios keramikos kultūros prasiskverbimą į šį regioną (Luchtanas A. 1992. P. 74), matyt, reikėtų aiškinti kitaip. Greičiausiai tai bus kitos kultūros palikti ankstyvieji piliakalniai. Vienas iš jų, ko gero, Varnupių piliakalnis. Jo žemutiniame sluoksnyje rasta lipdytos gnaibytos keramikos, kurios tikslesnis pagaminimo laikas lieka neaiškus (Kulikauskas P. 1974. P. 108-110). 1994 m. tyrinėjant Meškučių piliakalnio liekanas, buvo surasta ankstyvos brūkšniuotosios keramikos, akmeninio kirvio dalis. Šie radiniai neabejotinai priklauso laikotarpiui pr. Kr.

Įtvirtinimai senajame geležies amžiuje

Senajame geležies amžiuje vyksta natūrali palaiptinė Lietuvos piliakalnių įtvirtinimų raida. Dideliame Rytų ir pietryčių Lietuvos regione susiformuoja vėlyvojo etapo Brūkšniuotosios keramikos kultūra, kurią galima pavadinti klasikine. Tai piliakalnis bei prie jo besišliejanti nemaža (iki kelių hektarų) papėdės gyvenvietė. Išlieka ir neįtvirtintos gyvenvietės. Viena iš jų buvo tyrinėta Stabulankiuose (Utenos raj.) (Stankus J. 1984.). Nemuno vidurupyje šiuo laiku atsiranda stambios (po kelis hektarus) neįtvirtintos gyvenvietės (Balkasodis, Krikštonys, Bakšiai). Piliakalniuose susiformuoja visi pagrindiniai gynybiniai elementai (Граудонис Я. 1985. С. 137-138). Šiuo metu piliakalniai atsiranda aukštumos kyšuliuose (vadinamieji krantinio tipo), kuriamos gynybinės sistemos iš dviejų ir daugiau pylimų ir griovių, terasos. Ilgųjų pastatų išorinė siena tampa kartu ir piliakalnio gynybine užtvara, t.y. atsiranda savotiška medinės pilies užuomazga. Šiek tiek keičiasi ir piliakalnio gyventojų sudėtis, didesniajai jų daliai išsikėlus gyventi į papėdę. Tai įvyksta ne vien dėl gyventojų skaičiaus padidėjimo. Matyt, tik šiuo laiku greta gyvulininkystės įsivairuoja žemdirbystė ir suklesti specializuoti amatai. Kol nėra plačiau tyrinėtoms romėniškojo laikotarpio piliakalnių papėdžių gyvenvietės, neįmanoma nurodyti piliakalnio išskirtinių (jau nebe gyvenvietinių) požymių. Dar reikia pažymėti J. Graudonio išvadą, kad šiuo laikotarpiu pradedami statyti rentininės konstrukcijos pastatai (Ten pat. P. 138). Nors Lietuvos piliakalniuose tokių pastatų pėdsakų nepastebėta (Luchtanas A. 1992. P. 63), rentininė konstrukcija kultūriniame sluoksnyje archeologiškai yra labai sunkiai apčiuopiama ir nustatoma. Pastebėtas dar vienas piliakalnių statybos ypatumas - atsiranda apvalūs bokšto formos pastatai.

Brikuli (Latvija) piliakalnyje aptiktos apvalaus 2,4 m skersmens pastato liekanos, iš dviejų pusių besišliejančios prie gynybinių sienų (Граудонис Я. 1985. С. 136). Labai panašus 2,6 x 2,5 m skersmens pastatas stovėjo Kerelių piliakalnyje (Grigalavičienė E. 1989. P. 99) (34 pav.). Jeigu tai iš tikrųjų buvo bokštai, tai pagrindinė jų paskirtis buvo žvalgybinė, o ne tik gynybinė.

Vakarų Lietuvos ir Užnemunės piliakalniai senajame geležies amžiuje išlaiko daugiau ankstesnio laikotarpio įtvirtintos gyvenvietės bruožų. Didelės jų aikštelės apsaugotos galingesniais negu Rytų Lietuvoje pylimais, tačiau šalia nėra stambesnių papėdžių gyvenviečių, neaptinkamos ir neįtvirtintos gyvenvietės (arba jos dar nežinomos). Klasikinis pavyzdys yra Kunigiškių (Pajevonių) piliakalnis. Apie 1,5 ha ploto aikštelė buvo apjuosta iki 3 m aukščio pylimu (Kulikauskas P. 1982. P. 35), užstatyta įvairiais pastatais, kurių dydžio ir išplanavimo nepavyko nustatyti.

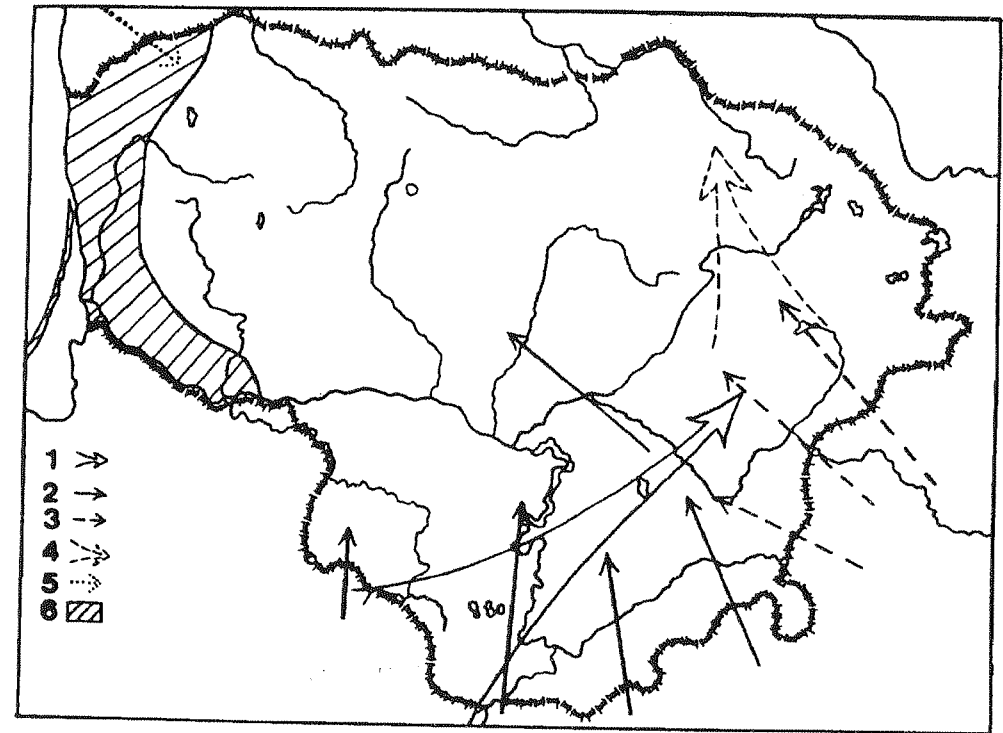
Pakitimai viduriniajame geležies amžiuje

Viduriniajame geležies amžiuje visi ankstesni piliakalniai pakinta iš pagrindų. Sunyksta daugybė anksčiau naudotų, įkuriami nemažai naujų ir naujose vietose, be to, per keletą šimtmečių labai smarkiai pakinta visa krašto kultūra. Paaikškinti tokią ankstesnės kultūros permainą vien tik vidiniais reiškiniais neįmanoma. Neginčijamas artimesnių ir tolimesnių kaimyninių genčių poveikis Lietuvos teritorijai, sukeltas dar II a. iš Skandinavijos per dabartinę Lenkijos teritoriją link Juodosios jūros pakrančių pajudėjusių gotų ir gepidų. Antrą didelę tautų kraustymosi bangą išjudino 375 m. hunų žygis į Europą, trečiąją - hunų valstybės suirimas po jos valdovo Atilos mirties 453 m. Tuo genčių judėjimai nesibaigė. Ketvirtąją

bangą sukėlė VI a. viduryje pajudėję į Vakarų Europą avarai, kurie 557 m. sumušė antus (История. 1992. С. 219), penktąją - VIII a. viduryje į šiaurę arabų stumiami chazarai, išjudinę bulgarus ir vengrus. Baltijos regione nuo VIII a. pabaigos pradėjo puldinėti švedų vikingai. Tai vadinamoji vikingų epocha Europoje (793-1066 m.), IX-X a. virtusi kolonizacija (Ten pat. P. 529). Kuris iš šių judėjimų pasiekė Lietuvos teritoriją, kiek paveikė ją - specialių tyrinėjimų sritis. Medinių pilių genezei svarbūs apčiuopiami išorės poveikių faktai, todėl ties jais tenka sustoti plačiau. Nesant tikslios chronologijos, aptariami reiškiniai gali būti kiek nenuoseklūs, tačiau viena aišku - Lietuvos teritoriją tautų kraustymosi procesai palietė dar senajame geležies amžiuje.

Pirmiausia svarbus Brūkšniuotosios keramikos kultūros piliakalnių sunykimas. Šie piliakalniai pagal savo įrangą buvo arčiausiai medinių pilių, tačiau tolesnė jų raida buvo grubiai ir gana greitai nutraukta. Tai negalėjo atsitikti dėl kokių nors vidinių priežasčių, nes tokią kultūrą gali sunaikinti tik išorės smūgiai. Piliakalnių sunykimo laikas pateikiamas labai nevienodai ir netiksliai, daug kur įskaičiuojami ir vėlesni sluoksniai, nebe priklausantys Brūkšniuotosios keramikos kultūrai. Laikoma, kad Narkūnų piliakalnis buvo apleistas ne anksčiau II a. (Volkaitė-Kulikauskienė R. 1986. P. 42), Nevieriškių - I tūkstantmečio pradžioje (Grigalavičienė E. 1986a. P. 77), Sokiškių - III-IV a. (Grigalavičienė E. 1986b. P. 101), Kerelių - VI a. (Grigalavičienė E. 1992a. P. 100). Panašiu laiku apleidžiami ir kiti piliakalniai buvusioje Brūkšniuotosios keramikos kultūros paplitimo teritorijoje. Vėlyviausiuose piliakalnių sluoksniuose randama grublėtos keramikos. Iki šiol nėra aiškus keramikos rūšių pasikeitimo laikas. Pagal turimus duomenis atrodo, kad tai įvyko dar

senajame geležies amžiuje. Kerelių piliakalnio viduriniame kultūrinio sluoksnio horizonte jau rasta nedidelis kiekis grublėtos keramikos, o viršutiniame sluoksnyje brūkšniuotos keramikos jau nebėra. Abiejų sluoksnių skiriamoji data - III a. (Ten pat. P. 97). Pagal Juodonių piliakalnio medžiagą nustatyta, kad brūkšniuota keramika jame išnyko iki III a. (Grigalavičienė E. 1992b. P. 56). Analogiška padėtis ir neįtvirtintose gyvenvietėse. Kernavės gyvenvietėje prie Neries III-V a. kultūriniame sluoksnyje yra tik 6,8% brūkšniuotos keramikos (Лухтан А.Б. 1987. С. 16). Narkūnų piliakalnyje rasta tik brūkšniuotos keramikos, o piliakalnio sunykimo laikas apytiksliai nustatytas pagal Romos monetos ketvirtį (Volkaitė-Kulikauskienė R. 1986. P. 36). Apibendrinus šias datas, matyti, kad brūkšniuota keramika jos kultūros paplitimo srityje išnyksta maždaug ties II-III a. riba. Pagal Lietuvos senojo geležies amžiaus chronologiją tai būtų C1a periodo pabaiga (Michelbertas M. 1986. P. 79). Kadangi tai yra labai svarbus visos Brūkšniuotosios keramikos kultūros elementas, panašu, kad šiuo laikotarpiu sunyksta ir pati kultūra. Tokia išvada reikšminga, nes Brūkšniuotosios keramikos kultūros sunykimas reiškia ir jos piliakalnių įtvirtinimų sunykimą. Tikrovėje tokio sunykimo nepastebėta. Nemažai piliakalnių naudojami ir toliau, tik su tam tikru perplanavimu. Kaip taisyklė, šie sluoksniai yra labai neaiškūs, suardyti, tad konkrečiai nustatyti medinių įtvirtinimų pasikeitimą kol kas neįmanoma. Atrodo, kad šiuo metu piliakalniai pradeda panašėti į aptvertas ir retokai užstatytas vietas. Lyginant su anksčiau buvusiais įtvirtinimais, tai nemažas žingsnis atgal. Atsiranda žeminių tipo pastatai (Dūkštas, Sokiškiai), iki tol baltams taip pat visai nebūdingi. Aikštelių išplanavimas tampa padrikas.

35 pav. Lietuva tautų kraustymosi laikotarpiu: 1 - gotų pastūmėtų genčių judėjimas III a. (pirmoji tautų kraustymosi banga), 2 - akacirų (?) žygiai V a. pirmojoje pusėje (antroji banga), 3 - genčių judėjimas V a. antrojoje pusėje suirus hunų valstybei (trečioji banga), 4 - lietuvių genčių pasislinkimas į sėlių žemę VI a., 5 - vikingų žygių kryptis IX a. viduryje, 6 - vikingų įtakoje VIII-IX a. buvusios teritorijos.

Pirmosios tautų kraustymosi bangos poveikis

Visų šių pakitimų priežasčių reikia ieškoti ne Lietuvoje. II a. paskutiniajame ketvirtyje iš Vyslos žemupio Juodosios jūros pakrančių link pajudėjo gotai (СИЭ. 1964. С. 666), paskui juos - gepidai (Ten pat. P. 231). Visų panašių tautų kraustymųsi bendras bruožas yra tas, kad kartu su pagrindine judančia gentimi, kuri yra tarsi viso judėjimo variklis, pajuda ir gretimos

bei taip pat tos gentys, per kurių teritorijas vyksta persikėlimas. Šis judėjimas būna dvigubas - vienas gentis persikraustymas įtraukia į savo verpetą ir nusitempia su savimi, kitas nustumia į šalį, sukeldamas miškų zonose tolygiai silpstančią šalutinę bangą. Ši banga ir bus sunaikinusi Brūkšniuotosios keramikos kultūrą bei jos įtvirtinimus (35:1 pav.). Tai buvo iš dabartinės šiaurės rytų Lenkijos teritorijos pastumtos baltų gentys, pajudėjusios pro Suvalkų regioną, Užnemunę, Rytų Lietuvą link Dauguvos. Šios gentys gyveno daugiausia neįtvirtintose gyvenvietėse, tad ir atsidūrusios Brūkšniuotosios keramikos kultūros plitimo teritorijoje kūrėsi daugiausia papėdžių gyvenvietėse. Kadangi naujų žmonių atsikraustymas į Brūkšniuotosios keramikos kultūros bendruomenes daugeliu atvejų nebuvo karingas, o ateiviai sudarė etniškai giminingas gentis, Rytų Lietuvoje vyko asimiliacija. Visą šį procesą

gana gerai iliustruoja grublėtos keramikos atsiradimas ir paplitimas (Дайгудис В. 1966. С. 55-60). Ankstyvoji grublėtoji keramika dar daug kur turi brūkšniavimo žymių ir savo formomis jai artima. Ateiviai labiausiai išivirtino Užnemunėje bei Nemuno-Neries tarpupyje, o į Šiaurę nuo Neries jie sudarė tik dalį gyventojų ir gana greitai tarp jų ištirpo. Brūkšniuotosios keramikos kultūros gyventojų dalis maisymsi metu galėjo patekti į tas teritorijas, kur jautėsi tik jos įtaka, konkrečiai, į Užnemunę. Taip jos piliakalnių ankstyvuosiuose sluoksniuose atsirado nedidelis brūkšniuotos keramikos kiekis. Ateiviai į Rytų Lietuvą atnešė paprotį laidoti pilkapiuose (Медведев А.М. 1989.). Su jų pasirodymu reikia sieti jotvingių, kaip genties, susidarymą (Michelbertas M. 1986. P. 240). Panašu, kad ir pats pavadinimas "jotvingis" yra susijęs su žodžiu "gotas", nes rusų ir germanų kalbose ir raštuose dar II tūkstantmečio pradžioje vietoj "g" naudota "j" (Gudavičius E. 1984. P. 69).

Su pirmąja ateivių banga į Lietuvą pateko ir vadinamoji gludinta keramika. Jos rasta keliolikoje piliakalnių ir papėdžių gyvenviečių, daugiausia Rytų ir Pietų Lietuvoje, tačiau visur šios keramikos procentinis kiekis tarp kitos keramikos yra nežymus. Pavyzdžiui, Kernavės gyvenvietėje prie Neries jos rasta vos 0,9 % (Лухтан А.Б. 1987. С. 16). Ši keramika Lietuvoje tebėra netyrinėta (LAA. 1975. P. 21). Net paviršutiniškai ją apžvelgus, matyti, kad "gludintos keramikos" terminas apima gana skirtingas keramikos rūšis. Nedidelė jos dalis turi lygų, tiesiog blizgantį paviršių, molio masė kieta, be priemaišų, sienelės plonos. Panašu, kad ši keramika yra žiesta. Ji labai skiriasi nuo visos iki tol Lietuvoje buvusios keramikos, tačiau nepaprastai panaši į tautų kraustymosi bangos paliestose teritorijose naudotą keramiką, pvz., randamą Zarubincų kultūrai priskiriamuose paminkluose. Pagrindinę gludintos keramikos dalį sudaro prasčiau padaryti, daugiau lygiu negu gludintu pa-

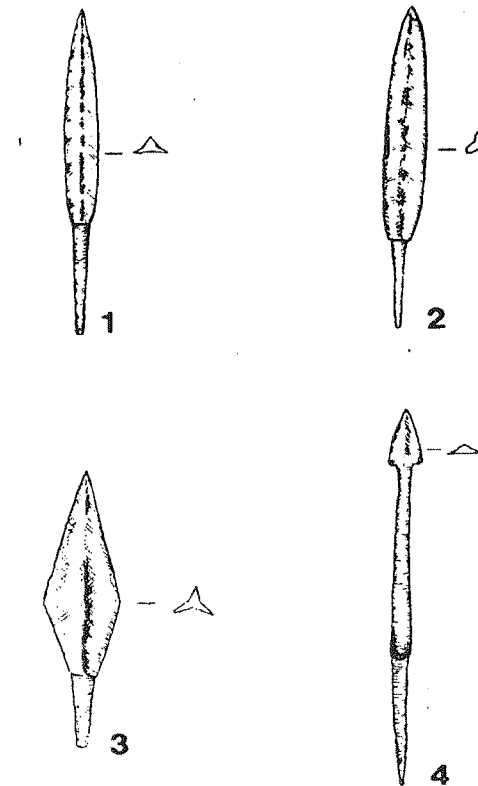

36 pav. Gludintas puodas iš Dirmiškių

viršiumi, storesnių sienelių iš prastesnio molio masės gaminti puodai, savo formomis analogiški tikrajai gludintai keramikai ir neabejotinai su ja susiję.

Gludintos keramikos pasirodymas Latvijos teritorijoje siejamas su kaimynų įtaka, aptariamam laikotarpiui - su Lūžitėnų ir Zarubincų kultūromis (Cimermane I. 1974. L. 107), Lietuvoje ją norima laikyti vietine (Лухтан А.Б. 1987. С. 17-18). Iki valstybinėse epochose puodai niekuomet nebuvo populiarus prekybos objektas, tad ir į Lietuvą galėjo pakliūti tik nedidelė jų dalis (tikroji gludinta keramika). Kita jau buvo gaminama ateivių vietoje, paskui - ir vietinių gyventojų, todėl ilgainiui gludinta keramika išnyko, užtat išplito paprastesni lygiu paviršiumi puodai.

Gludintą keramiką tenka sieti su pirmąja tautų kraustymosi banga. Tai rodo ir jos chronologija, kuri keletu atvejų nustatyta tiksliau. Dirmiškų (Alytaus raj.) pilkapyje Nr. 2 paauaglio kape rastas 11 cm aukščio juodu gludintu paviršiumi puodas 12 cm skersmens anga (Svetikas E. 1989. P. 4-5, 12. 10:1 pav.) (36 pav.). Kapas datuojamas III-IV a. Antrajame Antatilčių piliakalnyje tiesiog ant Brūkšniuotosios keramikos kultūros sluoksnio rastas plonas vien tik gludintos keramikos sluoksnelis (Zabiela G. 1989b. P. 41-42).

37 pav. Tautų kraustymosi laikotarpio liudytojai - strėlių antgaliai iš Aukštadvario piliakalnio

Nesigilinant į Rytų ir Pietų Lietuvoje senojo geležies amžiaus antrojoje pusėje vykusius etninius procesus, reikia pastebėti tik tiek, kad naujai atsikėlusių baltų genčių (tikrųjų gotų tarp jų greičiausiai visai nebuvo) poveikis tolydžio silpnėjo šiaurės rytų Lietuvos kryptimi ir ta pačia kryptimi stiprėjo substratinės kultūros įtaka. Ši tendencija turėtų pasireikšti ir nevienodais III-IV a. įtvirtinimais, tačiau tam įrodyti dar ilgai trūks duomenų.

Antrosios bangos atgarsiai

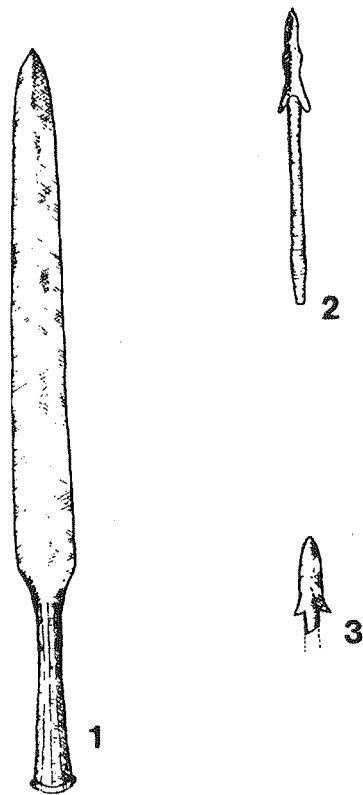
Antroji tautų kraustymosi banga Lietuvą bus pasiekusi V a. pirmojoje pusėje,

nesukėlė jokių genčių judėjimų. Tai buvo vienas didelis ar keli mažesni klajoklių genčių reidai į dabartinę Lietuvos teritoriją, primenantys 1236-1242 m. mongolų žygį į Vakarų Europą (35:2 pav.). Rytų ir Pietų Lietuvos piliakalniuose šį laikotarpį ženklina ryškūs gaisraviečių pėdsakai pylimų apatiniuose sluoksniuose bei geležiniai įtvėriamieji tribriauniai strėlių antgaliai. Pastarųjų rasta Aukštadvario, Kernavės Aukuro Kalno, Kunigiškių (Pajevonių) ir Vilniaus Gedimino Kalno piliakalniuose. Tai mažiausiai trijų rūšių antgaliai, tyrinėtojų skiriami stepių klajoklių gentims. Jų gana tikslią datą - V a. vidurys - pateikia šių strėlių radiniai Plinkaigalio kapinyne (Казакявичюс В. 1988. С. 71). Panašu, kad dar vieną strėlių tipą - įtvėriamas strėles trikampe piramidės formos plunksna - reikia skirti klajokliams. Jų rasta Aukštadvario piliakalnyje (37 pav.).

Kokia konkreti gentis, įėjusi į hunų sąjungą, puldinėjo Lietuvą, nustatyti neįmanoma. VI a. kronikininkas Jordanas mini akacirų gentį, gyvenusią bene arčiausiai baltų apgyventų teritorijų, tačiau jos kultūra archeologiškai neidentifikuota.

Klajokliai tuometinėje Lietuvoje paliko ne tik strėlių antgalius. Jiems reikia skirti ir kalavijo formos ietigalius daugiakampe įmova (38:1 pav.). Tokie ietigaliai aptikti keliuose Rytų Lietuvos pilkapyuose, kur pateko greičiausiai kaip aukos ar įkapės. Vienas ietigalis rastas Vilniaus Gedimino Kalne (Казакявичюс В. 1988a. С. 42). Jie datuojami V a. pabaiga - VII a. (Казакявичюс В. 1988b. С. 87). Tokios formos ietigalius klajokliai naudojo nuo I tūkstantmečio vidurio (Культура. 1985. С. 180). Į Lietuvos teritoriją jie galėjo patekti su trečiąja tautų kraustymosi banga suirus hunų valstybei apie V a. pabaigą.

Neramius laikus liudija ir kitas ietigalių tipas, kuris, tiesa, yra vietinės kilmės. Tai įmoviniai užbarzdiniai įsmaugta plunksna ietigaliai, kurių fragmentų rasta keliuose laidojimo paminkluose bei Aukštadvario, Moškėnų, Velikuškių piliakalniuose

38 pav. Viduriniojo geležies amžiaus ietigaliai: 1 - Grigiškės (Neravai), 2 - Kereliai, 3 - Velikuškės.

(38:3 pav.) Lietuvoje ir poroje Latvijos piliakalnių (Казакявичюс В. 1988a. С. 55-57). M. Atgaxis šiuos ietigalius (A tipas) skiria sėliams (Atgaxis M. 1974. L. 162), nes aplinkiniuose kraštuose tokių nepasitaiko. A tipo ietigaliai, datuojami VI-VII a. (Ten pat. L. 158), nėra gausūs. Dalis jų, matyt, buvo įtvėriamieji. Kerelių piliakalnyje rastas beveik sveikas šio tipo įtvėriamasis ietigalis (Grigalavičienė E. 1992a. P. 98; 99. 25:1 pav.) (38:2 pav.). Piliakalniuose rasti ietigaliai rodo, kad jų gyventojai nesėkmingai gynėsi nuo kažkokių išorės priešų, mat aikštelių kultūriniam sluoksnyje atkasta sudegusių pastatų liekanų. Kadangi reiškinys fik-

suotas ne viename paminkle, galima konstatuoti V a. vykus invaziją į nuo seno sėlių apgyventas žemes. Ko gero, tai bus ketvirtas tautų kraustymosi bangos aidas (35:4 pav.). Vėlesnių archeologijos paminklų iki pat sėlių genties išstipimo tarp kitų tautų XIII a. turime labai negausiai arba jie lieka plačiau netyrinėti (piliakalniai), tad apie atėjūnus galime kalbėti tik remdamiesi XIII a. rašytiniais šaltiniais. Jie nedviprasmiškai parodo didelę lietuvių įtaką visoje Sėloje ir šios įtakos pradžia, matyt, bus VI a., lietuviams pajudėjus į šiaurės rytus. Puolimų nepaliestos ar atsikūrusios gyvenvietės (pvz., Juodonys) liko iki pat XIII a. Juodonių piliakalnio kasinėjimai rodo, kad visas gyvenimas vyko papėdės gyvenvietėje, o piliakalnis naudotas kaip gana nestiprus įtvirtinimas, neturėjęs didesnės karinės gynybinės reikšmės.

Piliakalnių sunykimas

Klajoklių žygiai sunaikino dalį palyginti silpnai įtvirtintų piliakalnių, kuriuose slėpėsi apylinkių gyventojai. Tolesnė įtvirtinimų istorija tarsi nutrūksta. Literatūroje randami jų aprašymai (Daugudis V. 1981. P. 62-66; 1982a. P. 39-47) arba piliakalnių naudojimo datos (Kulikauskas P. 1982. Priešlapio lentelė) tarsi rodytų, kad daugelis jų ir toliau egzistavo, tačiau archeologine medžiaga paremtas laikotarpis yra maždaug iki V a. bei nuo I tūkstantmečio pabaigos. Tokiu būdu susidaro apie 300 metų, apie kuriuos beveik nėra jokių duomenų. Paprastai viduriniajam geležies amžiui bandoma skirti atskirų piliakalnių pylimų sluoksnius, tačiau pastarieji nėra tiksliau datuoti. Šiokių tokių įtvirtinimus galima įtarti buvus tik pagal papėdžių gyvenvietes, kurios šiuo laikotarpiu labai išsiplėčia. Vadinas, geriausiu atveju viduriniajame geležies amžiuje lieka palyginti nesmarkiai įtvirtinti piliakalniai-

slėptuvės. Genetiškai jie galėjo pratęsti III-IV a. įtvirtinimus. Apžvelgus šio laikotarpio Rytų Lietuvos pilkapynų išsidėstymą, matyti, kad jie visiškai nesusiję su piliakalniais ir yra palikti neįtvirtintų gyvenviečių gyventojų. Panaši padėtis yra Centrinėje ir Šiaurės Lietuvoje bei Žemaitijoje ir net Lietuvos pajūryje, kuris nuo VIII a. įtraukiamas į Švedų vikingų puldinėjimų arealą (35:5, 6 pav.). Pastarasis veiksnys Vakarų Lietuvoje neabejotinai stimuliuojo įtvirtinimų statybą bei piliakalnių augimą. Vikingų puldinėjimas nuo šio laiko patyrė kone visa Europa, tad nėra pagrindo, nors ir nesant rašytinių šaltinių, juos neigti Rytų Pabaltijyje. 793-1066 m. Šiaurės ir Vakarų Europoje laikomi vikingų epocha. Didžiausią mastą jų puldinėjimai pasiekė IX a., kai prasidėjo niokojamų kraštų kolonizacija (История. 1992. С. 529). Iš šio laikotarpio yra ir Apuolės piliakalnio puolimas. Giliau patyrinėjus Vakarų Lietuvos piliakalnius, matyt, dar ne viename iš jų bus rasta skandinaviškų strėlių antgalių.

Netolygi baltų genčių raida

Greta ryškių genčių persistūmimų vyko ir tylūs vidinės raidos procesai, apie kuriuos mes beveik nieko nežinome. Kalbant apie vidurinių geležies amžių, anksčiau paprastai akcentuotas klasinės visuomenės formavimasis (Kulikauskas P., Kulikauskienė R., Tautavičius A. 1961. P. 358-359). Šiandieną toks tiesmukas istorijos proceso suvokimas paseno, sukauptus naujų faktų. Negalime konstatuoti tolygaus gentinės visuomenės vystymosi feodalizacijos kryptimi viduriniajame geležies amžiuje. Turime bent kelis turtingus V a. pabaigos-VI a. pradžios kapus (Taurapolis, Krikštonys, Vidgiriai), po kurių seka ilgas gana "skurdus" laikotarpis. Panaši padėtis su brangiausio anuo metu metalo - sidabro - kiekiu kapuose. Net ir labai apy-

tikslė chronologija rodo, kad viduriniajame geležies amžiuje sidabrinė dirbinių buvo gausiau nei formuojantis Lietuvos valstybei (Vaitkunskienė L. 1981. P. 93. 1 lentelė). Tokių pavyzdžių galima pateikti ir daugiau. Juos apibendrinę, prieiname paradoksalia išvada, kad, sakykime, V-VI a. baltų gentys buvo arčiau valstybės sukūrimo negu, pavyzdžiui, X-XI a., t. y. po pusės tūkstančio metų. Ši paradoksali teorinė išvada tikrovėje tokia nėra, nes į bendras baltų gentis įsiliejusį gana nedidelį procentą aukštesnės kultūros ir socialinio išsivystymo žmonių pastarosios greitai asimiliavo ir subarbarino. Lietuvoje socialinėje ekonominėje srityje vyko tokie pat procesai kaip germanų gentyse bei didesnėje dalyje buvusios Romos imperijos teritorijos po jos žlugimo, tačiau jie buvo žymiai silpnesni. Skirtingai nuo germanų, kurių romėnai taip ir nesugebėjo asimiliuoti bei įtraukti į savo imperijos sudėtį, baltų gentys (daugiausia Brūkšniuotosios keramikos kultūros arealas) buvo gana stipriai paveiktos iš išorės ir sutrukdyta jų vidinė raida. Kita vertus, išorinė įtaka buvo per silpna, kad galėtų atsirasti valstybės kūrimosi elementų tam dar nepasiruošusioje visuomenėje.

Visa tai tiesiogiai atspindėjo įtvirtinimų raida Lietuvoje. Visuose kraštuose ir šalyse įtvirtintų gyvenviečių augimas, pilių atsiradimas rodo neabejotiną orientaciją į klasinę visuomenę. Įtvirtinimai, pradėję saugoti atskirą gyvenvietę, galiausiai turėjo tapti valstybę ginančiais forpostais. Šis procesas Lietuvoje III-VI a. buvo sujauktas. Lygiai taip buvo sujaukta ir galiausiai nutraukta romėnų įtvirtinimų raida visoje Pietų ir Centrinėje Europoje, pasiekusi nelyginamai aukštesnę išsivystymo pakopą (Engström J. 1991. S. 33-43). Jų atgarsiai girdimi net Šiaurės Europoje, kur nauji gynybiniai statiniai irgi nei pasiekė ankstesnių lygio, nei patobulino juos (Edgren B., Herschend F. 1988. S. 7-9). Sunykę kažkur apie VII a., vėl buvo panaudoti tik

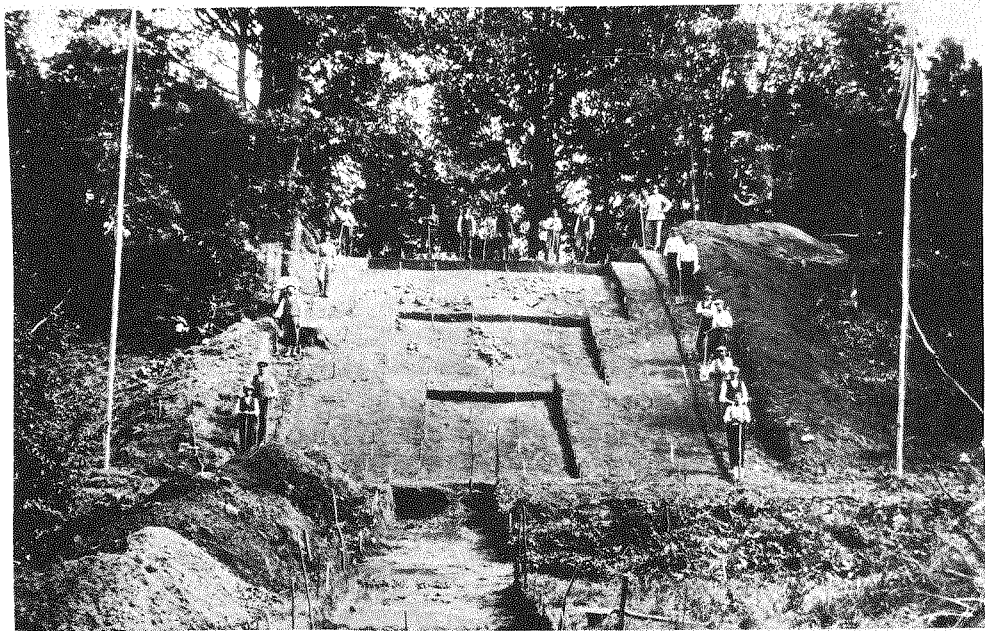
II tūkstantmečio pradžioje. Dėl nevienodo išorinių įtakų poveikio Rytų ir Vakarų Lietuvai įvairiais laikotarpiais viduriniame geležies amžiuje išsiskyrė šių regionų įtvirtimų raida. Rytų ir Pietų Lietuvoje ankstesnes tradicijas labai silpnai palaikė piliakalnių-slėptuvės. Jų vaidmuo buvo menkas, nes didesnė gyventojų dalis gyveno neįtvirtintose gyvenvietėse ir dėl taikaus meto ir silpnos socialinės diferenciacijos tokiais įtvirtinimais nesinaudojo. Todėl apie I tūkstantmečio antrąją pusę iš esmės nieko nežinoma.

Medinių pilių susidarymo sąlygos

Dėl aktyvesnių kontaktų su kitomis palei Baltijos jūrą gyvenusiomis gentimis Vakarų Lietuvoje buvo neramu, o socialinė raida (turtinės nelygybės didėjimas) - vyko sparčiau. Vikingų epochos įvykiai buvo tas katalizatorius, kuris pagreitino piliakalnių atsiradimą ir pilių augimą vakaruose. Dėl geografinės regiono specifikos

(gana lygios vietos) bei spartaus gyventojų skaičiaus augimo čia formavosi ne daugybė smulkių pilačių, o nedidelis kiekis stambių centrų, turinčių tendenciją virsti nauju politiniu junginiu - žemių centrais. Tai lėmė ir ryškiai išreikštą Vakarų Lietuvos piliakalnių gyvenvietinį, sakytume, net miestietišką pobūdį. Matyt, tam tikrą vaidmenį atliko ir specifinė vikingų ekspansija į šiuos kraštus. Pastarieji nesudarė gyventojų daugumos, be niokojamų karo žygių, užsiiminėjo prekyba ir gana greitai susiliedavo su vietiniais arba pasitraukdavo.

Apie Vakarų Lietuvos, konkrečiai kuršių, įtvirtinimus yra išlikę ir pavienių istorinių žinių. Pirmiausia tai gerai žinomas Apuolės pilies puolimas 853 m. (Lietuvos. 1955. P. 21-22). Nors šiame aprašyme nėra konkrečių duomenų apie pačią pilį, o nurodomi pilies gynėjų bei sumokėtos išpirkos skaičiai nerealūs, aštuonias dienas užtrukusi jos apgula, atrodo, yra tikras faktas. Galingus Apuolės įtvirtinimus liudija pylimo pjūvis (39 pav.). Vikingų puolimo laikui skiriami skandinaviški strėlių ant-

39 pav. Apuolės piliakalnio pylimas

galiai bei pylimo sluoksnis, iš išorės tvirtintas medžiais, prie žemės prikaltais ažuolinėmis vinimis. Tokio pylimo plotas ties pagrindu buvo 15 m, aukštis iš išorės - 7-8 m, viršus grįstas akmenimis. Pagal įtvirtinimų galingumą IX a. vidurio Apuolės piliakalnio pylimas visiškai prilygo, o daugeliu atveju ir pralenkė XIV a. lietuvių medinių pilių įtvirtinimus.

Vakarų baltų pilis I tūkstantmečio pabaigoje-II tūkstantmečio pradžioje mini ir kiti rašytiniai šaltiniai, paprastai nurodant, kad jų buvę daug. Nesant platesnių tyrinėjimų, galima pasakyti tik tiek, kad vikingų laikotarpiu Vakarų Lietuvos piliakalniai buvo ryškaus gynybinio pobūdžio gyvenvietės ar slėptuvės. Anuo metu panašūs įtvirtinimai buvo paplitę vakarų slavų teritorijose (Hensel W. 1987. P. 408), Gotlando saloje (Engström J. 1984. P. 87-88), Suomijos pietuose (Taavitsainen J. P. 1990. P. 141).

Medinės pilyš Europos pilių kontekste

Bendraeuropinės įtvirtinimų raidos fone Lietuvos piliakalniai kartojo tas pačias raidos fazes, kurios buvo pastebimos kituose Europos kraštuose. Palyginti įtvirtinimų raidą galime tik pagal visuomenės socialinį ekonominį išsivystymą, nes tiesioginė chronologija čia netinka. Apie porą

tūkstančių metų civilizacija Europoje plito iš pietų į šiaurę, vyko didesni ar mažesni maišymai ir pasikeitimai įvairiomis kryptimis. Viduramžių epochoje (Europos istorijos supratimu) žlugus antikinėms civilizacijoms Europoje prasidėjo atvirkštinis reiškinys - barbariškosios civilizacijos skverbimasis į pietus. Abiem atvejais Lietuvos teritorija liko nuošaliai nuo pagrindinių kultūrų sąveikos regionų, tačiau nebuvo visiškai izoliuota. Išorinės įtakos sugriovė senaisiais pagrindais kuriama kultūra, tačiau jų buvo maža norint sukurti viduramžių Europos civilizaciją. Vakarų Lietuvoje abu poveikiai buvo labiau subalansuoti, tad šis kraštas vikingų epochos laikais labiausiai priartėjo prie tokios socialinio ekonominio išsivystymo ribos, kurią galima vadinti valstybe. Tačiau istorinis šansas buvo praleistas, vakarų baltų gentis nustelbė germanai, skverbęsi čia su nauja religija bei prekyba. Baltijos jūra sudarė tam geras sąlygas. Rytų Lietuva buvo per toli nuo vėlai savo valstybę sukūrusių rytinių slavų centrų ir tokiu būdu išliko.

Vėlyvas Lietuvos teritorijoje gyvenusių baltų genčių įjungimas į Europos valstybių istoriją (Lietuvos Didžioji Kunigaikštija uždengė paskutinį nevalstybinį plotą Vidurio Europoje) pratęsė ir visų reiškinų, tarp jų ir medinių įtvirtinimų, gyvenimą, todėl mūsų medinės pilyš išliko iki pat XV a..

VĒLYVIEJI PILIAKALNIAI-MEDINIŲ PILIŲ VIETOS

Sąvokos apibrėžimas

Prieš pradėdant plačiau aptarti vėlyvųjų piliakalnių - senųjų medinių pilių vietų - materialinį palikimą, reikia apibrėžti pagrindines darbe vartojamas sąvokas. Nepadarę to, susiduriame su dviem kliūtim, trukdančiom aiškintis iškeltą problemą. Pirmoji kliūtis yra įvairių tyrinėtojų skirtingai suprantamas sąvokų turinys. Nors dėl pagrindinių aspektų sutariama, iškyla nemažai šalutinių, patikslinančių ar papildančių aplinkybių, kurios sąvokos vartojimą dažnai padaro problemišką. Geras pavyzdys yra terminas "piliakalnis". Mes iki šiol nelabai žinome, kokie yra skiriamieji piliakalnio bruožai. Pavyzdžiui, kuo jie skiriasi nuo neaiškios paskirties vietų, turinčių kai kurias piliakalnių žymes? Sąvokų neapibrėžtumo problema iš dalies atsiradusi dėl to, kad nėra Pabaltijui tinkamo archeologinių terminų žodyno. Užsienio šalių archeologai panašios literatūros turi pakankamai (Lietuvos archeologams gerai žinomas J. Filipo žodynas (Filip J. 1966), tačiau poreikis tikslinti sąvokas ir ginčytis dėl atskirųjų aspektų išlieka. Taip pat svarbu tiksliai suformuluoti ir apibrėžti tyrinėjimo objektą. Tolesniuose tyrinėjimuose teoriniai aspektai (mums bene geriausiai iš Vakarų Europos žinomas Ž.K. Gardenas (Гарден Ж.К. 1983) neliečiami.

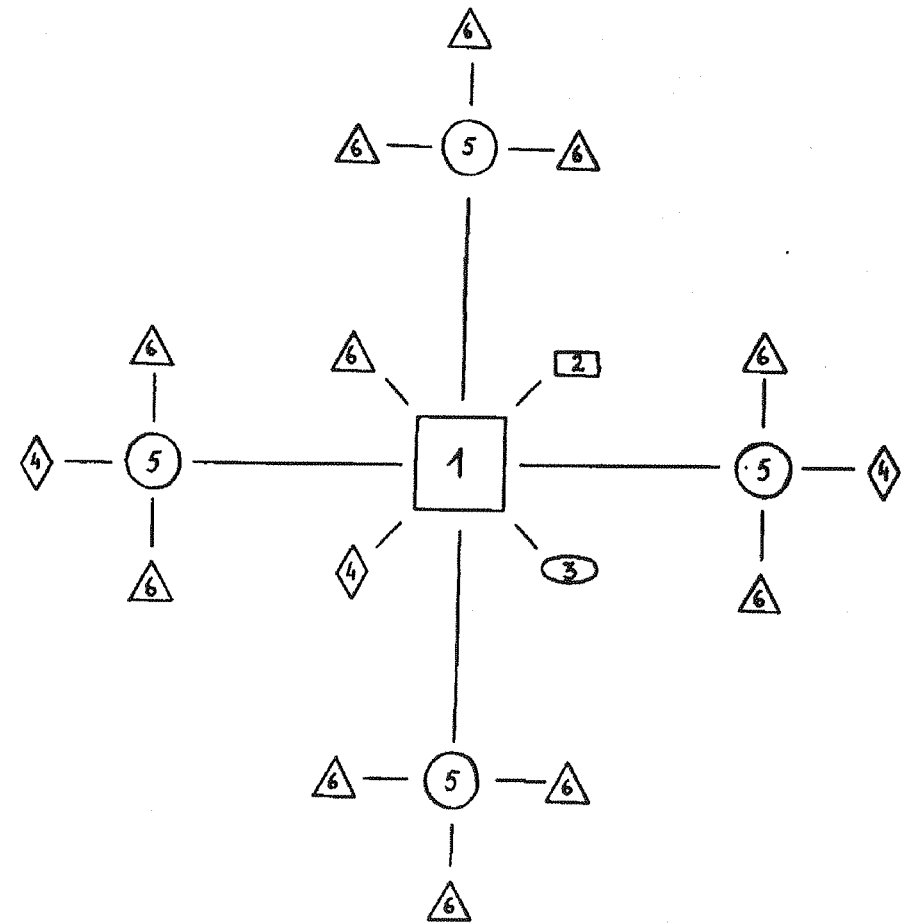
Antroji kliūtis yra ta, jog skirtingi mokslai nevienodai apibrėžia tą pačią sąvoką. Patys ryškiausi skirtumai yra pastebimi tarp istorinio ir archeologinio požiūrio į tą patį objektą - pilį. Archeologijoje dar nėra žymesnės tradicijos (istoriografijos) aiškinant sąvoką "pilis",

o istorinėje plotmėje galima aptikti įvairių, kartais ir labai besiskiriančių, apibrėžimų. Priežastis aiški: nuo pirmųjų savo paminėjimų rašytiniuose šaltiniuose iki visiško išnykimo šios pilys nuėjo labai ilgą kelią, todėl surasti bendrą vardiklį yra sunku ar net neįmanoma.

Atsižvelgiant į šiuos samprotavimus, toliau aptariamos sąvokos taikomos tik pasirinktam laikotarpiui (XI-XIV a.), jungiančiam abu pagrindinius (istorinį ir archeologinį) to meto žinių klodus.

Archeologijos paminklų kompleksas

Vėlyvieji piliakalniai, kaip ir bet kokie kiti praėjusių kartų palikti archeologijos paminklai, atsirado, augo ir sunyko kartu su kitais savo meto objektais ir buvo su jais susiję. Pilis gyne apylinkėse gyvenusių žemdirbių, kritusių kovoje laidojo netoliese buvusiose kapinaitėse ir t.t. Vadinasi, norėdami gerai pažinti vėlyvasias Lietuvos pilis, turime visapusiškai pažinti ir tyrinėti tam tikrą regioną. Pats tyrinėjimų objektas šiuo atveju bus archeologijos paminklų kompleksas (40 pav.). Jį galime apibrėžti kaip skirtingos funkcinės paskirties vienalaikius objektus, paliktus ar naudotus vienos žmonių bendruomenės. XI-XIV a. labai išaugo pilių reikšmė. Prie pilies šliejasi gyvenvietės, link jų veda prekybiniai keliai, jas supa įvairios gamybos vietos ir kt. (41 pav.). Vadinasi, tuo metu vėlyvieji piliakalniai sudaro svarbų viso archeologijos paminklų komplekso elementą, kuris be tolimesnių ryšių (pvz., piliakalnis-kapinės), turi nemažai artimų

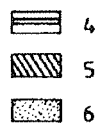
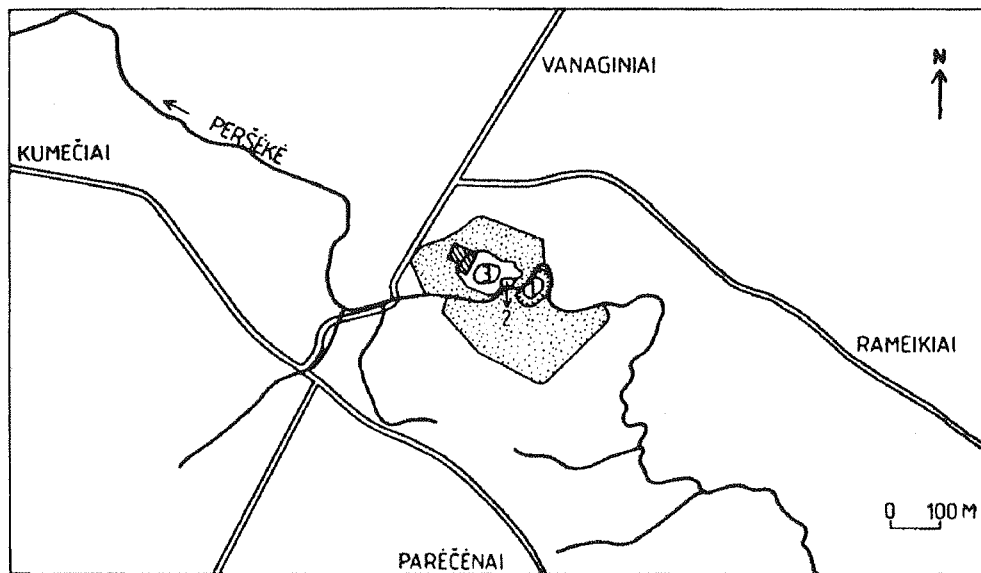

40 pav. Pilis ir jos aplinka: 1 - medinė pilis, 2 - priešpilis, 3 - papyls, 4 - papėdės gyvenvietė, 5 - slėptuvė, 6 - neįtvirtinta gyvenvietė.

saitų tarp jau išsiskiriančių paties piliakalnio - medinės pilies - funkcijų. Tik šiuo laikotarpiu mes galime kalbėti apie daugumą iš jų. Tokie ryšiai yra jau ne tarp atskirų komplekso narių, o tarp atskiro nario elementų. Piliakalniai yra bene vienintelis (be gyvenviečių) archeologijos paminklas, kurį istorija daug kartų keitė ir transformavo. Iki susikuriant Lietuvos valstybei bei ankstyvuojų jos gyvavimo laikotarpiu vyravo klasikinis piliakalnio įvaizdis. Tad kas yra vėlyvasis piliakalnis?

Piliakalnis

Archeologai jau ne kartą aiškinosi, kas yra piliakalnis, o paminklosauginiu aspektu ši problema neišspręsta iki šiol. Šiandien dauguma tyrinėtojų sutaria, kad tai - įtvirtintos senovės vietos (Puzinas J. 1960. P. 499; Tautavičius A. 1987. P. 376 ir kt.). Nuomonės labiau išsiskiria dėl šių vietų vardo - jos vadinamos gyvenvietėmis, pilimis, net miestais. Pastarosios sąvokos yra pernelyg netikslios, kad jas būtų galima vartoti dar netyrinėtiems piliakalnim. Piliakalnio apibrėžimo tenka ieškoti pagal kitus kriterijus. Čia pasitar nauja P. Tarasenkos pateiktasis (Tarasenk P. 1956. P. 5). Vėlyviesiems piliakal-

41 pav. Kaukų piliakalnio planas: 1 - piliakalnis, 2 - priešpilis, 3 - papilys, 4 - kelias, 5 - sodyba, 6 - papėdės gyvenvietė.

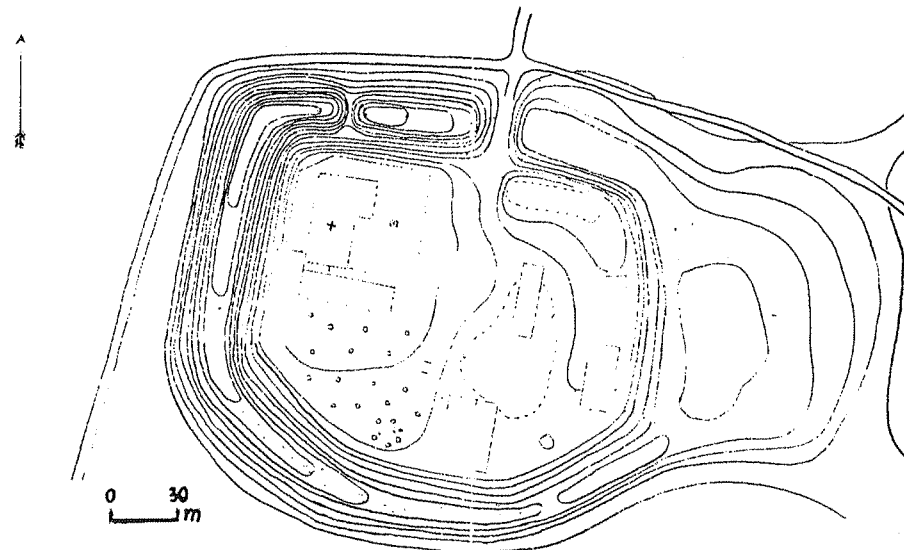
niams jo siūlomą "dirbtinę išvaizdą" reikia pakeisti į "įtvirtinimus", o sumodernintas vėlyvųjų piliakalnių apibrėžimas būtų maždaug toks: tai reljefo dariniai, turintys įtvirtinimus. Šitoks vėlyvųjų piliakalnių supratimas neužkerta kelio tolesniam detalizavimui bei atspindi dabartinį jų pažinimo lygį.

Trumpai reikia aptarti patį "piliakalnio" pavadinimą. Archeologinėje literatūroje jo etimologija labai įvairuoja. Pripažįstant šio žodžio sudurtinę kilmę, niekas neabejoja antruoju jo dėmeniu "kalnas". Dėl pirmosios šaknies "pil-" yra įvairių nuomonių. R. Kulikauskienė jį kildina iš žodžio "pilti" (Volkaitė-Kulikauskienė R. 1958a. P. 23), J. Puzinas - iš žodžio "pilis" (Puzinas J. 1960. P. 499), J. Markelevičiui šio žodžio reikšmė nėra visiškai aiški (Jovaiša E., Markelevičius J. 1976. P. 14).

Aptariamai temai svarbu, kad jau pačiame žodyje "piliakalnis" glūdi "pilies" reikšmė, kokia bebūtų šio žodžio kilmė.

Piliavietė

Nors vėlyvieji piliakalniai yra medinių pilių piliavietės, šie pavadinimai netapatūs. Piliavietė yra kitas archeologinis objektas, Lietuvai nebūdingas ir chronologiškai vėlesnis už vėlyvuosius piliakalnius. Jis labiau tinka vėlyvųjų viduramžių mūrinių pilių vietoms žymėti, kuomet tos pilys dažnai būdavo statomos lygiose, bet strategiškai svarbiose vietose. Tad piliavietė yra uždaro tipo įtvirtinimai su pastatų liekanomis, tuo besiskirianti nuo paprastų gynybinių įtvirtinimų (griovių, pylimų) bei nuo viduramžių įtvirtinimų - karinių stovyklų (ne piliaviečių). Pagal šį apibrėžimą piliavietės glaudžiai šliejasi prie įtvirtintų dvarviečių. Abi įtvirtinimų grupės tiek Lietuvoje, tiek Vakarų Europoje galima

42 pav. Senųjų Trakų piliavietė

išskirti tik pagal tyrinėjimų medžiagą, kuri rodo pilies ir dvaro (įtvirtintos didiko sodybos) skirtumus. Aptariamu laikotarpiu Lietuvoje yra tik kryžiuočių (XIV a.) bei kelios lietuvių piliavietės (Senieji Trakai, Eišiškės) (42 pav.) su mūrinių statinių liekanomis.

Pilis

Nagrinėjant vėlyvasias medines pilis, reikia apibrėžti ir sąvokos "pilis" reikšmę. Ji kaip ir piliakalnis ilgainiui smarkiai kito. Tuo metu lietuvių medinės pilys atliko gynybinę funkciją, tad XI-XIV a. pilį galime vadinti uždaro tipo gynybiniu įrenginiu, kartais turėjusiu ir kitas funkcijas. Labai panašus pilies apibrėžimas pateiktas V. Daugudžio ir S. Mikulionio (Daugudis V., Mikulionis S. 1987. P. 379). Užsienio literatūroje "pilies" sąvoka yra žymiai platesnė (ypač kai ji susijusi su sudėtingos struktūros mūrinėmis pilimis). Nesigilindami į niuansus, galime pasakyti, kad lietuvių "pilis" maždaug atitinka rusų "замок", anglų "castle", vokiečių "Burg" ir t.t. Tačiau

kiekviena iš šių sąvokų apima nemažai smulkesnių ir tikslesnių terminų (pvz., rusų "детинец" (СИЭ. 1964. Т. 5. С. 142). Lietuviškas terminas "pilis" nusako visą pagrindinę gynybinio komplekso dalį, neskirstant jos į smulkesnius vienetus.

Greta pilies šliejasi jos palydovai: priešpiliai, papiliai, papėdės gyvenvietės. Čia paimtos ir bus nagrinėjamos archeologinės šių žodžių reikšmės, nes istorine prasme ir ypač Vakarų Europoje pilies palydovų būta daugiau ir įvairesnių. Lietuvoje aptariamu laikotarpiu klasikinė medinė pilis buvo su priešpiliu (papiliu) bei papėdės gyvenvieta.

Priešpilis

Priešpilis - ankstyvojo ir brandžiojo feodalizmo (viduramžių) Europos piliai būdingas elementas, atsiradęs dėl pačios pilies silpnumo, kai buvo būtina iškelti dalį gynybinių įrenginių už pilies ribų. Paprastai priešpilis būdavo įrengiamas silpniausioje pilies pusėje. Rašytiniai šaltiniai painioja Lietuvos pilių priešpilius su papiliais, tad čia reikalingas griežtesnis

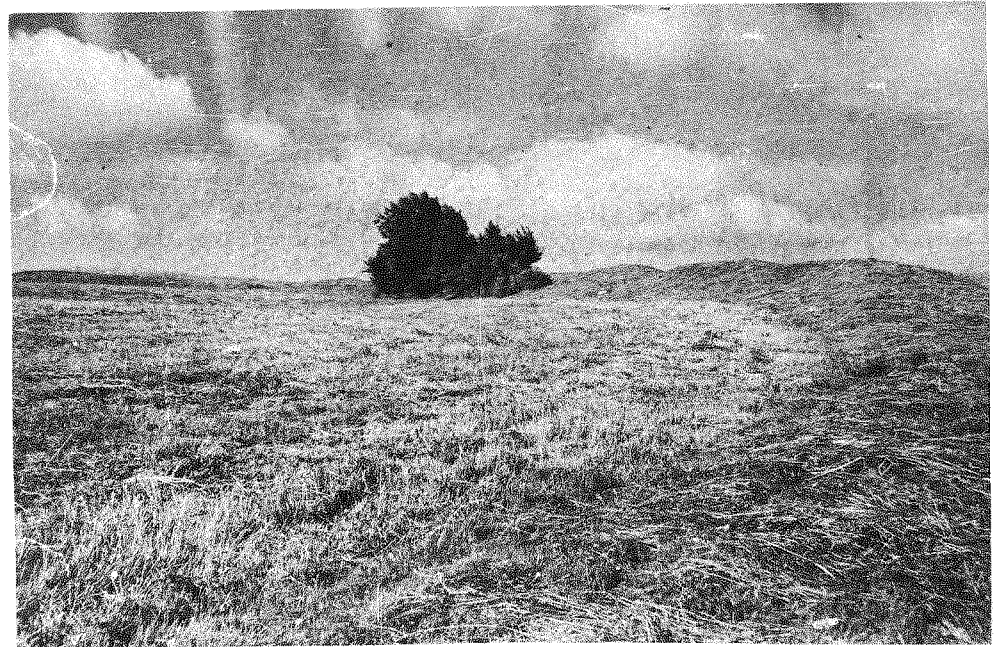
šių terminų apibrėžimas. "Lietuvių kalbos žodyne" nurodomos trys "priešpilio" reikšmės: "1. prieš vartų bokštą, kitapus tiltų prie pilies prieigų padarytas įtvirtinimas (redutas); 2. pastatai prie pilies; 3. priemiestis" (Lietuvių. 1976. P. 709). Visos trys reikšmės tinka vėlesniems negu XIV a. laikams. Medinių pilių priešpilis yra kiek kitoks objektas. Tai gynybos tikslams skirta atskira piliakalnio aikštelės dalis ar net atskiras piliakalnis. Toks priešpilis (J. Puzinas jį vadina priepiliu (Puzinas J. 1960. P. 503) anglų kalboje vadinamas "fore-work", vokiečių - "Warte (Außenwerk)", ispanų - "obra exterior (obra avanzada, coracha)", prancūzų - "ouvrage avance (bastille)", italų - "bastia (bastida, battitolle)" (Villena L. 1975. S. 56). Sunkiau yra su mūsų artimesnių kaimynų kalbų atitikmenimis, nes jie nėra susisteminę savo terminijos. Rusų kalboje paprastai vartojamas germaniškas skolinys "форбыр", lenkų - "przedzamcza", latvių - "preikšpils". Visų šių gausių pavyzdžių išvada viena - termino "priešpilis" etimologija rodo už pilies ribų iškeltus gynybinius įrenginius, tad lietuviškas žodis yra visiškai vartotinas ir aiškiai apibrėžtas.

Maždaug prie 6% visų vėlyvų Lietuvos piliakalnių aptiktas priešpilis (Zabiela G. 1988a. P. 57). Paprastai būna vienas priešpilis, nuo pagrindinio piliakalnio (pilies vietos) atskirtas grioviu (Bartkūnai, Narkūnai) ar pylimu. Lietuvos pilims būdingesni (daugiausia Vakarų Lietuvoje) pylimu atskirti priešpiliai (vadinamieji piliakalniai su dviem aikštelėmis). Retais atvejais (Kernavė, Medvėgalis) buvo du priešpiliai. Kai priešpilis įrengtas atskiroje kalvoje, dažnai jis laikomas atskiru piliakalniu (Kernavės atvejis, kur Mindaugo Sostas bei Lizdeikos Kalnas yra pagrindinio Kernavės piliakalnio - Aukuro Kalno - priešpiliai).

Papilys

Ne mažiau sudėtinga yra "papilio" sąvoka. Rašytiniuose šaltiniuose bei istorikų darbuose jis yra vartojamas kaip šalia pilies buvusios gyvenvietės sinonimas. Suprantama, kad šalia pilių egzistavusios gyvenvietės buvo šiek tiek įtvirtintos, tuo skirdamosi nuo neįtvirtintų, t.y. kaimų. Šalia piliakalnių buvusias gyvenvietes pradėta tvirtinti jau I tūkstantmečio viduryje (Jautakiai) (Stankus J. 1977. P. 30-31). Visą jų egzistavimo laikotarpį įtvirtinimai buvo nestiprūs, nes stipresnio kryžiuočių ar kalavijuočių puolimo šios gyvenvietės neatlaikydavo ir būdavo užimamos bei sudeginamos. Didžioji dalis šiandien žinomų piliakalnių papėdžių gyvenviečių paviršiuje matomų įtvirtinimų neturi, o menki XI-XIV a. šių gyvenviečių tyrinėjimai neleidžia jų plačiau charakterizuoti. Vis dėlto "papilio" ir "papėdės gyvenvietės" sąvokos ne visada yra sinonimai (tik istoriniu aspektu šiuos du žodžius galime tapatinti). Papilys - tai įtvirtinta piliakalnio papėdės gyvenvietė, ir šie įtvirtinimai šiandien yra pastebimi žemės paviršiuje. Kadangi tikimybė gyvenviečių įtvirtinimams išlikti amžių eigoje buvo maždaug vienoda visiems objektams, tenka pripažinti, jog papiliai buvo žymiai geriau įtvirtinti už dabar be jokių įtvirtinimų esančias papėdės gyvenvietes. Vadinasi, ir istoriniu aspektu šiookie tokie skirtumai buvo, tik šiandien nesant jokių papilių tyrinėjimui jų negalime paaiškinti. Kaip rodo Kernavės Pilies Kalno (tipiškas papilys) kasinėjimai, čia gyveno daugiausia amatininkai, galbūt ir pirkliai, taigi papilį galima laikyti pirmąja miesto užuomazga.

Lietuvoje papiliai fiksuoti maždaug prie 11% visų vėlyvųjų piliakalnių. Daugiausia tai už pagrindinį piliakalnį kur kas didesnės nedideliu pylimėliu ar grioviu apjuostos teritorijos, esančios šalia piliakalnio. Jeigu tokie papiliai būdavo

43 pav. Piliakalnių piliakalnio papilio pylimas

įrengiami atskirose kalvų dalyse arba už gilaus gynybinio griovio, jie kartais laikyti atskirais piliakalniais (Kernavės Pilies Kalnas, Veliuonos antras piliakalnis). Neretai papiliai būna išsidėstę lengviausiai prieinamoje piliakalnio pusėje (Piliakalniai, Veliuona), tuo tarsi atstodami ir priešpilius (43 pav.). Tačiau šis įspūdis yra apgaulingas, nes savo nedideliais įtvirtinimais tokie papiliai greičiau kliudė, negu padėjo ginti pagrindinę pilį. Papilių įrengimui svarbiausia buvo kuo labiau gamtos kliūčių apsaugota vieta, kuri dažniausiai būdavo kaip tik aukštumoje šalia piliakalnio (Šeimyniškiei). "Papilio" terminas Lietuvos archeologų darbuose dažnai pakeičiamas terminu "priešpilis". Tai neteisinga. Ryškiausias pavyzdys yra V. Daugudžio aptariama piliakalnių išvaizda (Daugudis V. 1978. P. 21; 1982a. P. 63-64). Nors čia pasitelkiami ir rašytiniuose šaltiniuose mi-

nimi papilių vardai, terminologija tik supainiojama. Kalbant apie XIII-XIV a. kronikininkų duomenis, galima būtų teigti, jog jų "suburbium", "preurbium", "vorburg" terminai iš tikrųjų visur verstini žodžiu "papilys". To meto aprašinėtojus menkai domino pilių išvaizda, tačiau to nepasakysiu apie karo grobį. Papilį užėmus, būdavo laimimas nemažas grobis, kurio nepasitaikydavo tik gynybai skirtuose nedideliuose priešpiliuose. "Papilio" terminas griežtai skiriamas ir Europos archeologų. Anglų kalboje tai "baily (lower ward, base court, outer baily)", vokiečių - "Vorbürg (Niederbürg, Außen Burghof)", ispanų - "albacar (recinto bajo, patio de armas)", prancūzų - "baille (basse-cour, avant-cour)", italų - "bassa corte (piazza d'armi)" (Villena L. 1975. P. 58). Rusų kalboje tai "подол" (СИЭ. 1968. Т. 11. С. 462). Visų šių terminų reikšmė yra "žemiau esantis" ir, suprantama, "silpnesnis įtvirtinimas".

Miestas

Galimas papilių ryšys su miestų atsiradimu, pačių miestų pradžia yra viena didesnių Lietuvos archeologijos problemų (Genys J. 1989; 1992; Gudavičius E. 1991; Tautavičius A. 1977 ir kt.). Miesto ir pilies santykis Lietuvos istorikams reikšmingesnis atsižvelgiant į kaimyninių miestų istorinę raidą (Jurginis J. 1977. P. 12). Pylis buvo daugelio Rusijos, Lenkijos, Livonijos, Prūsijos miestų branduoliai. Lietuvos situacija kiek kitokia. Pirmiausia mūsų miestams neįmanoma pritaikyti kaimynų miestų apibrėžimų, pavyzdžiui, Rusijos miestų požymių (Археология. 1985. С. 46). Lietuvos miestai yra specifiniai ne vien dėl savo vėlyvo atsiradimo ir mažo dydžio. Jų raidai medinės pilys turėjo labai ribotą poveikį. Gana dažnas reiškinys, kad miestai ir miesteliai kūrėsi atokiau nuo gana stambių medinių pilių (Utena, Užpaliai), o prie stambių pilių neišaugo joks miestelis (Medvėgalis, Ginučiai). Ten, kur miesteliai vis dėlto išaugo vėlyvųjų piliakalnių pašonėje (Merkinė, Veliuona, Ukmergė), jų vietą daugiau lėmė seni prekybos keliai, o ne medinės pilys. Dėl specifinių istorinių sąlygų (daugiau kaip šimtą metų trukęs nuolatinis beveik visos dabartinės Lietuvos teritorijos niokojimas) miestai atsirasti prie pilių negalėjo. A. Miškinio atlikti istoriniai miestų tyrinėjimai, raida ir santykis su pilimi tėra retrospektyvinės rekonstrukcijos, beveik neparemtos archeologine medžiaga (Miškinis A. 1991. P. 25-36). Tą patį galima pasakyti ir apie kitų autorių šios krypties darbus (Adomonis T., Čerbulėnas K. 1987. P. 30-37; Lietuvos. 1987. P. 56-88).

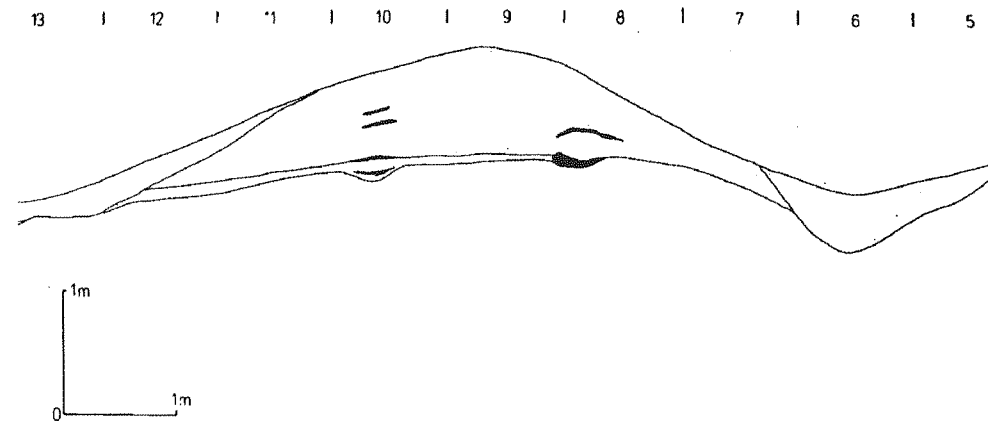
Papėdės gyvenvietė

Papėdės gyvenvietė yra daugiau archeologinis terminas, nurodantis gyvenvietės vietą piliakalnio atžvilgiu. Anksčiau

archeologų ji kartais būdavo vadinama papiliu (Tarasenko P. 1956. P. 26), sodybvieta (Ten pat. P. 46, 77 ir kt.; Kulikauskas P., Kulikauskienė R., Tautavičius A. 1961. P. 6), tiesiog senovės gyvenvietė (Jovaiša E., Markelevičius J. 1976. P. 31; šį terminą labai mėgsta paminklosaugininkai). Istorikai papėdės gyvenvietė yra silpnai įtvirtintas papilys. Nuo tikrųjų papilių jos skiriasi didelėmis teritorijomis - net iki keliolikos hektarų (Šatrija), išsidėsčiusios gamtinių kliūčių neapsaugotose vietose (daugiausia lygiose aukštumose, kurių kyšuliuose yra piliakalniai) bei upelių ir ežerų žemumose, slėniuose, esančiuose nuo keliolikos iki keliasdešimt metrų žemiau piliakalnių aikštelių. Nemažai papėdžių gyvenviečių yra chronologiškai ankstesnės už tikruosius papilius. XI-XIV a. piliakalnių papėdės gyvenvietės galime apibrėžti kaip kultūrinio sluoksnio ar jo liekanų paplitimo teritoriją piliakalnių aplinkoje.

Papėdės gyvenvietės šalia vėlyvųjų piliakalnių žinomos maždaug 60 % visų atvejų, ir šis skaičius po truputį didėja, ypač po detalių archeologinių žvalgymų. Susidaro įspūdis, kad absoliuti dauguma vėlyvųjų piliakalnių bus turėję kad ir nedideles gyvenvietes. Pavienės nebaigtos įrengti ar labai trumpą laiką egzistavusios pilys tokių gyvenviečių galėjo ir neturėti. Geras tokių piliakalnių pavyzdys yra Antatilių pirmasis piliakalnis. Jį tyrinėjant 1993 m. jokio gyvenvietės kultūrinio sluoksnio prie piliakalnio neaptikta. Aikštelėje jis irgi nesusidaręs, net neišlygintas jos paviršius, nors supilti iki 3 m aukščio pylimai. Šis piliakalnis, matyt, buvo naudotas kaip slėptuvė.

Papėdės gyvenvietės išsidėsčiusios vienoje (40 %) arba dviejose (20 %) piliakalnio pusėse, kartais juosia visą ar beveik visą piliakalnį. Gyvenvietėms pasirinkta vieta priklausydavo nuo konkrečios geografinės aplinkos, vengiant labai stačių kalvų šlaitų. Paprastai gyvenvietės užimdavo didelį plotą. Reti

44 pav. Rėkučių pylimo pjūvis

atvejai, kai tokia gyvenvietė yra mažesnė negu 1 ha, dažnai pasitaiko 3-6 ha, kartais - net keliolikos hektarų ploto gyvenvietės (Šatrijos papėdės gyvenvietė apima 15 ha plotą (Zabiela G. 1988c. P. 187).

Kitos sąvokos

Su vėlyvųjų piliakalnių kompleksais atskirais atvejais susijusios senųjų kelių, kulto, nutolintų gynybinių užtvartų vietos. Jų labai nedaug, aptiktos vos keliose vietose ir beveik netyrinėtos. Iš tikrųjų tai šių kompleksų sudedamosios dalys, kurios dėl savo nereljefinių formų žemės paviršiuje neišsiskiria. Išimtį sudaro vienintelė Lietuvoje žinoma gynybinė užtvarta - Rėkučių pylimas (Zabiela G. 1992e) (44 pav.). Pagal geografinę vietą jos negalime susieti su jokių konkrečių piliakalnių, tačiau tokios užtvartos rodo tendenciją tvirtiau apsisaugoti, sudaryti papildomas neginamas kliūtis priešams. Įvairios iš medžių suręstos užtvartos dažniausiai būdavo įrengiamos pilių neprisidengtose teritorijose. Tą gerai paliudijo kryžiuočių kelių į Lietuvą aprašymai (Kraštas. 1988. P. 9, 10, 12 ir kt.).

Mūrinės pilys

Mūrinės pilys yra kokybiškai nauja įtvirtinimų rūšis, pasirodžiusi paskutiniame kovų su kryžiuočiais etape. Akmenų ir plytų baltai nenaudojo. Su mūro technika jie susipažino per karo žygius į kaimynų teritorijos gilumą. Iš ten kvietė ir meistrus pirmosioms pilims statyti. Istorinėje literatūroje, remiantis architektūriniais duomenimis, dažnai minima mūrinės pilis Lietuvoje buvus jau XIII a. (pvz., Kitkauskas N. 1989. P. 196), tačiau šie teiginiai neparemti archeologine medžiaga ir bendra istorine Lietuvos valstybės raida. Vakarų Europoje mūrinės pilys įsitvirtino po palyginti netrumpo medinių pilių egzistavimo laikotarpio. Pagrindinį stimulą joms suteikė kryžiaus karų metu atsineštos mūrinės fortifikacijos idėjos iš Artimųjų Rytų (Adkins L., Adkins L.A. 1983. S. 171). Neabejotinas mūrų liekanas Lietuvoje turime tik nuo XIV a. Mūrinės pilys jau būdavo įrengiamos nebesitaikant prie reljefo, ir svarbiausias jų gynybinis elementas buvo mūro siena. Ir įrengimais, ir architektūros liekanomis mūrinės pilys smarkiai skiriasi nuo ant vėlyvųjų piliakalnių stovėjusių medinių pilių, nors mūras negali būti skiriamuoju požymiu tarp piliakalnio ir pilies, kaip nurodo kai kurie

45 pav. Veliuonos pilaičių tyrinėjimai

autorai (Lietuvos. 1971a. P. 14). Tai tik vienas, tegu ir svarbus, elementas. Trim atvejais (Vilniaus Gedimino Kalnas, Trakų Aukų Kalnas bei Liškiava) ankstyvosios Lietuvos mūrinės pilys statytos ant piliakalnių stovėjusių medinių pilių vietoje.

Kryžiuočių piliavietės

Vakarų Europos įtaka pasireiškė ir per kryžiuočių piliavietes. Pastarųjų Lietuvoje būta apie dešimt, tačiau maždaug pusės iš jų nežinoma net apytikslė vieta, o tyrinėta yra tik viena - Veliuonos Pilaitės (45 pav.), smarkiai apgadinta Nemuno. Medinių kryžiuočių pilių (kalavijuočių piliavietės Lietuvoje nežinomos) konstrukcija yra vėlyva klasikinių "motte and bailey" pilių modifikacija, iš esmės pakartojant jas. "Motte and bailey" tipo pilių pagrindiniai bruožai yra nedidelis, dažniausiai supiltas, piliakalniukas, ant kurio stovėjo centrinė

pilaitė - įtvirtintas keliaaukštis pastatas - bei įtvirtintas papilys. Tai vadinamieji "motte" ir "bailey". Nesant lietuviškų atitikmenų, juos tenka vadinti motu ir beiliu, kaip daroma daugelyje Europos kalbų. Nuo papilio, būdingo Lietuvos pilims, šis beilis smarkiai skiriasi. Toli gražu ne visos Ordino pilys buvo šio tipo. Tai rodo gausios jų liekanos Latvijos bei Rytų Prūsijos teritorijoje.

Aptarus vėlyvųjų piliakalnių archeologijos paminklų komplekso sudedamąsias dalis, galima plačiau panagrinėti pačią medinę pilį. Turimi archeologiniai šaltiniai leidžia kalbėti apie kelias šių pilių rūšis pagal jų panaudojimo tikslus. Visi pilių funkcijas nusakantys terminai yra istoriniai ir juos būtina derinti su XI-XIV a. realijomis.

Gyvenvietė

Seniausia piliakalnių paskirtis yra gyvenamoji. Piliakalnis kaip gyvenvietė egzistavo maždaug iki V a. po Kr. II tūks-

46 pav. Kunigiškių (Pajevonių) piliakalnis

tantmečio pradžioje piliakalnio-gyvenvietės buvimas yra problemiškas. Tokie piliakalniai privalo turėti dideles aikštelės su kultūriniu sluoksniu ir silpnus įtvirtinimus. Atrodo, kad šios rūšies piliakalnius labiau mėgo vakarų baltai. Kuršių gyvenamojoje teritorijoje gyvenvietėmis su tam tikra išlyga (maža tyrinėjimo duomenų) galime laikyti Apuolės ir Eketės piliakalnius. Pirmajame tyrinėjimų metu rasta tankesnių įvairių radinių koncentracijos vietų, išsidėsčiusių įvairiose aikštelės dalyse, liudijančių ją buvus užstatytą įvairiais pastatais. Patys piliakalnio radiniai (verpstukai, peiliai, audimo svareliai) būdingi gyvenvietėms. Eketėje susidurta su amatininkų (staliaus?) sodybų liekanomis (Merkevičius A. 1974. P. 17). Didelės abiejų piliakalnių aikštelės (atitinkamai 0,4 ir 1,1 ha) rodo, kad šiuose piliakalniuose buvo vietos nuolatiniam žmonių gyvenimui. Prie abiejų piliakalnių yra didelės netyrinėtos, užimančios po

kelis hektarus papėdės gyvenvietės, kas norom nenorom abu paminklų kompleksus artina prie ankstyvųjų miestų užuomazgų (Genys J. 1989. P. 137). Galingi abiejų piliakalnių įtvirtinimai (pylimai atitinkamai 5 ir 8 m aukščio nuo aikštelės pusės) bus gynę tokių besiformuojančių miestų branduolius, kuriuose gyveno naujai auganti diduomenė ir turtingieji. Kuršių kaip ir kitų vakarų baltų visuomeninė raida II tūkstantmečio pradžioje skyrėsi nuo Rytų ir Centrinėje Lietuvoje vykusių audringų feodalizacijos procesų. XIII a. rašytiniuose šaltiniuose paminėta labai nedaug kuršių kunigaikščių, o ir pati gentis, dar taip neseniai gąsdinusi net danus (Mickevičius A. 1991. P. 25), buvo gana greitai nukariauta. Didelės, nors ir stipriai įtvirtintos, gyvenvietės pasirodė esančios bejėgės atsilaikyti prieš kalavijuočių puolimus.

Panašūs reiškiniai vyko ir kitose vakarų baltų gentyse. Joms priskirtame Kunigiškių (Pajevonių) piliakalnyje (46 pav.) P.Kulikauskas pastebėjo nemaža pana-

šaus į prūsų (sembų) piliakalnių medžiagą (Kulikauskas P. 1970c. P. 20). Žymesnės II tūkstantmečio medžiagos šiame piliakalnyje neiškilo, todėl jis ilgą laiką buvo datuojamas I tūkstantmečio pirmąja puse (Kulikauskas P. 1982. Priešlapio lentelė). Tai, kad piliakalnio išorinis vaizdas neatitinka jo chronologijos, pirmasis pastebėjo A. Merkevičius (Merkevičius A. (j). 1987. P. 50-51), o detalesnė medžiagos analizė tai patvirtino (Zabiela G. 1991a. P. 32-33). Kunigiškių (Pajevonių) piliakalnyje irgi buvo apgyvendintas visas aikštelės plotas, o pats piliakalnis savo išvaizda, topografija (aplink yra didžiulė papėdės gyvenvietė, nutolusi nuo piliakalnio iki 300 m (Balčiūnas J., Dakanis B., Merkevičius A., Zabiela G. 1988. P. 176), radinių specifiška (visi jie būdingi gyvenvietėms) panašus į ankščiau aptartus kuršių piliakalnius.

Gyvenviečių požymių yra ir Rytų Lietuvos piliakalniuose, tik nedidelės jų tyrinėjimų apimtys neleidžia plačiau pagrįsti šiuos teiginius. P. Tarasenko Kulionių piliakalnyje rado žistos keramikos (LAA. 1975. P. 89). Pati piliakalnio išvaizda (nedideli įtvirtinimai bei nemaža (apie 0,4 ha) aikštelė) irgi byloja daugiau apie gyvenvietę nei apie pilies vietą. Panašios išvaizdos ir paskirties turėjo būti taip pat nemažas (apie 0,3 ha) Pakalnių piliakalnis, nors jame kol kas II tūkstantmečio medžiagos nerasta (Zabiela G. 1991a. P. 28). II tūkstantmečio pradžioje buvo apgyventas ir Šinkūnų piliakalnis (Jarockis R. 1992a. P. 51). Iki tol po 1979 m. atliktų nedidelių tyrinėjimų buvo manoma, jog šis piliakalnis priskirtinas tik pirmųjų amžių po Kristaus laikotarpiui (Tautavičius A. 1980. P. 133), tačiau paskutinių tyrinėjimų radiniai (žiesta keramika, pasaginė segė) tai paneigė.

Piliakalniai-papiliai (Brodeliškės, Kalnelis II, Kernavės Pilies Kalnas, Obelytė) plačiau buvo aptarti ankščiau. Jų gyvenvietinis pobūdis neabejotinas, tačiau papilys niekada nebuvo savarankišku objektu.

Turimi duomenys apie II tūkstantmečio pradžios piliakalnių-gyvenvietes leidžia išskirti keletą jų išorinių požymių. Tai didelės aikštelės ir silpni (Vakarų Lietuvoje - didžiuliai) įtvirtinimai.

Slėptuvė

Antra piliakalnių funkcija yra slėptuvė. Bendra komplekso funkcionavimo schema yra tokia: papėdės gyvenvietėje gyvenusi bendruomenė piliakalnyje turėjo įtvirtinimus, kuriuose slėpdavosi pavoju metu. Tokie piliakalniai ypač būdingi viduriniam geležies amžiui, ir slėptuvių funkcija archeologų jau aptarta (Volkaitė-Kulikauskienė R. 1958a. P. 32-41; 1959; Даугудис В. 1968. С. 33; Daugudis V. 1981. P. 62, 72). Vėlyvieji piliakalniai išlaikė šią funkciją, ir dalis jų visai sunyko, taip ir netapę tikromis pilimis. Chrestomatiniu pavyzdžiu laikoma Aukaimio pilis, į kurią pavoju metu subėgdavo apylinkių gyventojai (Lietuvos. 1971a. P. 12). Ši pilis stovėjo ant Batakių piliakalnio (Dusburgietis P. 1985. P. 414). Pats piliakalnis netyrinėtas, tačiau jo išorinė išvaizda (apie 500 m² aikštelė, 2,5 m aukščio pylimas su grioviu išorėje) rodo tokio tipo piliakalnių skirtumą nuo tikrųjų pilių vietų. Pagrindinis piliakalnių-slėptuvių požymis yra nemaži gynybiniai įtvirtinimai, derantys prie nedidelės ir ploną kultūrinę sluoksnį turinčios aikštelės. Tokių piliakalnių papėdėse paprastai įsikuria gana nemažos gyvenvietės. Slėptuvėms galime priskirti nemažai tyrinėtų vėlyvųjų piliakalnių (Antatiličiai II, Bačkininkėliai, Guogai, Juodonys, Lavariškės, Lentainiai, Maniuliškės, Migonys, Norkūnai, Paveisninkai, Pūčkoriai, Renavas, Rumšiškės, Sudargo Balnakalnis ir Pilaitė (kaip papiliai), Veršvai, Vilniaus Gedimino Kapas, Žiegdriai). Visiems jiems, kaip rodo tyrinėtoms vietoms, būdingi labai negausūs II tūkstantmečio radiniai, nesudėtingos konstrukcijos gynybiniai įtvirtinimai

(medinės užtvartos ant žemių pylimų), aikštelėse neaptikta ryškesnių pastatų liekanų. Tokių piliakalnių pylimuose retai pasitaiko priešų strėlių antgalių, nes slėptuvėse niekas neketino nei rimčiau gintis, nei jas smarkiai pulti. Jos saugojo nuo nedidelių pavojų, o, esant rimtai grėsmei, būdavo paliekamos ar sudeginamos. Slėptuvių tipo piliakalniai dažnai atsirado I tūkstantmečio antrosios pusės tokio pat tipo piliakalnių vietoje, todėl dalis jų daugiasluoksniai. Gana dažną slėptuvių niokojimą rodo pylimų rekonstrukcijos.

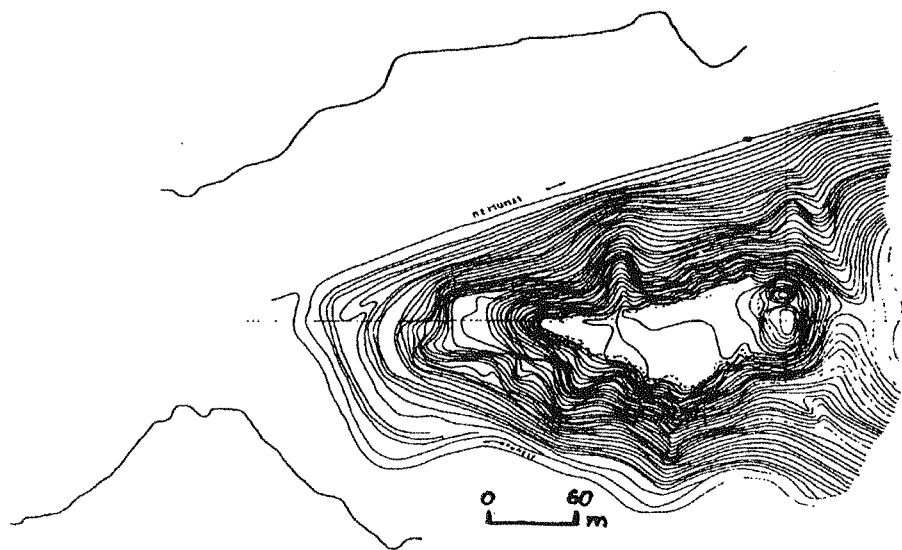
Tvirtovė

Trečia vėlyvųjų piliakalnių grupė yra pilys siaurąja šio žodžio prasme. Ankstesnėje literatūroje jos kartais būdavo vadinamos tvirtovėmis (Volkaitė-Kulikauskienė R. 1958a. P. 41). Pastaruoju metu šio termino atsisakoma (Daugudis V. 1982a. P. 56-57; Волкайте-Куликаускаене Р. 1978a. С. 17), grįžtama prie "pilies" termino, kuris toliau bus vartojamas ankščiau apibrėžta reikšme ("pilis" plačiaja prasme šiame darbe yra vėlyvųjų piliakalnių sinonimas). "Tvirtovės" sąvoka apibūdina vėlyvųjų viduramžių ir naujųjų laikų karinius - inžinerinius įrenginius su labai sustiprintais gynybiniais įtvirtinimais bei didelėmis nuolatinėmis ginkluotosiomis pajėgomis. Medinės pilys nei chronologiškai, nei funkciškai negalėjo prilygti tvirtovėms. Pilys stovėjo ant daugumos tyrinėtų piliakalnių. Jų būta gana įvairių. Detaliau piliakalnių klasifikacija pagal išorinę išvaizdą aptariama toliau, tačiau keli bendri požymiai jungia juos visus. Pirmiausia tai pastatai aikštelių pakraščiuose. Jų gali būti likusios labai nežymios (Šeimyniškėliai) arba pusiau sveikos (Mažulony) liekanos. Antra, tai ginklų, daugiausia strėlių antgalių, radiniai piliakalniuose, rodantys prieš pilį buvus karinių veiksmų. Trečias požymis yra gynybiniai įtvirtinimai, paprastai pylimai ir grioviai. Pagalbinis pilių požymis gali būti

rašytinių šaltinių duomenys apie tokias pilis. Tik šių požymių visuma leidžia teigti ant piliakalnio stovėjus medinę pilį.

Dvaras

Kai kurios pilys palaipsniui tapo įtvirtintais dvarais. Šis reiškinys, remiantis Lietuvos archeologine medžiaga, dar nėra tyrinėtas, tačiau proceso tęstinumas pastebėtas (Punia). Pilies-dvaro perimamumas yra bendraeuropinis viduramžių reiškinys, atskirose šalyse turėjęs savo specifiką. Medinių pilių relikty galima pastebėti XVI-XVII a. dvarų inventoriuose: tai tvoros, vartai, bokštai, kai kurie pastatai. Aptariamai temai svarbi šio proceso pradžia. Kol neturime ankstyvųjų (iki XVI a.) dvarviečių archeologinių tyrinėjimų, piliakalnių medžiagos nepakanka šiam procesui atsekti. Dvaras - turtingo žemvaldžio gyvenamoji vieta - ant vėlyvųjų piliakalnių galėjo pradėti formuotis tik pasibaigus antpuoliams. Chronologiškai tai sutampa su medinių pilių sunykimu, tad suprantama, kad XIII-XIV a. piliakalniuose dvarų pėdsakų nepastebėta. Jų neužfiksuota ir 1433 m. sunaikintoje Utenos pilyje (Narkūnų piliakalnis). XV-XVII a. dvarvietės aptiktos šešiuose vėlyvuosiuose piliakalniuose (Aukštadvaris, Gintarai, Mosėdis, Punia, Verkiai, Žagarė). Gintarų, Mosėdžio ir Žagarės piliakalniuose apgyvendinimo tęstinumo nepastebėta. Mediniai dvarai čia atsirado ne ankščiau XVI a., o šių piliakalnių pilys sunyko XIII a., taigi dvarai įsikūrė ant seniai apleistų piliakalnių. Keblesni likusieji trys atvejai. Aukštadvario piliakalnio dvarvietė datuojama XV-XVII a. (Daugudis V. 1962. P. 63) ir chronologiškai tarsi turėtų būti iškart po XIV a. pilies, tačiau aiškios XV a. medžiagos piliakalnyje nerasta. Keramiką su banguotiniu bei įspaudėlių ornamentu, panašią į rastąją Vilniaus Žemutinės pilies teritorijoje bei Punioje, gal ir galima būtų datuoti XV a. antrąja puse,

47 pav. Punios piliakalnis

48 pav. Kernavės Aukuro Kalnas

tačiau vis tiek lieka maždaug pusė amžiaus tarp pilies ir dvaro. Dvaro pastatai, įkasti į pylimą, taip pat rodo nebuvus tiesioginio ryšio tarp pilies ir dvaro.

Rimčiausias yra Punios piliakalnio atvejis (47 pav.). Aikštelėje susidaręs storas

kultūrinis sluoksnis, kuriame rasta gausybė žiastos keramikos bei kitų radinių, datuojamų XIV-XVIII a., be kokių nors žymesnių pertraukų. Punios piliakalnis yra vėlyvas, įrengtas greičiausiai tik XIV a. antroje pusėje. Mėginimai jį sieti su 1336 m.

sudegintais Pilėnais (Volkaitė-Kulikauskienė R. 1974a. P. 27-28) istoriškai nėra teisingi, nes Pilėnai stovėjo Žemaitijoje buvusioje Trapėnų žemėje (Nikžentaitis A. 1990. P. 97-99). Pastaruoju metu šio teiginio atsisako ir pati R. Kulikauskienė (Volkaitė-Kulikauskienė R. 1990 P. 10-14). XV a. pradžioje Punia galėjo būti Vytauto medžioklės pilimi (Volkaitė-Kulikauskienė R. 1974a. P. 43-46), tad visiškai realu, kad piliakalnis buvo nuolat naudojamas. Dideli piliakalnio rekonstrukcijos darbai XIV a. pabaigoje bei palyginti nedidelė ištirta ploto dalis, lyginant su visa piliakalnio aikštele (mažiau negu 20%), neleidžia detaliau atskleisti šio proceso.

Verkių piliakalnyje XIV-XIX a. vyko dažnos statybos (atkastos mūrinių koplyčių, bažnyčios, dvaro pastatų liekanos), kurios beveik visiškai sunaikino piliakalnio kultūrinį sluoksnį bei gynybinius įtvirtinimus (Varnas A. 1992. P. 70). Šiandien nėra duomenų apie kokį nors šio pi-

liakalnio statinių perimamumą, o piliakalnio-šventyklos problema aptariama toliau.

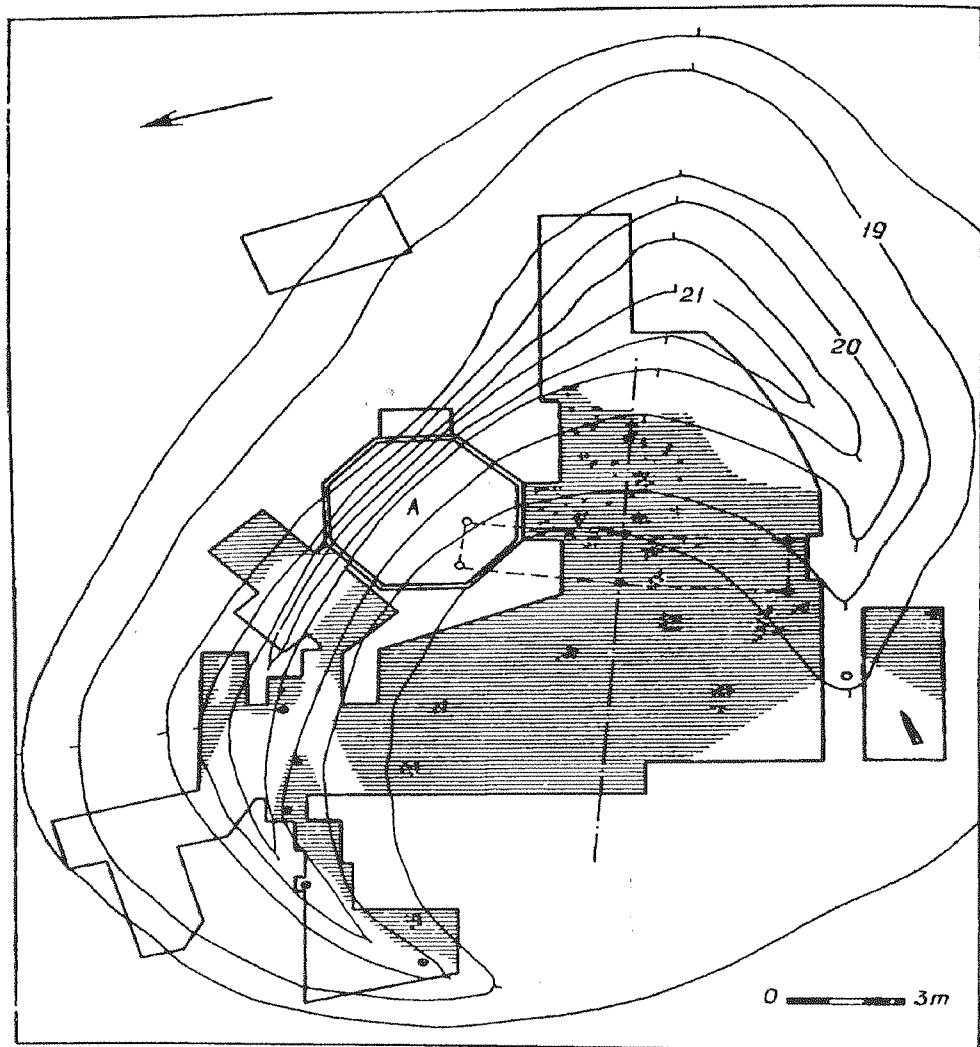
Archeologinėje literatūroje mėginta su dvaru sieti Maišiagalos piliakalną (Kulikauskienė R. 1972. P. 25), tačiau jame rasti tik paskiri vėlyvųjų viduramžių radiniai: monetos, žiedas, kažkoks sidabrinis arbatinukas - pamesti ar paslėpti šalia buvusio miestelio gyventojų.

Valdovo rezidencija

Žymiausi ir turtingiausi buvo didžiojo kunigaikščio dvarai. Iki pat XV a. nėra išsamesnių žinių apie jų gimtines. Lietuvos metraštyje minima Vytauto giminė - Senieji Trakai - 1994 m. tik pradėta tyrinėti. Nežinomos ir XIII-XIV a. pradžios didžiųjų kunigaikščių rezidencijų vietos - iki 1323 m. Vilniaus paminėjimo. Visas XIII a. yra labai neaiškus, ir nežinia, kur ieškoti Mindaugaičių pilių ar dvarų. Jau nuo Mindaugo laikų žymesnės pilys galėjo būti valdovo rezidencijos vietomis. Jų nereikia painioti su valstybės sostine, kuri

49 pav. Kernavės Žvalgakalnis

50 pav. Stulpų išsidėstymas Palangos Birutės kalne: A - koplytėlė, 1 - žemė su angliukais, 2 - laužvietės, 3 - rasti stulpai, 4 - spėjami išvirte stulpai, 5 - statinio kontūrai, 6 - menama alkavietės simetrijos ašis.

atsirado tik XIV a. pradžioje (Vilnius). Tą liudija ir rašytiniai šaltiniai (Batūra R. 1966c. P. 142). 1992-1993 m. tyrinėtas Kernavės Aukuro Kalnas (48 pav.) greičiausiai yra didžiojo kunigaikščio Traidenio (1270-1282) tėvonija, o kartkartėmis, matyt, atlikdavo ir Lietuvos valdovo rezidencijos

funkcijas. Šiame piliakalnyje pastebėta nemažai atvežtinių reikmenų (Artimųjų Rytų stiklas, Venecijos plomba ir kt.). Vilniaus Gedimino Kalne rasta iš rusų žemių importuotų dirbinių (stiklinių apyrankių, verpstukų ir kt.) (Holubovičiai E. ir V. 1941. P. 659-671). Pastarąjį piliakalnį, matyt, verta sieti su Gediminaičiais ir čia ieškoti jų tėvonijos.

Kad ir negausi medžiaga rodo, jog piliakalniai - valdovų rezidencijos skyrėsi nuo paprastų pilių atvežtinių ir prabangių dirbinių gausumu.

Kitos funkcijos

Vėlyvieji piliakalniai turėjo ir kitų funkcijų. Medinės pilaitės dažnai naudotos kaip apžvalgos ir stebėjimo vietos. Apie tokius piliakalnius žinome mažiausiai. Kartais jie vadinami tiesiog žvalgakalniais (Kernavės Žvalgakalnis) (49 pav.), yra nedideli (Vikūnai). Dažniausiai panašiais vardais vadinamos kalvos be ryškesnių piliakalnių požymių (Daugudis V. 1982a. P. 100-102). Apie tai, kas ant tokių kalvų ar piliakalnių stovėjo, galime tik spėlioti. Vieninteliame truputį tyrinėtame Kernavės Žvalgakalnyje rasta medinių statinių bei iš molio plūktų įtvirtinimų liekanų (Luchtanas A. 1990a. P. 196). Peršasi išvada, kad dominuojančiose apylinkių aukštumose, prieš tai jas dirbtinai paaukštinus ar išlyginus, būdavo pastatomi mediniai stebėjimo ir signaliniai bokštai. Tokių statinių negindavo, jie įsikomponuodavo į stambesnes pilių apsaugos bei ryšio sistemas.

Dar neaiškesnė piliakalnio kaip šventyklos funkcija. Aiškesnių šventyklų liekanų turime tik iš I tūkstantmečio (Daugudis V. 1992c. P. 65-68). Tam tikrų sąsajų su šventyklomis ieškoma dviejuose vėlyvuose piliakalniuose (Palanga, Verkiai).

Palangos Birutės Kalno piliakalnyje buvo atkasta 11 stulpaviečių, kuriose stovėjo 16-18 cm skersmens stulpai (Žulkus V. 1986. P. 23-25) (50 pav.). Pastebėta, kad stulpavietės orientuotos pagal Saulės ir Mėnulio laidos kraštutinius taškus (Klimka L. 1986. P. 42). XIV a. pabaigoje-XV a. pradžioje dangaus šviesulių stebėjimai galėjo būti susiję tik su pagoniškojo kulto apeigomis. Palangos alkavietė egzistavo

trumpai ir buvo įrengta, matyt, jau apleisto piliakalnio įtvirtinimų vietoje, nes piliakalnio ir alkavietės sluoksnius skyrė 5-15 cm storio smėlio sluoksnelis (Žulkus V. 1986. P. 25). Pastaroji aplinkybė, kaip ir kai kurie neaiškumai rekonstruojant patį šviesulių stebėjimo procesą (Zabiela G. 1990d. P. 89-90), neleidžia Palangos alkavietės tiesiogiai sieti su pačiu vėlyviausiuoju piliakalniu. Stebėjimams buvo panaudota tik aukšta kalva, kuria pasitarnavo apleistas piliakalnis. Su pagoniškuoju kultu susijusių aukojimo liekanų yra rasta ir ankstyvame Sauginių piliakalnyje (Daugudis V. 1988b. C. 55-58), tačiau to nepakanka, kad šį piliakalnį laikytume piliakalniu-alkaviete.

Verkių piliakalnis su kultu siejamas tik pagal legendinę tradiciją apie čia aro lizde rastą Lizdeiką, vėliau tapusį pagonių šventiku-kriviu (Varnas A. 1992. P. 66). Tarsi vėlyvesni piliakalnio, kaip kulto vietos, atspindžiai yra vėlyvaisiais viduramžiais ant jo stovėjusios koplyčios bei nebaigta statyti bažnyčia. Tiesa, šie duomenys per menki ir netiesioginiai, tad negalime šio piliakalnio skirti prie piliakalnių-alkaviečių ar piliakalnių-šventyklų.

Vėlyvieji piliakalniai yra paskutinis ilgos Lietuvos piliakalnių raidos etapas. Retas jų neturėjo papėdės gyvenvietės ar netoliese buvusio kapinyno. Net jeigu jų nerasta, nereiškia, kad ir nebuvo: tiesiog jau daug kas sunaikinta. Pakito ne tik piliakalnių aplinka. Pasikeitė ir buvo pamiršta jų paskirtis, viduramžių raštininkai iškraipė ir netiksliai ainiams perteikė paprasčiausias sąvokas. Šiandien galime kalbėti tik apie pagrindinius vėlyvųjų piliakalnių bruožus, kurių nepajėgė ištrinti visagalis laikas.

PILIAKALNIŲ IŠORINĖ IŠVAIZDA

Išskyrimo metodika

Piliakalniai, kaip reljefo dariniai, turi nemaža požymių, pastebimų be archeologinių tyrinėjimų: pvz., aikštelė, įtvirtinimai, suardymai. Juos interpretuoti nėra taip paprasta, nors kaip tik pagal šiuos požymius galima nustatyti svarbius medinių pilių bruožus: gynybinį pajėgumą, inžinerinį išplanavimą ir kt. Lietuvos piliakalniai gana įvairūs savo išorine išvaizda, todėl, palyginus didelį jų skaičių (dabar žinoma apie 950 piliakalnių) su nedideliu tyrinėtų vėlyvųjų piliakalnių kiekiu (apie 100), negalime naudotis vien tyrinėtų vėlyvųjų piliakalnių išorinės išvaizdos analize. Tai būtų gana atsiktinio pobūdžio statistiškai mažai patikima medžiaga. Nagrinėjant vėlyvųjų piliakalnių išorinę išvaizdą, stengiasi aprėpti kuo daugiau ir įvairių šaltinių, todėl pabandyta iš viso piliakalnių skaičiaus išskirti netyrinėtus vėlyvuosius piliakalnius.

Pradžioje nustatyti chronologiškai vėlyvi šių piliakalnių išorės bruožai. Jų vėlyvumas yra patikimai paliudytas archeologinės ar istorinės medžiagos. Datavimą kalibruojančia medžiaga laikoma archeologinių tyrinėjimų medžiaga, atsiktiniai XI-XIV a. radiniai bei pilių paminėjimas to meto rašytiniuose šaltiniuose. Pagal išskirtus chronologiškai vėlyvus požymius atsirinkti netyrinėti piliakalniai su šiais požymiais, ir rezultatai apdoroti kompiuteriu.

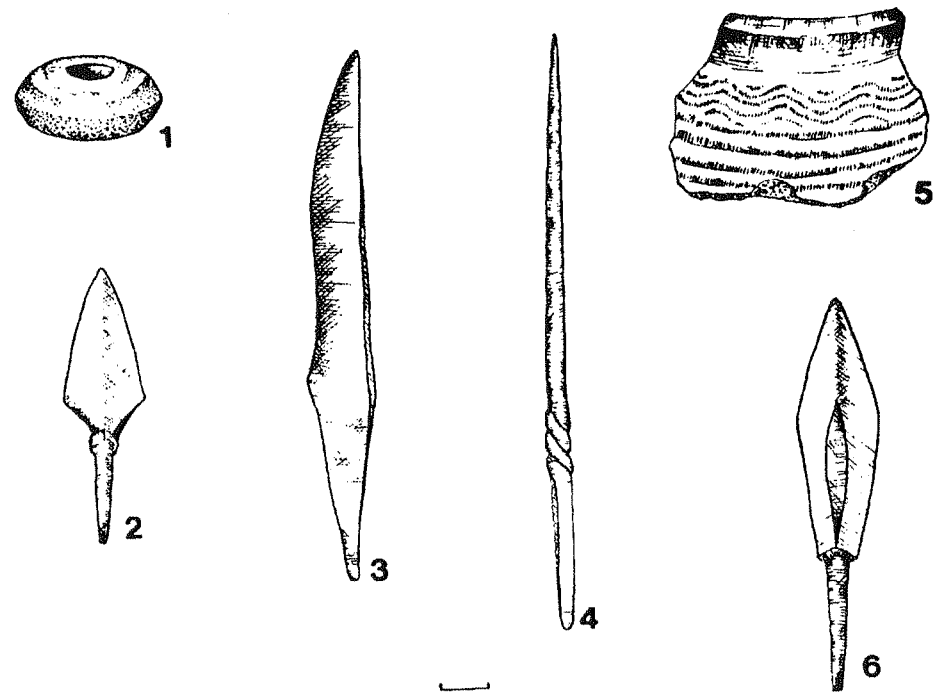
Tyrinėti piliakalniai

Tvirčiausias piliakalnio egzistavimo laiko įrodymas yra archeologinės medžiagos kompleksai, rasti kasinėjimų metu. Lietuvoje iki 1992 m. aptikti 45 II tūkstant-

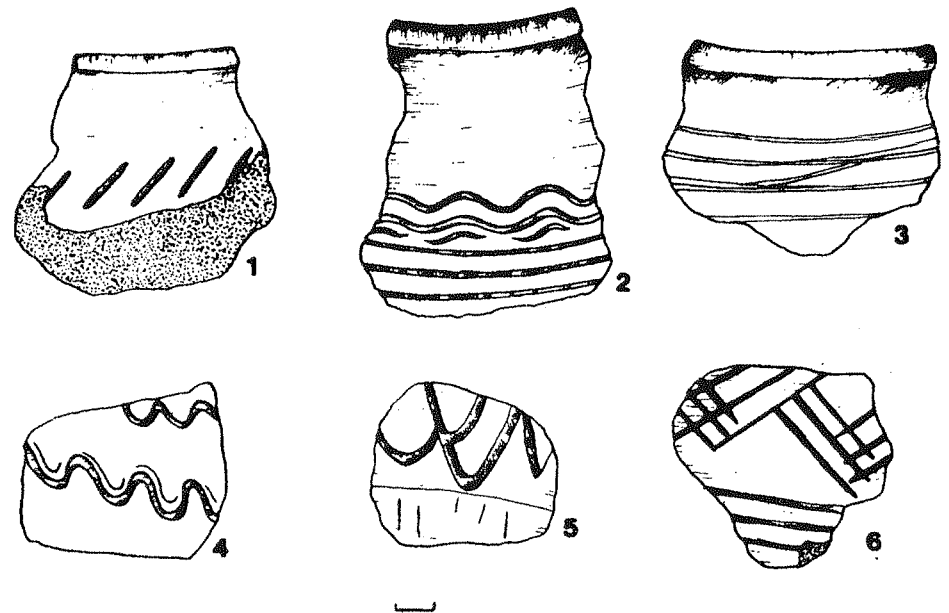
mečio pirmosios pusės piliakalniai. Į šį skaičių įtraukti ir kai kurie atskirais piliakalniais laikomi priešpiliai ar papiliai (pvz., Kernavės Mindaugo Sostas ar Pilies Kalnas). Tai padeda sukurti didesnę ir patikimesnę šaltinių bazę. Šiuose piliakalniuose surasta tokių neabejotinų daugiausia XIII-XIV a. radinių kaip žiesta keramika, pasaginės bei apskritos segės, kilpinio strėlių antgaliai, sidabriniai lydiniai, pjautuvai, noragai ir kt. (51 pav.). 45 tyrinėtų piliakalnių vėlyvumas yra archeologijos mokslo įrodytas faktas, nekeltantis jokių abejonių, ir šių piliakalnių išorinė išvaizda taip pat turi paskutinio piliakalnio panaudojimo meto bruožų.

Vėlyvi radiniai

II tūkstantmečio pradžios atsiktiniai dirbiniai iš netyrinėtų piliakalnių yra kiek problemiškesnis piliakalnių vėlyvumo įrodymas. Daugiausia tai žiesta keramika (52 pav.). "S" profilio puodų pakraštėliai, linijų ar bangelių ornamentas, molio masė su gausokomis akmenukų priemaisomis rodo, kad tai yra gana ankstyva X-XIV a. keramika, ir pavienės šukės į piliakalnį pateko neatsiktiniai. Tiesa, ankstyvame Sauginių piliakalnyje irgi buvo rasta žiestos keramikos (Даугудис В. 1988б. С. 57-58), kuri siejama ne su piliakalnio apgyvendinimu, o su jau apleistu piliakalnio kalvoje vykusiomis aukojimo apeigomis. Gal po papildomų tyrinėjimų šį atvejį būtų galima aiškinti ir kiek kitaip, tačiau pats faktas rodo, kad atskiri piliakalnių radiniai gali būti ir kitų laikotarpių. Piliakalniai, kaip išsiskiriančios reljefo vietos, visada trau-

51 pav. Būdingiausi II tūkstantmečio piliakalnių radiniai: 1 - molinis verpstukas, 2 - geležinis lanko strėlės antgalis, 3 - geležinis peilis, 4 - geležinė yla, 5 - žiesta puodo šukė, 6 - geležinis kilpinio strėlės antgalis (1 - Kaukai, 2 - Rudamina, 3,4 - Piliakalniai, 5 - Aukštadvaris, 6 - Narkūnai).

52 pav. Atsiktiniai piliakalnių radiniai - žiesta keramika: 1 - Sudargas (Grinaičiai), 2 - Pašventupys, 3 - Papiliai, 4 - Bagrėnas, 5 - Padievaitis, 6 - Maisiejūnai.

kė žmones, tad bet kokius pavienius jų radinius reikia vertinti atsargiai.

Patikimesni yra žiastos keramikos radiniai piliakalnių papėdžių gyvenvietėse. Nors tokiu atveju galima kalbėti apie netiesioginį piliakalnio datavimą pagal vie-ningą archeologinio paminklo kompleksą, tačiau labai maža tikimybė, kad ši kera- mika yra ne buvusių papėdės gyventojų. Papėdės gyvenvietės paprastai smarkiai apardytos ir vėlyva keramika jose nėra gausi.

Kai kuriuose piliakalniuose rasta kilpi- nio strėlių antgalių (Eiguliai, Jurbarkas), akmeninių sviedinių (Jaučakiai, Pilės), kitokių II tūkstantmečio pradžios radinių (Pabalčiuose - akmeninės sukamosios gir- nos). Ginklų liekanas bei masyvius sunkius dirbinius žmonės vargu ar galėjo atsitiktinai palikti ant piliakalnių, tad tokia medžiaga kelia mažiau chronologinių ir interpretavimo abejonių.

Visi šie atsitiktiniai radiniai datuoja dar 50 netyrinėtų piliakalnių II tūks- tantmečio pirmąją pusę.

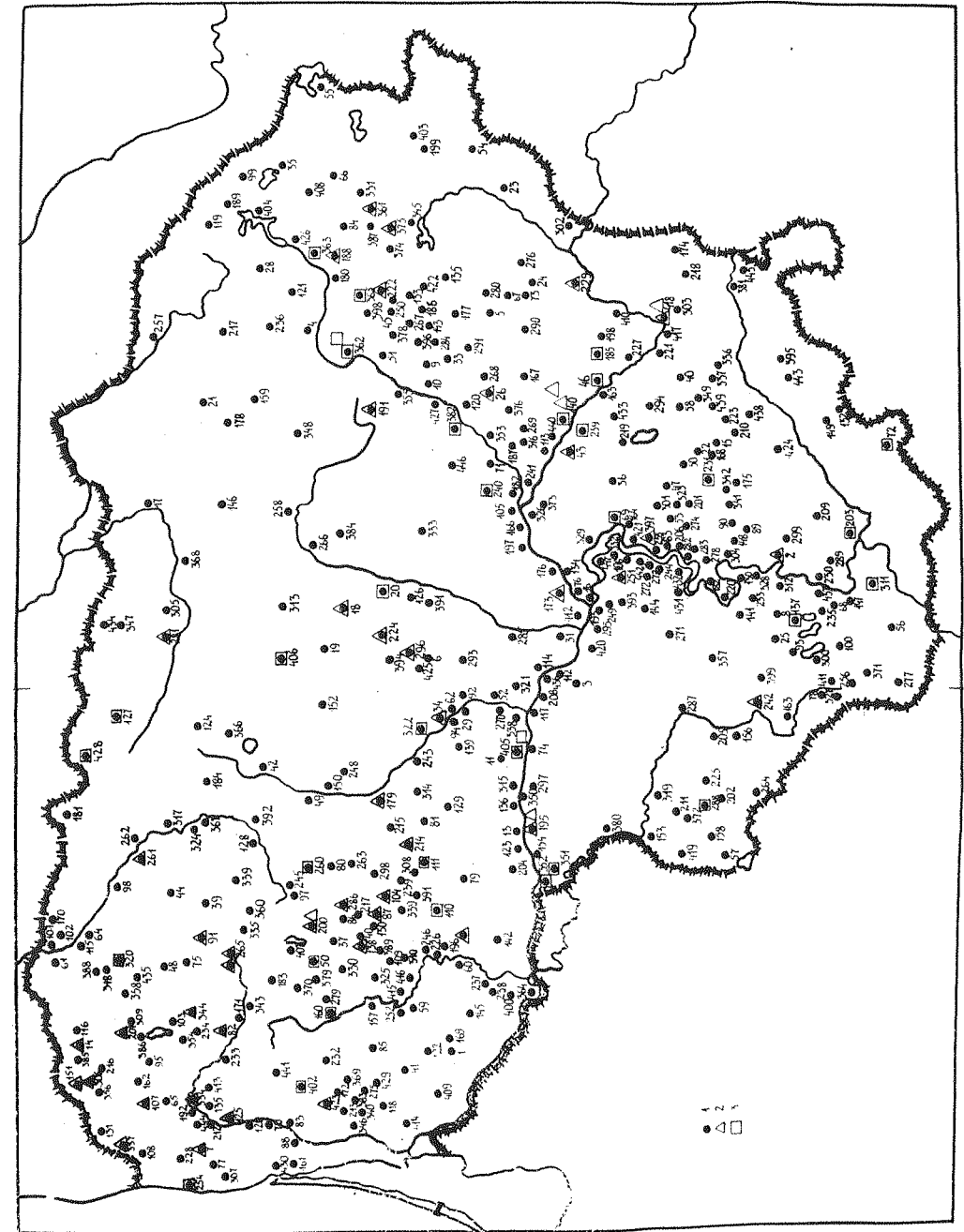
Lokalizuotos istorinės pilys

Problemiškiausias yra pilių paminė- jimas XIII-XIV a. rašytiniuose šaltiniuose. Tvirtai identifikuota ir sutapatinta su atitinkamais piliakalniais yra apie 50 pilių. Daugumą jų patvirtina ir kasinėjimai arba atsitiktiniai radiniai. Netyrinėti ir be vėlyvųjų radinių tėra aštuoni piliakalniai (Darsūniškis, Duingiai, Gegužės, Karte- na, Nemunaitis, Pūrmaliai, Pūtvė, Šereik- laukis). Trys iš jų - Darsūniškis, Nemu- naitis, Pūtvė - jau sunaikinti gamtos. Ži- noma maždaug kita tiek pilių pavadinimų iš dabartinės Lietuvos teritorijos, kuriuos susieti su atskirais piliakalniais trūksta duomenų arba tyrinėjimų. Ši mūsų paži- nimo spraga didelės reikšmės išskiriant vėlyvuosius piliakalnius neturi, nes dar nelokaluotų pilių pirmiausia bus ieškoma pagal kitokius kriterijus. Svarbiausias jų yra moksliskai įrodytas piliakalnio vėlyvumas.

Vėlyvųjų piliakalnių požymiai

Iš visų trijų grupių susidaro 100 neabe- jotinai vėlyvųjų piliakalnių. Jų išoriniai požymiai analizuoti siekiant atskleisti tam tikrus jų dėsningumus. Nemažai paramet- rų (aikštelės plotas, perimetras, papėdės gyvenvietės ir kt.) labai smarkiai įvairuoja ir pagal šiuos kriterijus išskirti vėlyvuosius piliakalnius neįmanoma. Stabilesni ir ryš- kesni yra vėlyvųjų piliakalnių gynybiniai įrenginiai. Jų neturinio piliakalnio neap- tikta. Net jeigu nėra pylimų ar griovių, išlikę pastatinti šlaitai. Dominuoja vienas nemažas pylimas, už kurio dažniausiai iškastas griovys. Šis pylimas paprastai būna vienoje (40%) ar dviejose (25%) piliakal- nio pusėse. Iš trijų ar visų pusių įtvirtintų piliakalnių mažiau (po 15%). Pats pylimas nuo aikštelės pusės dažnai siekia 3-5 m aukščio, iš išorės - 5-9 m ir dažnai susilieja su šlaitu. Vieno pylimo (ar pylimo-griovio) sistema dominuoja 80% nagrinėtų pilia- kalnių, dviejų ir daugiau pylimų saugomi piliakalniai sudaro vos apie 15%. Pilia- kalnių šlaitai statūs, daugiausia 10-30 m aukščio. 6% piliakalnių turi priešpilį, 11% - papilį. Kadangi tarp šimto nagrinėtų piliakalnių buvo ir piliakalnių-priešpilių ar piliakalnių-papilių, priešpilių ir papilių procentas yra net didesnis.

Išvardinti pagrindiniai vėlyvųjų pilia- kalnių bruožai nėra universalūs ir būdingi tik nagrinėjamam laikotarpiui. Kai kurias iš minėtų savybių Lietuvos piliakalniai turi jau nuo senojo geležies amžiaus (Michel- bertas M. 1986. P. 16-22). Viduriniajame geležies amžiuje labai sustiprėjo piliakal- nių gynybiniai įrenginiai, ir yra tam tikra tikimybė pagal išorinę išvaizdą supainioti stipriai įtvirtintą to meto piliakalnį su nesmarkiai įtvirtintu vėlyvuuoju. Tačiau, kaip rodo piliakalnių tyrinėjimų medžiaga (ypač pylimų pjūviai), intensyviai viduriniajame geležies amžiuje tvirtinti piliakalniai labai dažnai buvo panaudoti ir vėliau, juos dar labiau sustiprinus.

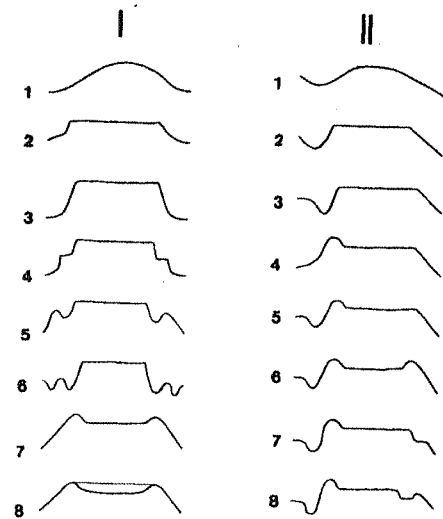

53 pav. Piliakalnių išsidėstymas Lietuvoje: 1 - piliakalnis, 2 - priešpilis, 3 - papilys (piliakalnių numeriai priede Nr. 2).

Piliakalniai, panašūs į vėlyvuosius

Pagal aptartus vėlyvųjų piliakalnių bruožus iš visų Lietuvos piliakalnių išskirti 447 piliakalniai, kuriuos galima laikyti vėlyvaisiais (priedas Nr.2) (53 pav.). Į šį skaičių įeina ir jau aptartas šimtas neabejotinai vėlyvųjų piliakalnių. Likę 337 vėlyviesiems skiriami pagal jų išorinę išvaizdą. Analizuojant jų išorės požymius, tarp vėlyvųjų piliakalnių pateko ir 25 kasinėti piliakalniai, kuriuos tyrinėtojai skyrė ankstesniems laikotarpiams, daugiausia I tūkstantmečiui. Taip susidurta su vėlyvųjų piliakalnių požymių bei atskirų piliakalnių datavimo patikimumo problemomis. Jeigu teisingas vienas iš šių teiginių, turi būti neteisingas kitas, nes vienas piliakalnis tuo pačiu metu (pagal jo sunykimo datą) negali būti ir ankstyvasis, ir vėlyvasis. Ši dilema privertė kruopščiai peržiūrėti visą išlikusią medžiagą apie visų 25 piliakalnių tyrinėjimus. Rezultatai parodė, kad dalis ankstyvesniais laikotarpiais datuotų piliakalnių turi vėlyvos medžiagos, o kita dalis gana rimtomis priežastimis gali argumentuoti jos nebuvimą (Zabiela G. 1991a. P. 25). Pastarųjų metų kai kurių piliakalnių tyrinėjimai (Šinkūnai) rodo, kad vėlyvaisiais gali būti ir beveik neįtvirtinti didelio paviršiaus ploto piliakalniai-gyvenvietės, apsupti tik gamtinių kliūčių. Vadinasi, vėlyvųjų piliakalnių sąrašas bei jų požymių kiekis gali didėti, tačiau šiandien tam dar trūksta konkrečių duomenų.

Išskirti 447 vėlyvieji piliakalniai pagal išorės vaizdą sudaro gana margą kaleidoskopą. Jį didina nemaži dalies piliakalnių suardymai bei netikslus išorės aprašymas. Piliakalnių matavimai daryti daugiausia šeštajame ir septintajame dešimtmečiuose, kai dar nebuvo susiformavęs požiūris į juos bei jų sudėtinės dalis. Todėl šiandien trūksta nemažai svarbių duomenų (pvz., šlaitų statumo laipsniais, pylimų išlikimo, griovių šalia pylimų pėdsakų, pylimų išorinio šlaito aukščio ir kt.), kurie

54 pav. Lietuvos piliakalnių tipologija pagal P. Tarasenką: I - kalvinio tipo piliakalniai: 1 - atskira natūrali kalva, 2 - kalvos šlaitai nukasti viršūnėje, 3 - kalva nukastais šlaitais, 4 - kalva nukasta terasomis, 5 - grioviai ir pylimai šlaituose, 6 - grioviai ir pylimai pašlaitėje, 7 - balnakalnis, 8 - įdubęs piliakalnis; II - krantinio tipo piliakalniai: 1 - natūralus kranto iškilimas, 2 - kranto iškilimas nukastais šlaitais, 3 - atskirtas grioviu, 4 - atskirtas pylimu, 5 - atskirtas grioviu ir pylimu, 6 - sustiprintas galiniais pylimais ir grioviu, 7 - sustiprintas galine terasa, 8 - sustiprintas galine terasa ir pylimu.

būtinai analizuojant vėlyvųjų piliakalnių išvaizdą. Visapusiška jų išvaizdos analizė įmanoma tik po naujo visų Lietuvos piliakalnių žvalgymo ir matavimo, o kol kas naudosime turimus duomenis, kurių dalis yra autoriaus papildyti, žvalgant piliakalnių vietoje arba apskaičiuojant pagal kitus parametrus.

Ankstesni archeologai piliakalnius pagal jų išorinę išvaizdą ne kartą bandė skirstyti į įvairius tipus. Lietuvoje tokio skirstymo pradininku galima laikyti L. Kšivickį (Крживицкий Л. 1909. С. 92). Piliakalnių išvaizdos tipologiją išplėtojo P. Tarasenka (Tarasenka P. 1956. P. 6-7) (54 pav.). Kaimyninių šalių archeologai piliakalnius taip klasifikuoja iki šiol (Stubavs A. 1974; Суворов В.С. 1984; Кулаков В.И. 1990. С. 9). Tokia piliakalnių tipologija tikrovėje yra gerokai įvairesnė už pateiktą,

nesusieta su chronologija bei apimanti labai nedaug piliakalnių požymių. Istorio-geografiniu požiūriu tai daugiau neišsivysčiusios piliakalnių archeologijos bruožas.

Kompiuterinė piliakalnių išvaizdos analizė

Vėlyvųjų piliakalnių išorinei išvaizdai analizuoti pasirinktas kitas, šiuolaikiškesnis ir apimantis daugiau požymių būdas. Tai kompiuterinė analizė pagal tarpusavio panašumo koeficientą. Matematinio būdu klasifikaciją pagrindė A. D. Šeras (Шер А.Д. 1970) (priedas Nr.3). Kiek skirtingi tos pačios klasifikacijos modeliai naudojami užsienio archeologų (Lock G., Wilcock J. 1987. P. 48-50). Pagal A. D. Šero pateiktą skaičiavimo metodiką programą parašė Sigitas Zabiela. Skaičiavimai atlikti kompiuteriu. Vėlyvieji piliakalniai analizuoti pagal 64 galimus kompiuteriui pritaikytus jų požymius (priedas Nr.4). Stengtasi aprėpti kiek galima daugiau esminių požymių, praleidžiant šalutinius (pvz., antro ar trečio pylimo išmatavimus, pylimo plotį ties pagrindu ir kt.). Įtraukti ir kai kurie požymiai, pvz., aikštelių orientacija, forma, apie kurių reikšmę piliakalniais iki šiol neturime jokių duomenų. Gauti rezultatai taip pat rodo vėlyvųjų piliakalnių įvairovę, tačiau jau matematiškai sutvarkytą (priedas Nr. 5). Kompiuterio medžiaga apie vėlyvųjų piliakalnių išorės išvaizdą gali būti aiškinama labai plačiai ir įvairiai. Toliau pateikiamos tik pagrindinės, pačios akivaizdžiausios išvados.

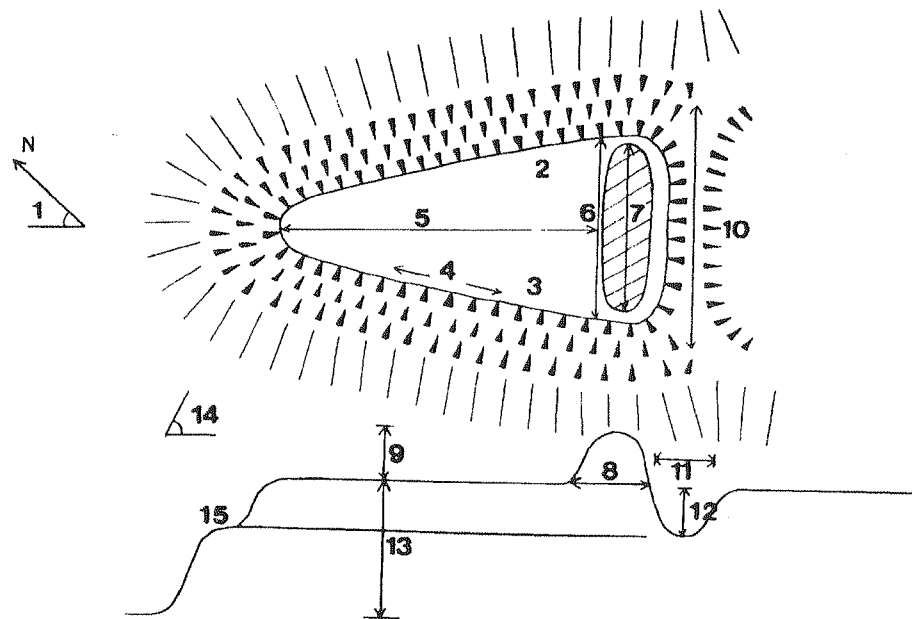
Pagrindinės piliakalnių grupės

Pirmiausia tai ryškūs esminiai ir neseminiiai vėlyvųjų piliakalnių požymiai (55 pav.). Jie mažėja lentelėje iš kairės į dešinę (išskyrus neesminį pirmąjį požymį-

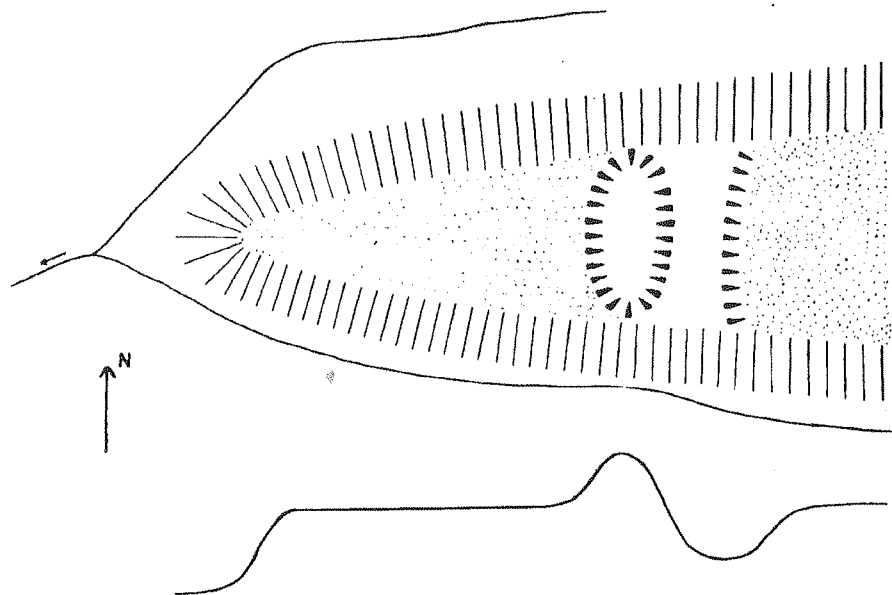
aikštelės orientaciją šiaurės-vakarų-pietryčių kryptimi), tačiau netolygiai. Pastebimi trūkumai rodo ne tik įvairovę, bet ir duomenų nebuvimą arba jų netikslumą. Ryškus ir vėlyvųjų piliakalnių etalonas: tai iš trijų pusių gamtinėmis kliūtimis apjuostas stačiais 10-20 m aukščio šlaitais piliakalnis (56 pav.). Jo aikštelė orientuota rytų-vakarų kryptimi, 100-200 m ilgio perimetru, su kultūriniu sluoksniu. Viename-dviejuose aikštelės pakraščiuose yra 1-5 m aukščio nuo aikštelės bei 2-5 m aukščio iš išorės pylimas ir už jo iškastas nedidelis griovys. Toks piliakalnis turi papėdės gyvenvietę. Šie požymiai pastebimi vos ne kiekviename vėlyvajame piliakalnyje (57 pav.), todėl galbūt šį idealų vėlyvojo piliakalnio tipą derėtų vadinti lietuviškuoju (58 pav.). Nors nėra skaičiavimų Latvijos ir Rytų Prūsijos piliakalniais, tačiau kadangi jų bendras skaičius neviršija Lietuvos vėlyvųjų piliakalnių, šio tipo piliakalnių paplitimo centras tikrai yra Lietuva.

Prie lietuviškojo tipo prisišliejęs kitas ne toks gausus piliakalnių tipas su labai padrikais požymiais. Šį tipą apibūdina apvalios arba šiaurės-pietų kryptimi orientuotos keturkampės 50-100 m ilgio perimetro ir 300-500 m² bei 1000-2000 m² aikštelės, iš visų pusių apsuptos poros gynybinių įrenginių (59 pav.). Šių piliakalnių šlaitų aukštis 20-30 m. Jie turi nemažai lietuviškojo tipo požymių (60 pav.). Aptartąjį tipą galima pavadinti viduramžiškuoju (61 pav.). Kaimyniniuose kraštuose nurodyti bruožai irgi būdingi vėlyviesiems piliakalniais.

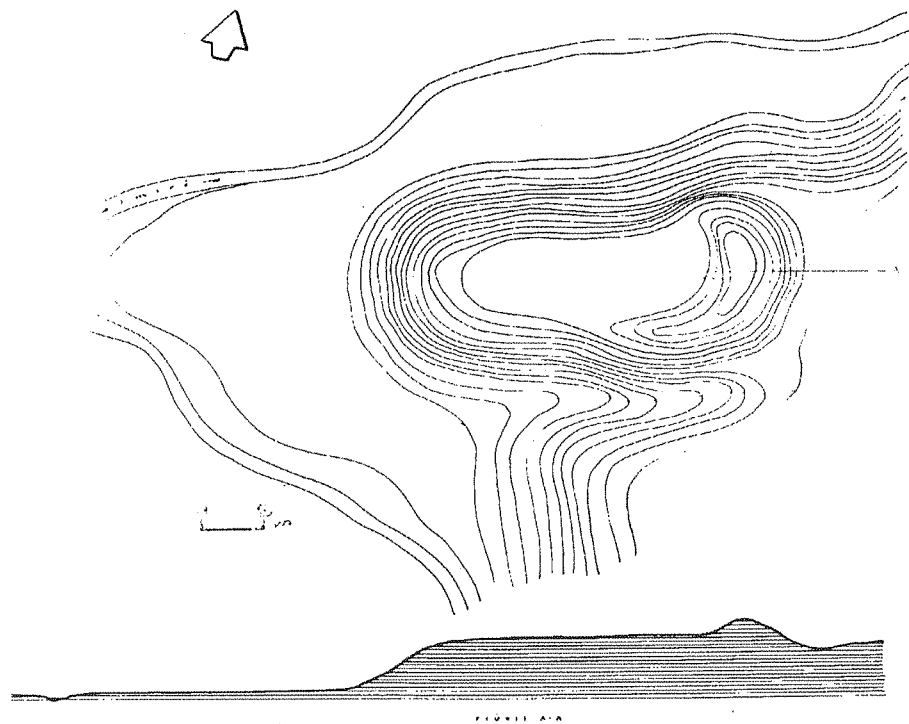
Pagal kitus požymius piliakalniai ryškesnių tipų nesudaro, tik nedideles grupes. Šiek tiek daugiau požymių sieja piliakalnius neaukštais 5-10 m aukščio šlaitais, mažomis iki 100 m² dydžio aikštelėmis, sutvirtintomis trim gynybiniais įrenginiais, tarp jų ir terasomis. Ši grupė labiau panašėtų į ankstesnius, galbūt I tūkstantmečio pabaigos, piliakalnius, tačiau dėl daugybės nesusijusių požymių ji yra

55 pav. Svarbiausi piliakalnio požymiai: 1 - aikštelės orientacija, 2 - aikštelės forma, 3 - aikštelės plotas, 4 - aikštelės perimetras, 5 - aikštelės ilgis, 6 - aikštelės plotis, 7 - pylimo ilgis, 8 - pylimo plotis ties pagrindu, 9 - pylimo aukštis, 10 - griovio ilgis, 11 - griovio plotis viršuje, 12 - griovio gylis, 13 - šlaitų aukštis, 14 - šlaitų statumas, 15 - gynybiniai įrenginiai šlaituose (terasos, pastatinti šlaitai ir kt.).

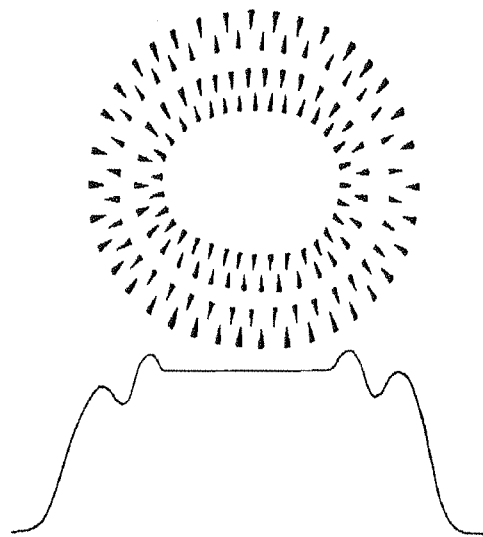
56 pav. Lietuviško tipo piliakalnio schema

57 pav. Jurbarko piliakalnio planas

58 pav. Lentainių piliakalnis

59 pav. Viduramžiškojo tipo piliakalnio schema

labai dirbtinė. Taigi čia galima kalbėti tik apie atskirus vėlyvųjų piliakalnių požymius.

Kompiuterinė išorinių vėlyvųjų piliakalnių požymių analizė leido nustatyti ir jiems nebūdingus požymius. Tai žemi lėkšti šlaitai, po įvairias vietas išmėtyti gausūs (daugiau kaip keturi) gynybiniai įrenginiai ir kt. Reta ir didelių bei smarkiai įtvirtintų piliakalnių, nors tokių aptinkama tik II tūkstantmečio pradžioje. Mediniai įtvirtinimai didelėms pilims buvo per silpni, tad didžiuliai vėlyvieji piliakalniai (Bražuolė, Eketė) neturėjo didesnės reikšmės krašto gynybai. Jų vietą greitai užėmė žymiai tvirtesnės mūrinės pilys.

Vis dėlto bendras piliakalnių masyvas gana kompaktiškas. Kompiuterinė analizė neleidžia jų skaidyti į atskiras grupes bei jas detalizuoti. Labiau išsiskiria lentelės pabaiga, į kurią pateko daugiausia apardyti piliakalniai, praradę dalį savo bruožų.

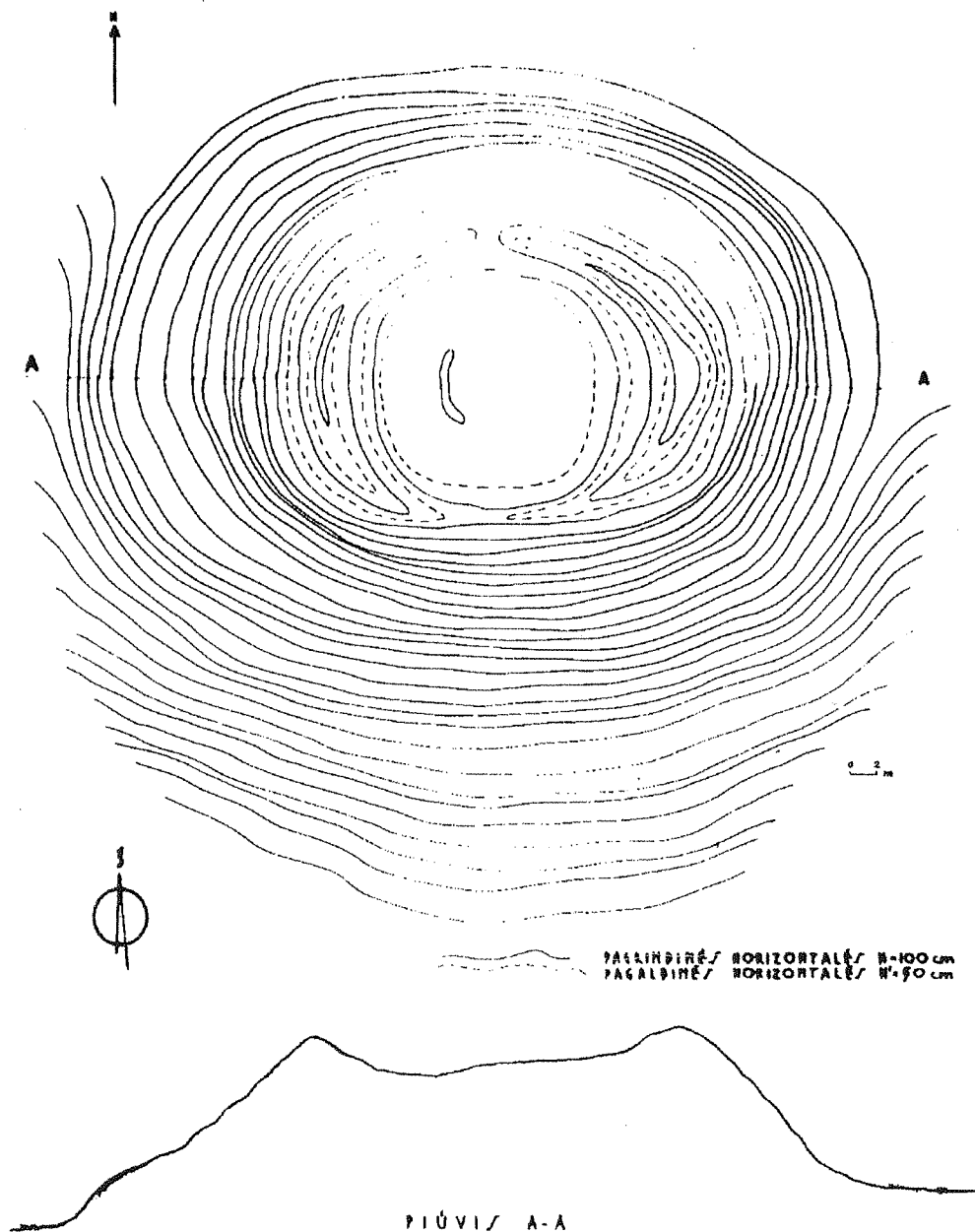
Regioniniai ir chronologiniai skirtumai

Iš lentelės matyti, kad nėra žymesnių geografinių-regioninių skirtumų tarp vėlyvųjų piliakalnių. Vertinant pagal atskirus

požymius tarsi ir išsiskiria lygumų bei kalvotų regionų piliakalniai, tačiau matematiškai apdorota požymių visuma neleidžia pagrįsti šių skirtumų. Geografiniai faktoriai piliakalnių įrengimą, be jokios abejonės, veikė, tačiau šis veiksnys nėra lemiamas. Lygumų rajonuose yra stipriai sutvirtintų piliakalnių (Varnupiai), o kalvotuose regionuose - silpnai (Pūčkoriai). Piliakalnio išvaizda galiausiai priklausė nuo į jį įdėto žmonių darbo, kurį lėmė jį ruošiusios bendruomenės pajėgumas bei tikslai.

Chronologiškai piliakalniai sudaro kompaktiškesnes grupes. Tai galima pastebėti iš tyrinėtų piliakalnių išsidėstymo lentelėje kitų piliakalnių atžvilgiu. Septyniais atvejais jie susigrupavę po du, keturiais - po tris. Kadangi visi tyrinėti piliakalniai kompiuterinei analizei buvo pateikti neatsižvelgiant į kasinėjimų medžiagą, o tik pagal išorinę išvaizdą, tai klasifikacijos išvadoms suteikia didesnį objektyvumą. Keliais atvejais chronologiškai maždaug vienalaikiai piliakalniai atsidūrė greta (pvz., Sudargo Žydkapiai ir Vorpilis), nors yra atvejų, kad taip suporuoti ir gana skirtingų laikotarpių piliakalniai (pvz., Imbarė ir Narkūnai). Tokiam susiskirstymui bus turėję įtakos paviršiaus suardymai bei galbūt šiek tiek nevienodos piliakalnių tvirtinimo tendencijos Vakarų ir Rytų Lietuvoje. Vis dėlto dalis kompiuterio "suporuotų" piliakalnių kelia nuostabą matematinės logikos objektyvumu. Taip šalia atsidūrė Pakalnių ir Kulionių, Apuolės, Eketės ir Kunigiškių (Pajevoinių) piliakalniai. Tai neabejotinai tiek funkciniu, tiek chronologiniu atžvilgiu artimi dariniai.

Interpretuojant piliakalnių tarpusavio sąsajas, nereikia pamiršti panašumo koeficiento reikšmės. Jis, kaip tarpinis skaičiavimo rezultatas, lentelėse nepateikiamas. Jeigu ši reikšmė maža, greta gali atsidurti visai skirtingi objektai, nes kompiuteris visą turimą medžiagą surikiuoja nuosekliai, net jei tai nėra mate-

60 pav. Mažulonių piliakalnio planas

61 pav. Impilties piliakalnis

matinė klasifikacija. Geras pavyzdys yra lentelės pabaigoje (smarkiai apardyti piliakalniai) greta atsidūrę Šinkūnų ir Vilniaus Gedimino Kalno piliakalniai, kurie tarpusavyje nepanašūs.

Vėlyvųjų piliakalnių išsiskyrimas iš visų piliakalnių leidžia sukaupti duomenis apie II tūkstantmečio pirmosios pusės

Lietuvos apgyvendinimą bei krašto gynybines sistemas. Naudojami įvairūs šio išskyrimo būdai tikslina turimas žinias apie pačius piliakalnius bei jų ryšius su kitais archeologijos paminklais. Kartu tai yra tam tikras indėlis sprendžiant medinių pilių genezės bei raidos problemas.

PILIAKALNIŲ GYNYBINIAI ĮRENGINIAI

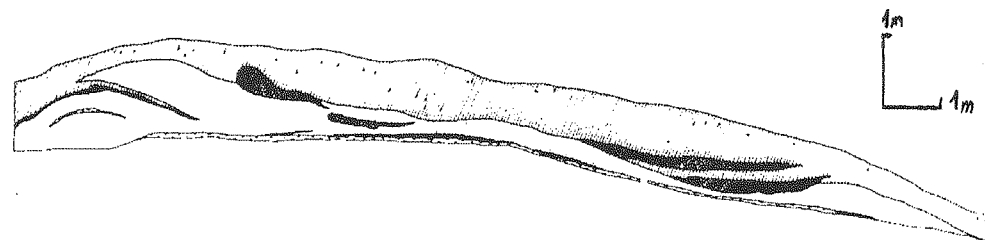
Inžinerinis išplanavimas

Ryškiausia vėlyvųjų piliakalnių funkcija yra gynybinė, todėl šie piliakalniai ruošti pirmiausia atsižvelgiant į gynybinius poreikius. Juos nulėmė to meto ginkluotė bei kariavimo taktika. Beveik visa Europa naudojo šaltuosius artimojo mūšio ginklus. II tūkstantmečio pradžioje didesnę dėmesį pradėta kreipti į karių apsaugos priemones. Šaunamasis ginklas (lankas) kariuose veiksmuose buvo riboto naudojimo, o kilpinis, kaip didelės kaunamosios galios ginklas, iš viso buvo uždraustas (Payne-Gallwey R. 1903. P. 3). Apgulant ir užimant priešų įtvirtinimus (pilis bei miestus) karo taktikoje vyravo niokojamieji žygiai, nors karų baigtį ar persvarą nulemdavo gana retos stambios generalinės kautynės. Šie viduramžių kariavimo būdai dėl kelių priežasčių pradėjo sparčiai keistis nuo XIV a. pradžios (Же Гофф Ж. 1992. С. 102). Pagal turimus istorinius duomenis lietuvių ginkluotė ir taktika mažai kuo skyrėsi nuo kitų Europos kraštų (Lietuvių. 1964. P. 84-103). Tokiame bendraistoriniame kontekste buvo įrengiami vėlyvieji piliakalniai. Jų inžinerinis išplanavimas labai priklausė nuo priešų panaudojamų ginklų bei taktikos. Bendra tendencija buvo stambinti gynybinius įtvirtinimus ir apsunkinti prieji-

mus prie pagrindinių pilies gynybinių linijų. Tai daryti vertė tobulėjantys pilių apgulos įrenginiai. Nors prieš Lietuvą kariavo tuometiniai Europos kariai profesionalai-riteriai, moderniškiausia ginkluotė dėl lėtos technikos raidos ir nemažų atstumų vėlavo. Ši sąlyga bei tam tikras lietuvių medinių pilių paprastumas tarsi konservavo daugelį kariavimo būdų ir pačių pilių įrenginius. Daugiau kaip šimtą metų buvo stengiamasi saugotis už aukštų medinių sienų sunkiau prieinamose vietovėse. Tokiai gynybai geriausiai tiko kuo statesniais šlaitais nuo gamtinių kliūčių - daubų, vandens telkinių - bei žemių pylimų (jie buvo tam tikras piliakalnio šlaitas) iš lengviausiai prieinamos pusės apsaugoti piliakalniai.

Pylimai

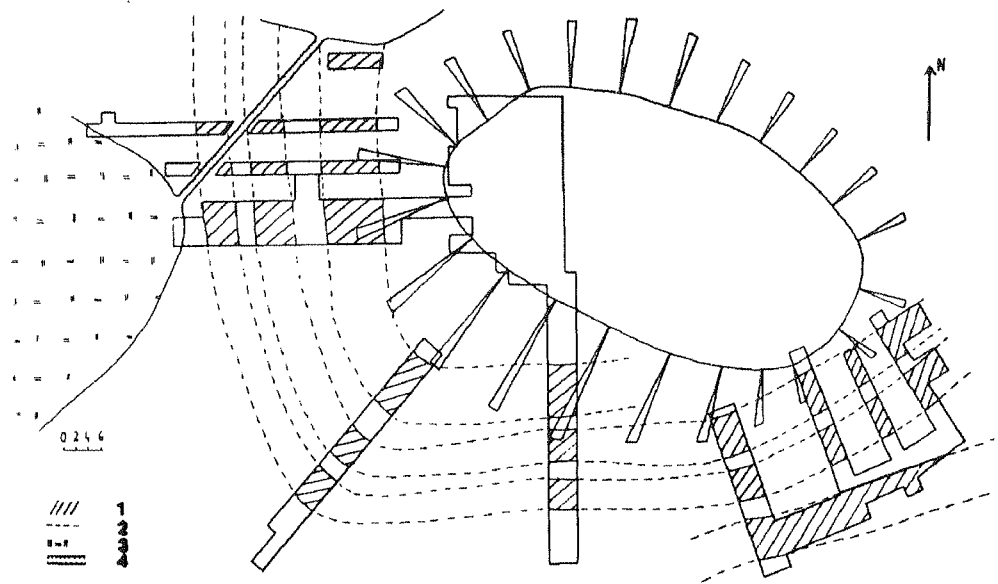
Pylimai yra bene ryškiausias piliakalnio išorinis gynybinis požymis. Šiandien retas kuris pylimas išliko neapardytas ariant ar nukasant. Tai pakeitė pylimų aukštį ir formą. Dabar pylimai įvairuoja nuo paviršiuje nepastebimo, visiškai nuskleisto (Bačkininkėliai) (62 pav.) iki 10 m aukščio kūgio (Burbaičiai). Jų statusas priklausė nuo pylimo vietos bei grunto ir dažniausiai svyravo apie 45 laipsnius. Pylimo ilgis ir forma glaudžiai susiję su piliakalnio aikštelės

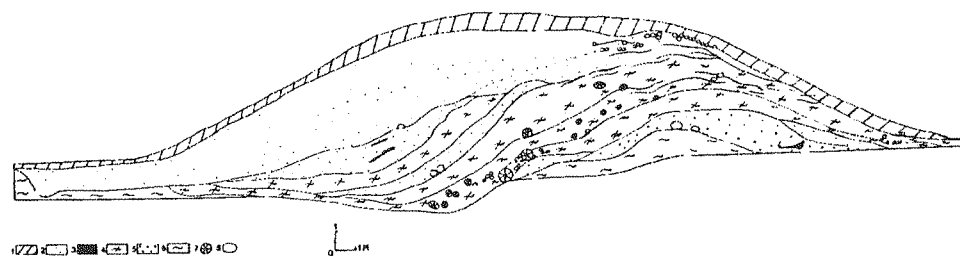
62 pav. Bačkininkėlių piliakalnio pylimas

63 pav. Piliakalnių piliakalnio pylimas

64 pav. Velikuškių piliakalnio įtvirtinimai: 1 - tyrinėtos gynybinių griovių vietos, 2 - gynybinių griovių kontūrai netyrinėtose vietose, 3 - pelkė, 4 - šiuolaikinis griovys.

65 pav. Apuolės piliakalnio pylimo pjūvis: 1 - dirvožemis, 2 - pilkas priemolis, 3 - anglis, 4 - rusvas priemolis, 5 - gelsvas priemolis su anglimis, 6 - gelsvai rudas priemolis, 7 - rąstas, 8 - akmuo.

dydžiu bei įrengimo vieta. Pylimo paskirtis būdavo užtvirti sudarant šlaitą priėjimą nuo mažiausiai gamtos kliūčių apsaugotos pusės. Nedidelių aikštelių pakraščiuose arba siaurose neapsaugotose vietose (iki 20-30 m) buvo pilamas gana aukštas kūgio formos pylimas (Dukurnionys). 20-30 m ilgio atkarpa dažnai saugodavo tiesus bei nedidelio puslankio formos su žemėjančiais į aikštelės kraštus ir juos juosiančiais galais pylimas (Kaukai, Piliakalniai) (63 pav.). Didelių piliakalnių pylimai daugiausia tiesūs (Apuolė), nors pasitaiko ir taisyklingu puslankiu supiltų (Puodkalniai). Jeigu pylimas aikštelę juosia ne iš vienos pusės, jo aukštis labai įvairus. Daugmaž vienodo aukščio yra tik žiediniai pylimai (išskyrus vadinamųjų miniatiūrinių piliakalnių įtvirtinimus) (Šaukštelis).

Pylimų skaičius svyruoja nuo vieno iki keturių (Molavėnai). Dvigubais pylimais apsaugotų piliakalnių reta. Pagalbiniai pylimai, esantys į išorės pusę nuo aikštelės pakraštyje supilto pylimo, paprastai būna mažesni ir tik kartais prilygsta pagrindiniam (Antatilčiai II). Nedideli ir papilni pylimai (Brodeliškės), o priešpilių - gana galingi (Kernavės Lizdeikos Kalnas, Narkūnų Mažasis piliakalnis). Nedideli ir nežymūs jų pylimai aptinkami tik kai kurių šiaurės vakarų Lietuvos kuršių piliakalnių (Apuolė, Kubiliškės).

Be tradicinės savo vietos aikštelės pakraščiuose pylimai kartais būdavo įrengiami šlaituose (Velikuškės) (64 pav.) arba papėdėje (Maišiagala). Šiais atvejais juos derindavo su grioviais ir jų aukštis dažniausiai siekė iki 3 m.

Vėlyvųjų piliakalnių pylimai tikriausiai bus davę ir patį vardą šiems archeologijos paminklams - piliakalnim. Nors iki šiol nesutariama dėl termino "piliakalnis" kilmės, žodį "pilis", matyt, reikėtų kildinti iš žodžio "pilti" ir sieti pirmiausia su supiltais pylimais.

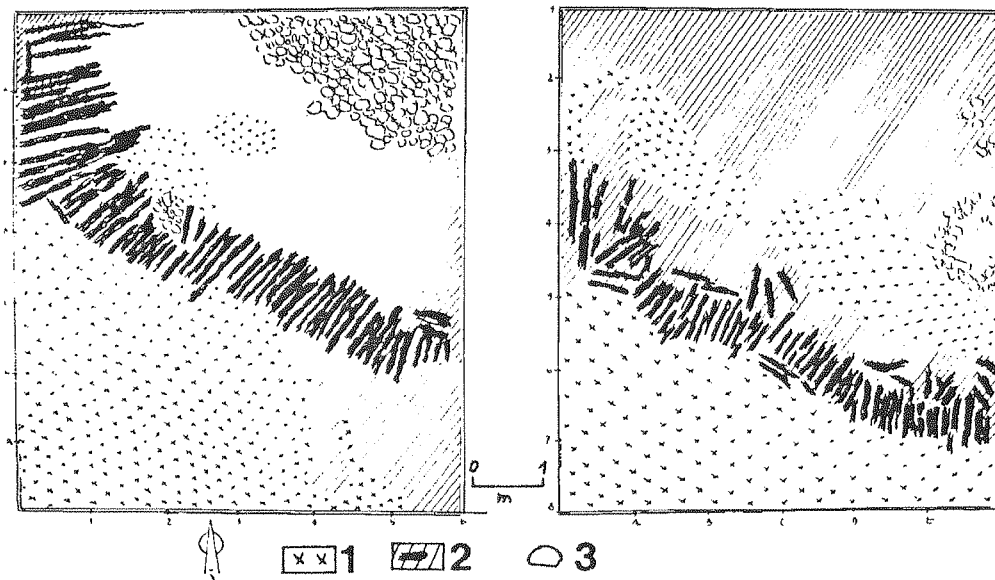
Vidinė pylimų struktūra

Vidinė pylimų struktūra yra sudėtinga. Tai susiję su jų palaipsniu didinimu ar remontu. Iki 1992 m. buvo padaryti 48 piliakalnių daliniai ar pilni pylimų pjūviai. Beveik visų tyrinėtų piliakalnių pylimai supilti per kelis kartus (65 pav.). Kadangi pylimų žemė archeologiniais radiniais labai neturtinga, ne visus didinimo etapus pavyko bent apytiksliai datuoti. Dalies piliakalnių pylimų tyrinėjimo medžiaga neišliko (Bubiai, Veliuona), kitų - labai neaiški (Mažulonys, Rumšiškės, Velikuškės, Velžiai). Iš dalinių pylimų pjūvių (pvz., Kernavės Pilies Kalnas, Narkūnų Mažasis piliakalnis) neįmanoma nustatyti visų pylimo statybos etapų. Kelių piliakalnių pylimai buvo taip smarkiai sudardyti, jog išlikusios tik ankstyviausių pylimų liekanos (Gintarai, Kudirkos Naumištis, Mosėdis, Šakaliai). Atskirais atvejais tyrinėti antraciliai pylimai (Eke-

66 pav. Rąstai Apuolės piliakalnio pylime (tė). Kad būtų galima apibrėžti tyrinėjamo objekto chronologiją, vėlyvųjų piliakalnių pylimais laikomi tik pylimų viršutiniai arba datuoti giliau esantys sluoksniai. Iki šiol vėlyvųjų piliakalnių pylimų medžiaga būdavo pateikiama neatsižvelgiant į jos chronologiją (Kulikauskas P., Kulikauskienė R., Tautavičius A. 1961. P. 366-368).

II tūkstantmečio pradžios piliakalnių pylimai daugeliu atvejų yra nepertraukiamos pylimų raidos padarinys. Nerasta jokių žymesnių įrodymų, t.y. sterilaus dirvožemio sluoksnių, liudijančių didesnes pertraukas tarp pylimo rekonstrukcijos etapų. Kai kada archeologinė medžiaga tiesiogiai rodo, kad Lietuvos piliakalnių pylimai buvo padidinti rekonstruojant

67 pav. Sudegę rąstai Dovainonių piliakalnio pylime: 1 - molis, 2 - degėsiai, 3 - akmenys.

anksčiau apgriautus. Trečias Apuolės pylimo statybos etapas, siejamas su 853 m. vikingų puolimu, buvo užpiltas moliu ir smėliu dar nesupuvus pylimo išorę dengusiems mediniams rąstams (66 pav.). Kadangi vėlyvųjų piliakalnių pylimai būdavo gana smarkiai (1-2 m) aukštinami, nesistengta labai nuvalyti ankstesnių pylimo paviršių nuo čia buvusių statinių liekanų. Viršutinis pylimo sluoksnis dažniausiai gerai išsiskiria pjūvyje pagal tarp dviejų pylimo rekonstrukcijos etapų buvusią tamsesnę žemę, atsiradusią sunykus medžiui, akmenis, degėsius (67 pav.). Pastaruosius dažnai sunku interpretuoti - ar tai apdegintas, kad būtų tvirtesnis, ankstesnio molinio pylimo paviršius, ar sudegusios medinės gynybinės sienos ant pylimo liekanos (Antatilčiai II).

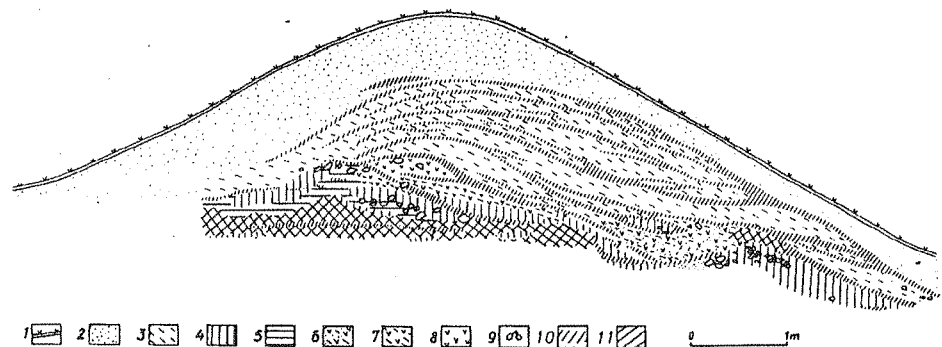
Įrengiant piliakalnį naujoje, iki tol nepanaudotoje, vietoje, jo teritorijoje buvo iškertami medžiai bei krūmai, žemės paviršius nudeginamas (Renavas, Šeimyniškeliai). Tai ypač būdinga Renavo piliakalniui, kur po pylimu rasti nukirsti ir sudeginti medžiai (Valatka V. 1974. P. 14).

Ankstyviausi II tūkstantmečio pradžios pylimų sluoksniai nėra stori. Jie supilti iš labai įvairios molio-smėlio-žvyro žemės, kurioje nemažai akmenų bei kultūrinio sluoksnio likučių. Tokio pylimo pavyzdys yra Nemenčinės piliakalnio priešpilio pylimas (Kulikauskas P. 1958. P. 27. 6 pav.) (68 pav.). 2-3 m aukščio pylimai didesnės gynybinės reikšmės neturėjo, buvo pagrindu ar atrama prie jų prišlietoms gynybinėms sienoms, tik aukštesni tapdavo sunkiau įveikiama kliūtimi.

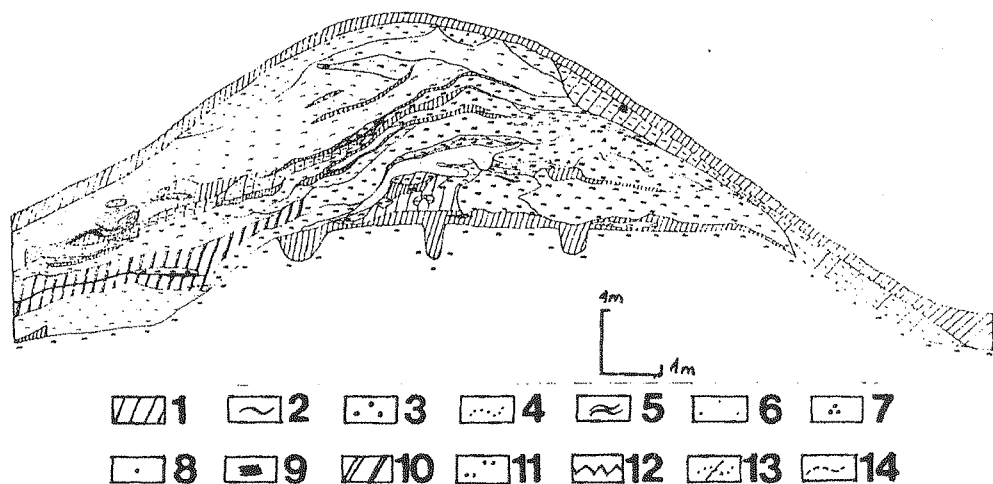
Pagal pylimų vidinę konstrukciją juos galima suskirstyti į dvi pagrindines grupes: žemių pylimus bei karkasinius pylimus.

Žemių pylimai

Dažnesni yra žemių pylimai. Tai senas tradicijas turinti įtvirtinimų rūšis (Daugudis V. 1982a. P. 15-16). Jie aukštinti be jokių supiltą gruntą tvirtinančių konstrukcijų; dažniausiai buvo naudojamas molis ar priemolis, fiksuotas 22 pylimų pjūviuose. Tai gera statybinė medžiaga, leidžianti padaryti gana stačius šlaitus be papildomų tvirtinimų. Turimi duomenys rodo, kad daugumos vėlyvųjų piliakalnių pylimai yra pilti iš molio. Kad molinis

68 pav. Nemenčinės piliakalnio pylimo pjūvis: 1 - velėna, 2 - pilkas molis, 3 - rusvas molis, 4 - rausvas molis, 5 - gelsvai pilkas smėlis, 6 - žalsvai gelsvas smėlis su moliu, 7 - molis su graužu, 8 - graužas, 9 - akmuo, 10 - degėšiai, 11 - pilka žemė.

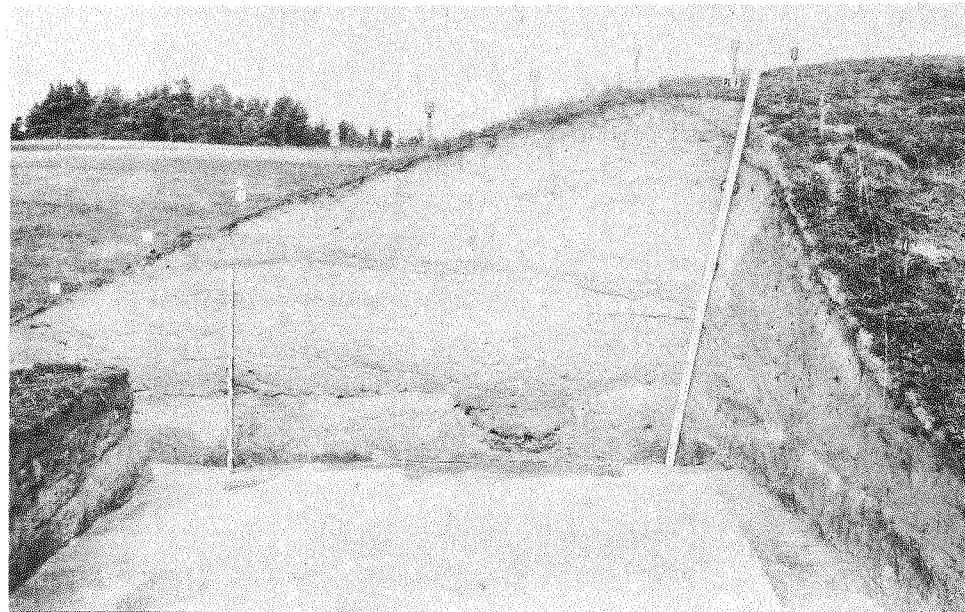

69 pav. Antatilčių II piliakalnio antrojo pylimo pjūvis: 1 - pilkas miškožemis, 2 - rudas molis, 3 - rusvas priemolis, 4 - pilkas molis, 5 - raudonas molis, 6 - gelsvas žvyras, 7 - rusvas žvyras, 8 - balkšvas žvyras, 9 - degėšiai, 10 - tamsiai pilka žemė, 11 - pilkas priemolis, 12 - molio tinkas, 13 - pilkas priemolis, 14 - gelsvas molis.

pylimas būtų dar tvirtesnis, kartais molį papildomai apdegindavo (Antatilčiai II, Nemenčinė) (69 pav.). Šis būdas buvo naudojamas ne visur (Apuolė, Narkūnų Mažasis piliakalnis) (Kulikauskas P. 1980. P. 34). Rečiau naudotas biresnis gruntas-žvyras ar smėlis (10 atvejų), kartais maišytas su moliu (Kaukai). Pylimai iš žvyro ar smėlio nėra aukšti, paprastai iki 2 m. Išimtis čia yra Kernavės Pilies Kalno pylimas (70 pav.). Jis 3,5 m aukščio, piltas

iš smėlio. Panašus, kiek žemesnis, pylimas juosė Palangos Birutės Kalną (Žulkus V. 1986. P. 23). Žvyro-smėlio pylimėliai naudoti tiems pylimams, kurie neturėjo didesnės gynybinės reikšmės. Dažniausiai tai yra ankstesni supylimai, vėliau padengti molio kiautu (Guogai).

Ankstesniuose II tūkstantmečio pradžios pylimų sluoksniuose, ypač su smėlėtu gruntu, pasitaiko supiltų kultūrinių sluoksnių (Guogai, Dovainonys, Kume-

70 pav. Kernavės Pilies Kalno piliakalnio pylimo pjūvis

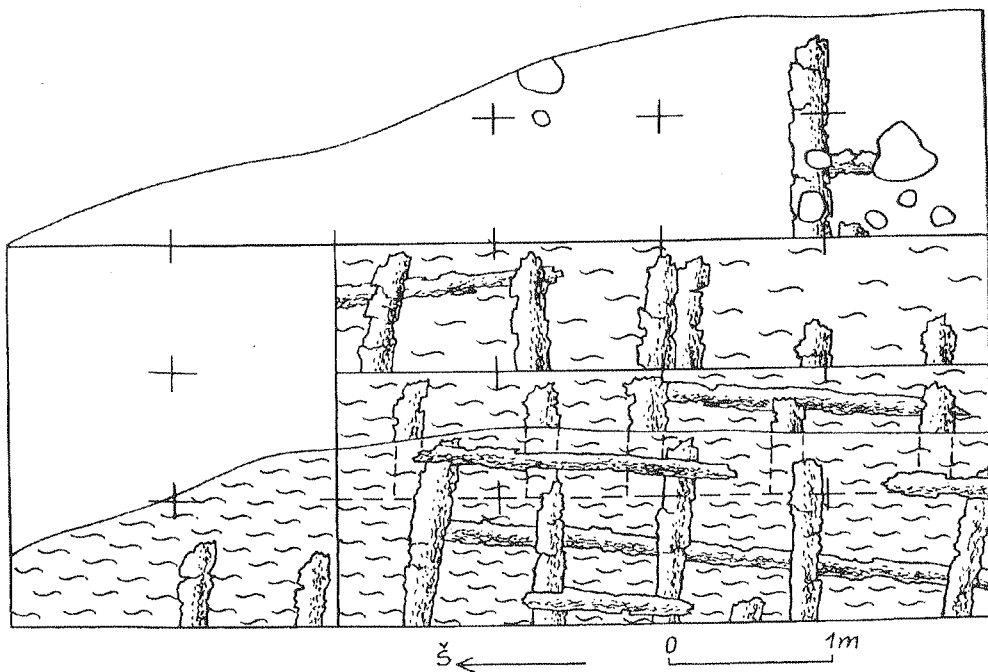
Karkasiniai pylimai

lionys ir kt.). Šis faktas rodo, kad mažesniems pylimėliams žemė buvo imama iš čia pat, greičiausiai iš piliakalnio papėdės. Stori molio sluoksniai pylimuose dažniausiai sterilūs, be jokių radinių. Molis tikriausiai buvo vežamas iš specialiai iškastų karjerų. Dalis žemių būdavo panaudojama iš šalia pylimo iškasto griovio. Žemių rūšies pasirinkimui turėjo reikšmės ir konkreti geografinė situacija. Pastebėta, kad smėlis pylimams supilti labiau naudotas piliakalniuose, įrengtuose didelių upių smėlėtų slėnių krantuose.

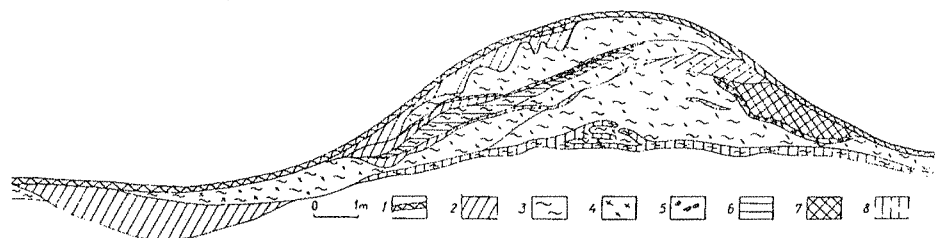
Žemės pylimai yra labai būdinga baltų piliakalnių įrangos dalis. Jų gausu Rytų Prūsijoje (Гуревич Ф.Д. 1960. С. 357-364) bei Latvijoje (Balodis F. 1929). Žemių pylimai naudoti ir platesnėse geografinėse Vidurio ir Rytų Europos teritorijose, tačiau ne taip gausiai. Vakarų Europoje iš grunto buvo pilami motų pagrindai (Carthard King D.J. 1988. P. 57).

Kita pylimų rūšis yra karkasiniai pylimai. Tai tie patys gruntiniai pylimai, tik juose žemė pylimų pagrinde papildomai tvirtinta mediniais klojiniais. Lietuvoje iki šiol žinomas vienintelis toks pylimas, tyrinėtus Punios piliakalnyje. Čia paskutiniame (trečiame) pylimo tvirtinimo etape 60 cm atstumu vienas nuo kito kloti 8-12 cm storio ažuoliniai tašai (71 pav.). Pylimo viršuje jie sudaro taisyklingus kvadratus, o apačioje jau sumesti padrikiau (Volkaitė-Kulikauskienė R. 1974a. P. 13). Kitoje pylimo vietoje rasti tik gulintys ažuoliniai rąstai bei vertikaliai įkasti stulpai (Ten pat. P. 15, 19). Visas medinis karkasas užplūktas moliu.

Karkasinius pylimus buvus rodo ir žmonių pasakojimai apie kai kuriuose piliakalniuose esančius urvus (Šeimyniškéliai). Tai į molį klotų ir sudūlėjusių medinių rąstų paliktos tuštumos. Panašūs pasakojimai būdingi piliakalniams su dideliais ir aukštais pylimais.

71 pav. Karkaso likučiai Punios piliakalnio pylime

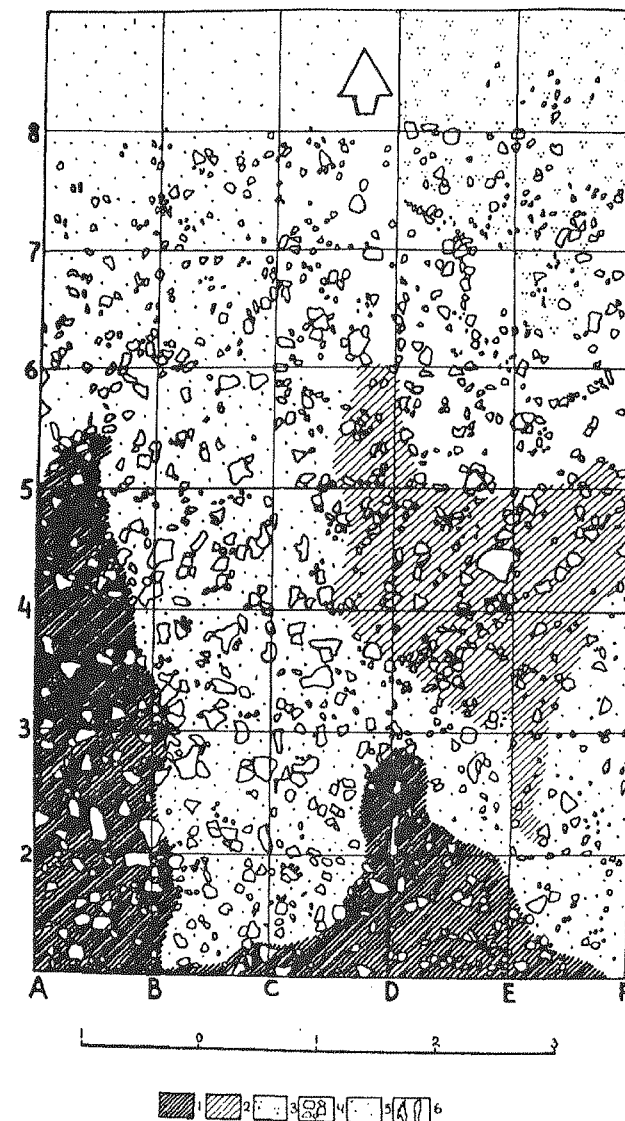

72 pav. Kumelionių piliakalnio pylimo pjūvis: 1 - velėna, 2 - pilka žemė, 3 - molis, 4 - degėsiai, 5 - sudegę rąstai, 6 - plūktas molis, 7 - apdegęs molis, 8 - tamsiai pilka žemė.

Vis dėlto ne kiekvienos pylime rastos medžių liekanos gali būti laikomos pylimų karkasais. Dažnai vėlyvuosiuose piliakalniuose pastebėtos išilgai pylimo einančių rąstų liekanos (Dapšiai, Imbarė, Varnupiai) tėra vėlesniais pylimo sluoksniais užklotos ankstesnių įtvirtinimų liekanos. Gal tik Kumelionių piliakalnio pylimo konstrukcija yra artima karkasinei (Kulikauskas P. 1982. P. 34) (72 pav.).

Karkasiniai pylimai būdingi slavų piliakalniams (Археология. 1985. С. 169).

Pats tokių pylimų statybos būdas žinomas nuo Romos imperijos laikų. Vakarų Europoje medžio konstrukcijomis dažnai sutvirtindavo iš akmenų sukrautus pylimus (Engström J. 1984. P. 32-43). Lietuvoje, atrodo, karkasinė pylimų konstrukcija yra būdinga vėlyvoms (XIII-XIV a.) valstybinėms pilims ir galbūt yra atėjusi iš Rytų. Tai patvirtintų karkasinės pylimų konstrukcijos, atkastos Polocko kunigaikštystės įtakoje buvusiose Padauguvio latgalių žemėse (Asuotė, Miežuotnė).

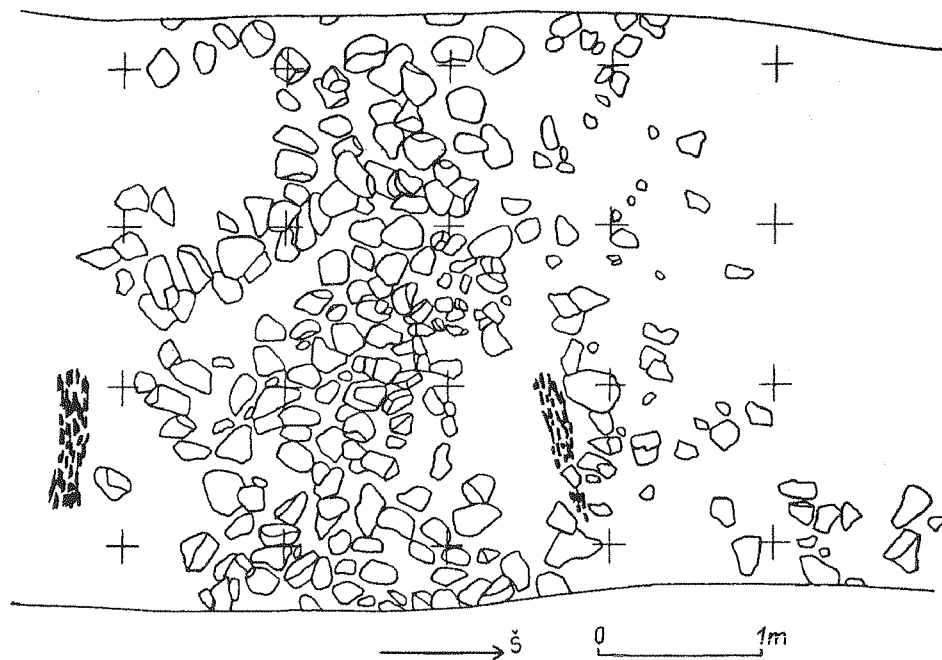

73 pav. Akmenimis grįstas Norkūnų piliakalnio pylimas: 1 - juoda žemė, 2 - pilka žemė, 3 - žvyras, 4 - akmenys, 5 - smėlis, 6 - supuvusių rąstų liekanos.

Išorinis pylimų tvirtinimas

Piliakalnių pylimų išvaizda, stovint ant jų medinėms pilims, buvo kitokia nei dabar. Be jau aptarto pylimų pažemėjimo juos ardant ir nesant augalijos ant šlaitų,

pačių pylimų šlaitai buvo statūs. Matuojant geriau išlikusias tokių pylimų dalis, matyti, kad jie buvo 50-70 laipsnių statumo. Moliniai pylimai galėjo būti tokie statūs be jokių išorės sutvirtinimų, o iš biresnės žemės supiltiems pylimams šlaitus reikėjo papildomai tvirtinti. Dažniausiai tvirtinta akmenimis (73 pav.). Jais grįsti išoriniai, iš priemolio ar panašios žemės pilti pylimų šlaitai (Migonys, Kumelionys, Norkūnai, Sudargo Žydkapiai ir kt.). Žvy-

74 pav. Akmenys Nemenčinės piliakalnio pylime

ro-smėlio pylimai akmenimis netvirtinti, nes birus gruntas neišlaiko akmenų svorio.

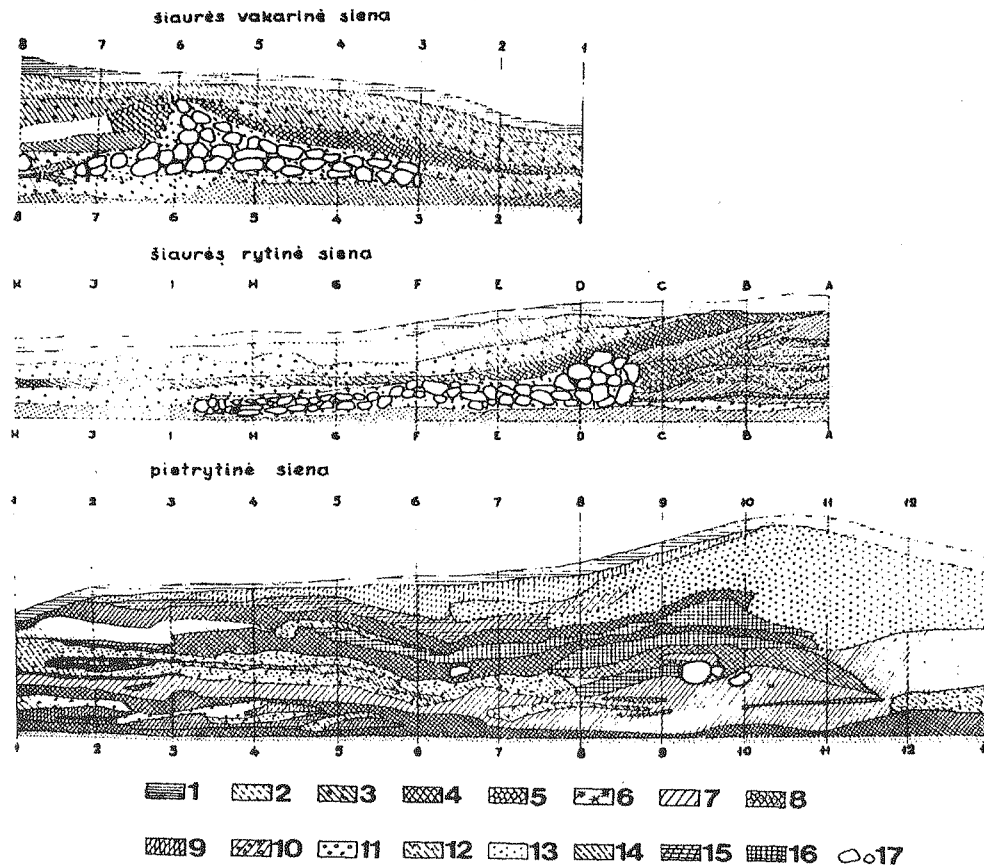
Kai kur akmenimis tvirtinti ir pylimų viršūs, daugiausia ties gynybinėmis užtvaramis ar sienomis (Antatilčiai II, Dapšiai, Nemenčinė ir kt.) (74 pav.). Čia aptinkami pavieniai akmenys ar netaisyklingų formų bei dydžių jų grindinėliai.

Mažiausiai aiškūs yra pylimų vidinių šlaitų tvirtinimas, nors jis geriau išlikęs. Ne viename iš piliakalnių (Bražuolė, Imbarė, Kaukai, Rudamina ir kt.) pylimų vidinėse pusėse rasta kelių sluoksnių akmenų grindiniai, besitęsiantys šalia pylimo. Bražuolės piliakalnio pylimo vidinėje pusėje buvo 1,1 m aukščio penki akmenų sluoksniai (Daugudis V. 1974. P. 22) (75 pav.). Imbarėje akmenys rasti suvirte į iki 2 m pločio juostą (Daugudis V. 1990b. P. 27) (76 pav.). V. Daugudis šiuos akmenis priskiria prie pylimo stovėjusiems pastatams, kurių vidinė siena buvo krauta daugiausia iš akmenų (Daugudis V. 1978.

P. 29). Iš tikrųjų, matyt, buvo sudėtingiau, nes aukštos sienos iš niekuo nesutvirtintų akmenų nesukraus, o toks krovinys ne tik kad smėlio nesutvirtins, tačiau gali tapti pavojingas patalpoje esantiems žmonėms. Atrodo, kad čia galima kalbėti apie savotišką medinių pastatų, vidine puse priglaustų prie pylimo, izoliavimą nuo pūdančio žemės poveikio. Keliais sluoksniais sukovus akmenis tarp medinės sienos bei vidinio pylimo šlaito, susidarydavo savotiška akmenų sienelė, kuri neleisdavo taip greitai žemei pūdyti sienų, o pro plyšius tarp akmenų gilyn nubėgdavo iš išorės patekęs vanduo. Akmenų sienelės labai smarkiai suardytos, todėl neįmanoma įrodyti šios jų paskirties, nors stratigrafinė padėtis bei matmenys tam tarsi neprieštarauja.

Tokiu būdu pylimo vidinę sieną labiau tvirtindavo čia esančios statinių sienos.

Keletas Lietuvos piliakalnių pylimų tvirtinti netipiniu būdu. Jautakių piliakalnyje atkastos iš akmenų krautos keturkampės 40 x 50 cm dydžio bei didesnės, iki 0,5 m aukščio, kameros, užpildytos

75 pav. Bražuolės piliakalnio pylimo vidinės pusės pjūvis: 1 - velėna, 2 - šviesiai pilka žemė, 3 - tamsiai pilka žemė su angliukais, 4 - juoda žemė, 5 - šviesiai pilka žemė su molio tinku, 6 - molio tinkas, 7 - smėlis su moliu, 8 - šviesiai pilka žemė su angliukais ir moliu, 9 - molis su smėliu, 10 - molis su žvyru, 11 - žvyras, 12 - šviesiai pilka žemė su angliukais, 13 - smėlis, 14 - tamsiai pilka žemė, 15 - smėlis su angliukais, 16 - šviesiai pilka žemė su moliu, 17 - akmenys.

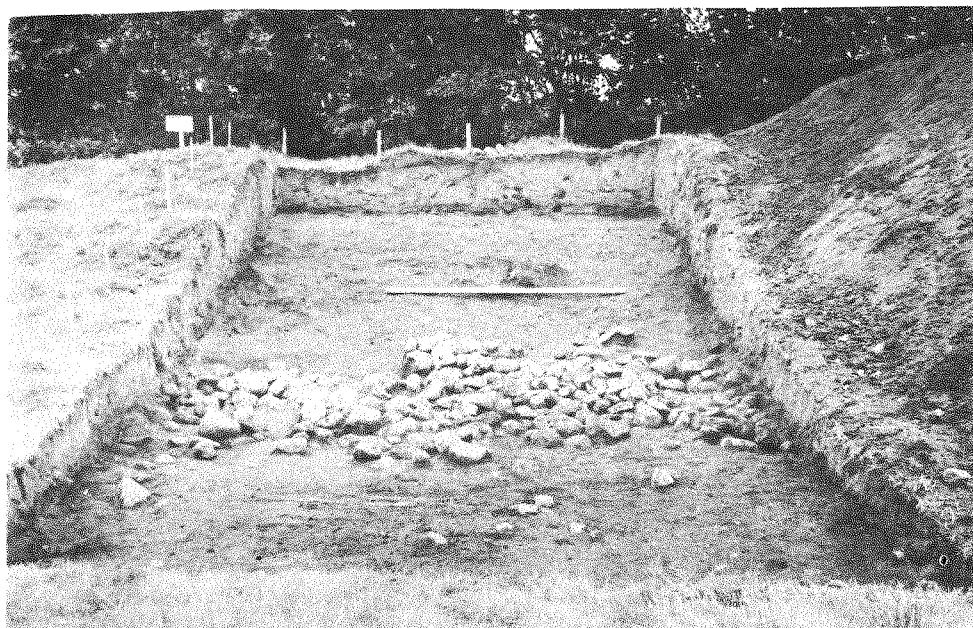
plūktu moliu (Merkevičius A. 1978a. P. 113). Nustatyta, kad jos buvo iš abiejų pylimo šonų, tačiau kaip jos jį tvirtino - neaišku.

Impilties piliakalnio išorinis pylimo šlaitas buvo sutvirtintas sukaltais mediniais kuoliukais. Atrodo, kad tarp jų buvo nedideli išpynimai iš šakų, kurie sulaikydavo pylimo žemių slinkimą.

Visų pylimų sutvirtinimų tikslas - padaryti juos atsparesnius erozijai (tai supiltas gruntas) bei sunkiau prieinamus.

Medinės sienos pylimuose

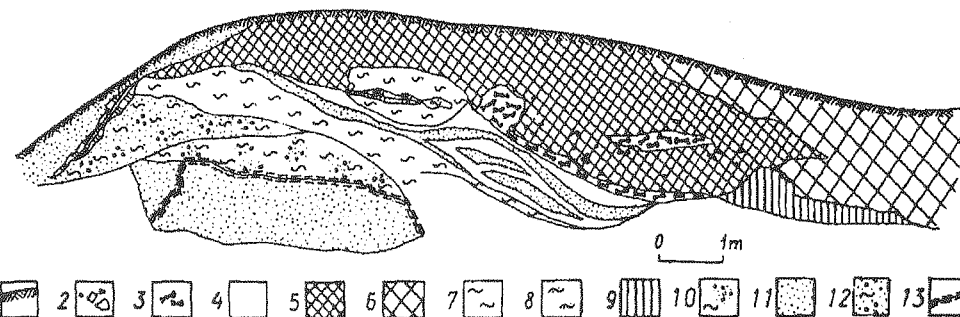
Viena neaiškiausių piliakalnių įrengimo detalių yra pylimų gynybinės sienos ar užtvaros. Pylimų suardymai bei vyraujanti rentininė statyba paliko labai mažai archeologinės medžiagos. V. Daugudis teigia, kad pagrindinių pylimų viršuje stovėjo dvigubos medinės gynybinės sienos, kurias čia buvus liudija 20-30 cm skersmens stulpavietės, sudegę rąstai bei molio tinkas (Daugudis V. 1978. P. 25). Viršutiniuose

76 pav. Akmenys Imbarės piliakalnio pylimo papėdėje

pylimų sluoksniuose vienintelės stulpavietės surastos tik Dapšių ir Narkūnų piliakalniuose. Dapšiuose 20 cm gylyje rasta 20 cm gylio, 15 cm skersmens smailiagalio stulpo vieta, greta kurios gulėjo sudegusių 4-18 cm storio rąstų liekanos. Narkūnų pylime pastebėta dviguba stulpaviečių eilė (Volkaitė-Kulikauskienė R., Kulikauskas P. 1978. P. 92). Tai gana kuklūs stulpinės konstrukcijos gynybinių sienų įrodymai. V.Daugudžio rekonstruotos stulpinės konstrukcijos gynybinės sienos pylimų viršuje (Daugudis V. 1978. P. 25) iš tikrųjų vargiai ar visur stovėjo. Ši (pirmosios gynybinės linijos) konstrukcija II tūkstantmečio pradžioje buvo jau pasenusi ir neefektyvi. Kas 1,5-2 m statmenai į žemę įkasti 20-30 cm storio rąstai kaip laikanti pilių įtvirtinimų konstrukcija buvo labai lengvai pažeidžiama vieta. Buvo nesunku pašalinti kelis tokius negiliai įkastus ir nestorus rąstus, kad galėtum išgriauti visą gynybinę

sieną. Stipresnės ir istoriškai labiau pagrįstos yra rentininės konstrukcijos gynybinės sienos pylimų viršūnėse. Tokie pastatai stovėjo piliakalnių aikštelėse. Puikiai išlikusių rentininių pastatų liekanų turime iš XIV a. Vilniaus, Kernavės sluoksnių. XIII a. Mažulonių piliakalnyje rasti pastatai irgi rentininiai (Daugudis V. 1961. P. 19). Rentininės konstrukcijos pastatai yra gerokai atsparesni už stulpinės konstrukcijos. Tai labai svarbu gynybinėms sienoms. Kijevo Rusijoje pastatai (tarp jų ir gynybiniai), sukirsti iš gulsčių rąstų, buvo plačiai paplitę nuo X a. pabaigos (Археология. 1985. С. 168). Rentininiai pastatai sunkiai atsekami archeologiškai, nes XIII-XIV a. jie pamatų neturėjo (Tautavičius A. 1961. P. 117-118). Pylimų viršuje randamos išilgai gulinčios sudegusių rąstų liekanos (Kumelionys) neprieštarauja nuomonei, kad čia stovėjo rentininiai pastatai. Stulpinė pylimų sutvirtinimo konstrukcija galėjo būti naudojama atskiruose greitai įrengtuose piliakalniuose derinant ją prie rentininių pastatų.

77 pav. Kernavės Aukuro Kalno griovio pjūvis: 1 - velėna, 2 - akmenys, 3 - kaulai, 4 - juoda žemė, 5 - juoda žemė su degėsiais, 6 - permaišyta juoda žemė, 7 - molis, 8 - plūktas molis, 9 - šlynas, 10 - priemolis su žvyru, 11 - smėlis, 12 - priemolis su žvyru, 13 - geležingas intarpas.

Šiandien pylimų viršus daugeliu atvejų yra išgaubtas ir tik retai (Veliuona) plokščias. Trūksta duomenų apie buvusį pylimų paviršių, todėl ir gynybinių sienų išvaizda lieka neaiški. V.Daugudis nurodo buvus dvigubas medines gynybines sienas, esančias viena nuo kitos per 1,5-2 m (Daugudis V. 1982a. P. 71). Narkūnuose apdegusio molio tinko sluoksnio plotis buvo 0,6-1,1 m (Volkaitė-Kulikauskienė R., Kulikauskas P. 1978. P. 92).

Kad medinės gynybinės sienos būtų geriau apsaugotos nuo padegimo, jas apkrėsdavo moliu. Smulkių ir stambesnių molio tinko gabalėlių pasitaikė beveik visuose pylimų pjūviuose. Jų paskirtis ne visai aiški. Tai gali būti šalia medinių sienų buvęs ir gaisro metu perdegęs molis, moliu uždrėbtų tarpų tarp rąstų liekanos ar ištisai moliu apkrėstų sienų žymės. Kai kurie molio tinko gabalai turi plokščią pusę, kuri rodytų juos buvus prie tašytų rąstų. Kartais moliu buvo užpilami tarpai tarp gynybinės sienos medžių ir akmenų.

Archeologai nieko negali pasakyti apie sienų aukštį bei jų viršaus išvaizdą. Aišku viena, kad jos buvo ne žemesnės negu 3 m, t.y. puolėjai negalėjo šių sienų įveikti be papildomų įrenginių, pvz., kopėčių.

Nuo kaimyninių kraštų piliakalnių Lietuvos piliakalnių pylimų įtvirtinimai

skiriasi savo nedideliais dydžiais. Tai ne tik pylimų aukštis. Slavų žemėse pylimai dažnai būna nelabai aukšti, tačiau jų viršus plokščias ir platus. Tai rodo ant jų stovėjus gynybinius pastatus (Археология. 1986. С. 383; Henzel W. 1971. S. 215). Baltai didesnę reikšmę teikė žemių pylimams. Paprastesni stulpinės konstrukcijos įtvirtinimai - užtvartos - buvo naudojami ir slavų žemėse. Lietuvos piliakalnių pylimuose tokie įtvirtinimai galėjo būti ankstyvesniuose (XII-XIII a.), daugiausia Vakarų Lietuvos, piliakalniuose.

Grioviai

Būtina gynybinių įrenginių dalis yra grioviai. Padaryti 13 piliakalnių pjūviai. Paprastai griovių gylis ne daugiau 2 m nuo buvusio žemės paviršiaus, plotis viršuje - 4 m. Žemės paviršiuje grioviai nežymūs ar net visai užslinkę (Kalviai). Jų dugnuose rasta tik pavienių nuo pylimų ar aikštelių nuriedėjusių radinių: keramikos, gyvulių kaulų, akmenų, molio tinko gabalėlių. Gausiai radinių (keramikos, kaulų, stiklo ir kt.) rasta tik Kernavės Aukuro Kalno griovyje (Luchtanas A. 1986. P. 34-35) (77 pav.). Tokie negilūs grioviai didesnės gynybinės reikšmės neturėjo, jie tik paauskštindavo pylimus. Žemė iš griovių panaudota pylimams. Rečiau iškasti gilūs grioviai (Šeimyniškeliai, Šeimyniškeliai) (78 pav.) arba jiems panaudotos natūralios įdubos, jas kiek pagilinus bei pastatinius šlaitus (Guogai). Šeimyniškių piliakalnį nuo papilio skiriantis griovys yra 7 m gylio

78 pav. Šeimyniškių piliakalnio griovys

79 pav. Griovys Impilties piliakalnio pylimo viršuje

ir apie 30 m pločio viršuje (Batūra R. 1966a. P. 65). Tokie grioviai jau buvo efektyvi, nors ir sunkiai įrengiama, gynybinė užtvara. Nemaži (iki 3 m gylio ir 10 m pločio) grioviai juosė kai kurių piliakalnių papėdes (Aukštadvaris, Taurapilis). Šiais atvejais jie aukštino piliakalnio šlaitus. Nedideli grioviai yra neatskiriama sudėtingesnių gynybinių įrenginių bei kelių pylimų dalis. Tokie grioviai pastebėti ir prie paskirų piliakalnių šlaitų, tačiau visuomet jie būna kartu su pylimu.

Kai kada griovių paskirtį sunku suprasti. Impilties piliakalnio pylimo viršuje iškastas 0,6 m gylio bei 3,3 m pločio viršuje griovelis - tarsi savotiškas apkasas (Puzinas J. 1983a. P. 331) (79 pav.).

Vėlyvųjų Lietuvos piliakalnių griovys yra gana savarankiškas gynybinis įrenginys, ne tik pylimo palydovas. Pavyzdžiui, Piliakalnių piliakalnio pylimo papėdėje jo nebuvo (Kulikauskas P. 1971. P. 150).

Slavų piliakalnių grioviai buvo papildomas gynybinis įrenginys prie pylimo, kartais dar sustiprintas medinėmis konstrukcijomis (Henzel W. 1971. S. 241-242). Vakarų Europos motuose griovys - vienas svarbiausių gynybinių įrenginių (Rocolle C. 1973. S. 27), o, pavyzdžiui, Skandinavijoje dėl negiliai slūgsančios uolienos griovių nebuvo.

Terasos

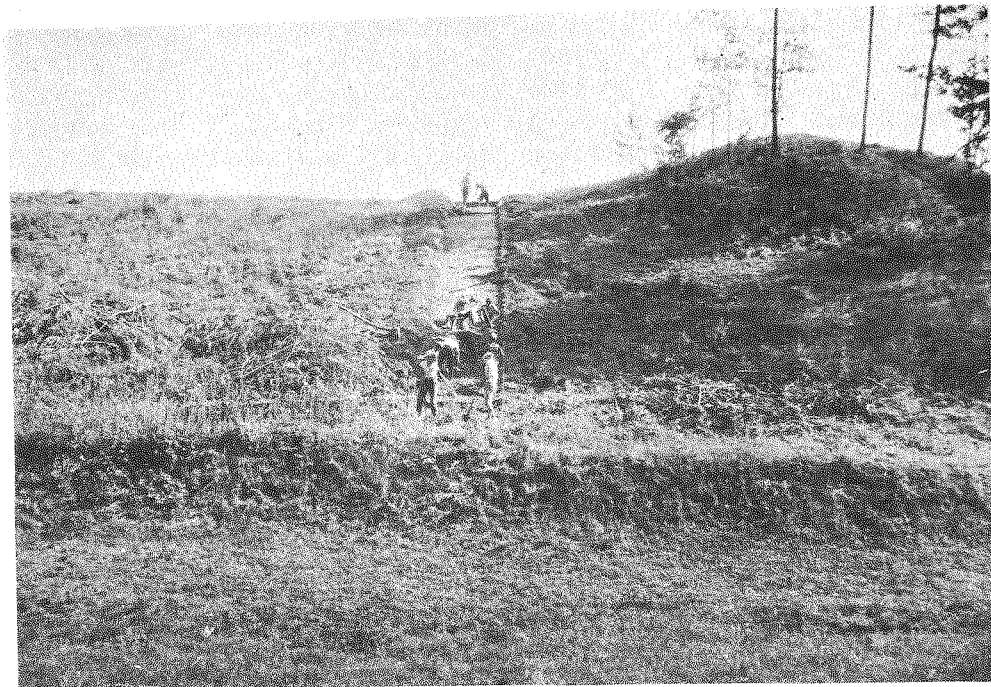
Mažai tyrinėtos piliakalnių terasos. Jos įrengtos šlaituose, dažniausiai 2-3 m žemiau aikštelės bei tiek pat metrų aukščiau piliakalnio papėdės. Atskirų piliakalnių (Berzgainiai, Gegužės, Pakalniai) terasos kai kuriuose kalvos šonuose virsta grioviais ir pylimais. Nurodomas 1 m gylio griovys, rastas Vilniaus Gedimino Kapo piliakalnio terasos vietoje (Daugudis V. 1993. P. 51). Labai ryškios piliakalnių terasos (Bilionys) netyrinėtos, todėl apie platesnių 10-20 m pločio terasų paskirtį galima tik spėlioti. Punios piliakalnio terasoje rastas

tik suplautas kultūrinis sluoksnis (Markelevičius J. 1974. P. 31). Siauros 2-5 m pločio terasos, matyt, buvo šlaite įrengtų griovių ir pylimų, suardytų žmogaus veiklos, vietos. Kai kurios archeologinėje literatūroje minimos terasos (LAA. 1975. P. 106) yra priešpiliai.

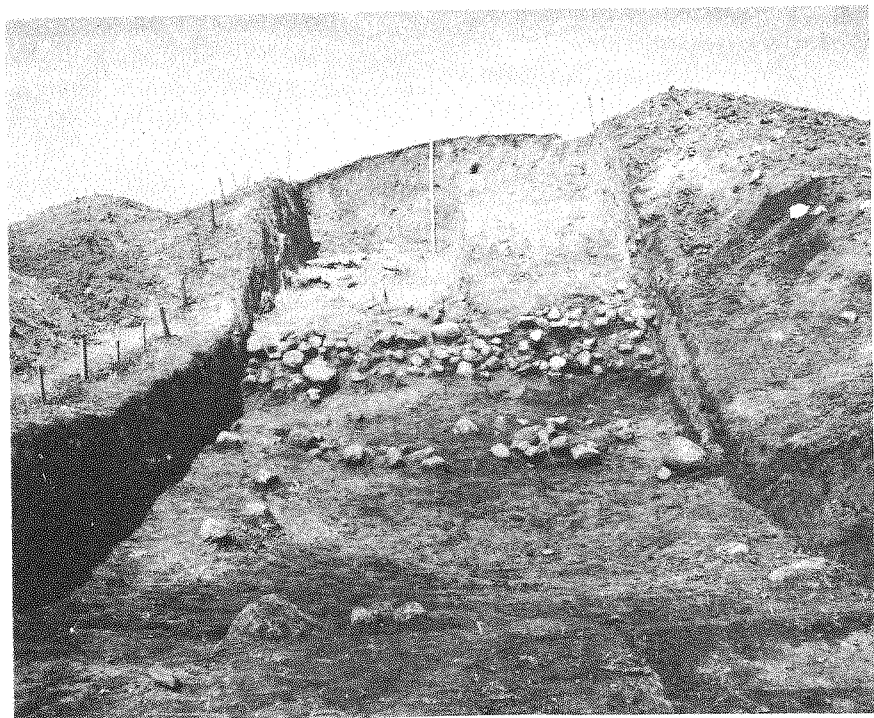
Vėlyviesiems Lietuvos piliakalniams terasos nebūdingos, aptiktos tik 27-ios. Daugiau jų rasta ankstyvesniuose, daugiausia I tūkstantmečiui skiriamuose sėlių piliakalniuose šiaurės rytų Lietuvoje bei Augšzemėje (Latvija). Ši įtvirtinimų forma būdingesnė kalnuotiems uolėtiems kraštams, pvz., Suomijai (Taavitsainen J.P. 1990. S. 22).

Statūs šlaitai

Mažiausiai dėmesio iki šiol skirta piliakalnių šlaitams. Tyrinėti vos 5 piliakalnių šlaitai. Nemenčinės piliakalnio šlaite surastas storas kultūrinis sluoksnis (Kulikauskas P. 1958. P. 22), kuris, matyt, susidarė plečiant piliakalnio aikštelę ir nukasant iš jos į šlaitus dalį žemių. Šeimyniškių piliakalnyje padarytas pilnas šoninio šlaito pjūvis ir nustatyta, kad jis sutvirtintas 10-30 cm storio užplūktu molio sluoksniu (80 pav.). Taip buvo truputį pastatintas ir sutvirtintas smėlėtas šlaitas. Panašūs šlaito tvirtinimai, net apdeginant užplūktą molį, rasti Punioje (Markelevičius J. 1974. P. 31) bei Guogų (Piliuonos) piliakalnyje. Visa ši fragmentiška medžiaga rodo, kad, esant biresniam piliakalnio pagrindo gruntui (smėliui), šlaitai būdavo dirbtinai statinami ir tvirtinami. Kai piliakalnio kalva būdavo iš molio-priemolio, matyt, užtekdavo nuožulnesnes šlaitų dalis pastatinti jas nukasant. Užfiksuoti 24 piliakalnių viršutinių šlaitų dalių pastatinimai, siekiantys 4-5 m aukštį. Statesnius šlaitus ypač stengtasi daryti tuomet, kai dėl kokių nors priežasčių pilies nesaugojo pylimai (Leoniškė, Pipiriškės).

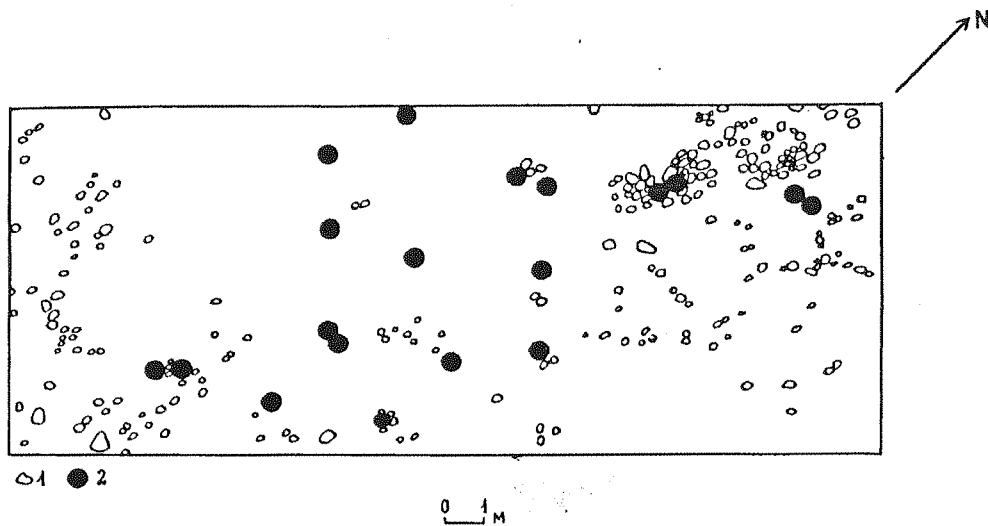
80 pav. Šeimyniškių piliakalnio šlaito tyrinėjimai

81 pav. Akmenų grindiniai sienų vietoje Rudaminos piliakalnyje

82 pav. Gynybinės sienos liekanos Kernavės Mindaugo Sosto piliakalnyje

83 pav. Stulpaviečių ir akmenų išsidėstymas tyrinėtam Šeimyniškėlių piliakalnio plote: 1 - akmuo, 2 - stulpavietė.

Kai kada šlaitai kaip ir pylimai būdavo grįsti akmenimis (Migonys).

Piliakalnių šlaitų pastatinimas buvo svarbi, nors archeologiškai ir labai sunkiai atsekama pilies gynybos priemonė. Statūs ir aukšti (daugiausia 10-20 m) šlaitai buvo rimta kliūtis šturmuojant medines pilies sienas. Dabar sunku nustatyti buvusių piliakalnio šlaitų statumą, nes dauguma jų labai pažeisti erozijos.

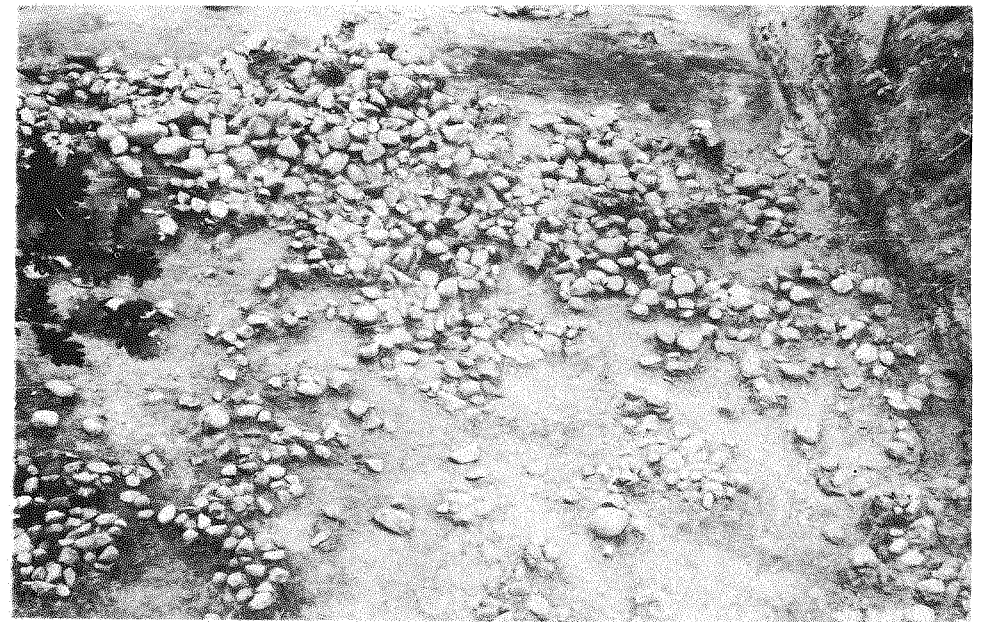
Medinės sienos

Pylimų nesaugomus piliakalnių šonus juosė gynybinės sienos. Aikštelių pakraščiai tyrinėjami dažnai, tačiau ne visuomet pavyksta surasti šių sienų pėdsakus. Pagrindinė priežastis yra piliakalnio šlaitų nuslinkimai ar suardymai. Ryškesnės medinių gynybinių sienų liekanos aikštelės pakraščiuose pastebėtos tik 10-ies piliakalnių. Tai akmenų grindiniai (Darbutai, Veliuona, Rudamina) (81 pav.), stulpavietės (Grigaičiai, Palanga), degėsiai (Kernavės Mindaugo Sostas, Dovainonys). Pagal jas gynybinės sienas galima skirstyti į stul-

pines ir rentinines, t.y. taip pat, kaip ir stovėjusias ant pylimų, tik šiuo atveju toks skirstymas sąlygiškesnis.

Stulpinė konstrukcija naudota visoje Lietuvos teritorijoje ir būdingesnė piliakalniams-slėptuvėms (Grigaičiai) bei priešpiliams (Kernavės Mindaugo Sostas) (82 pav.). 10-32 cm storio stulpai buvo įkasami iki 1 m gylio 1,3-2,5 m intervalais dviem eilėmis. 1-1,7 m tarpai tarp stulpų buvo užpildyti mediniais rąstais, žeme, akmenimis. Tokios sienos buvo greitai įrengiamos, tačiau netvirtos, ties pagrindu neretai dar papildomai tvirtinamos akmenimis, plūktu moliu, kuolais (Palanga). Grigaičiuose išorinėje sienos pusėje iškasas 0,4 m gylio griovelis (Žulkus V. 1988. P. 44).

Dalies piliakalnių (Nemenčinė) stulpinė įtvirtinimų konstrukcija, atrodo, buvo derinta su rentinine. Stulpinės konstrukcijos gynybinės sienos daugiausia yra atskiri statiniai, o rentininės konstrukcijos sienos jungiasi su aikštelės pakraščiuose stovėjusiais pastatais ir yra jų išorinė siena. Šeimyniškėlių piliakalnyje pastebėta kiek kitokia rentinių ir stulpų kombinacija: masyvūs, iki 40 cm skersmens, stulpai rėmė rentininės konstrukcijos sienų gynybines galerijas (83 pav.).

84 pav. Akmenų grindinys Lavariškių piliakalnio aikštelėje

Rentininės konstrukcijos gynybinės sienos liudija daugiausia akmenų grindiniai (84 pav.). Akmenys buvo dedami šalia medinių konstrukcijų ir atkasus apytiksliai žymi jų vietą. Pavyzdžiui, Darbutų piliakalnyje akmenų grindinių išorinė pusė tiesi, rodo čia buvus gynybinės sienos kraštą (Krzywicki L. 1913. S. 19. Tabl. I, III, IV) (16 pav.). Detalesnė šių sienų konstrukcija neaiški, jų aukštis turėjus būti ne žemesnis negu pylimo viršus, taigi daugeliu atvejų siekė 4-5 m.

Medinių pilių pylimai, šlaitų įtvirtinimai bei medinės gynybinės sienos sudarė vieną uždara gynybinę liniją. Iš turimų duomenų atrodo, kad kažin kokių ypatingų statybos principų nebuvo laikomasi - statyta ir tvirtinta taip, kaip leido laikas, materialiniai resursai bei darbo jėga. Todėl viename piliakalnyje galima rasti įvairių statybos liekanų. Šios eklektikos rezultatas dažnai būdavo medinės pilies silpnumas. Neretai pilys buvo užimamos per pirmąjį šturmą arba patys gynėjai, įvertinę jų

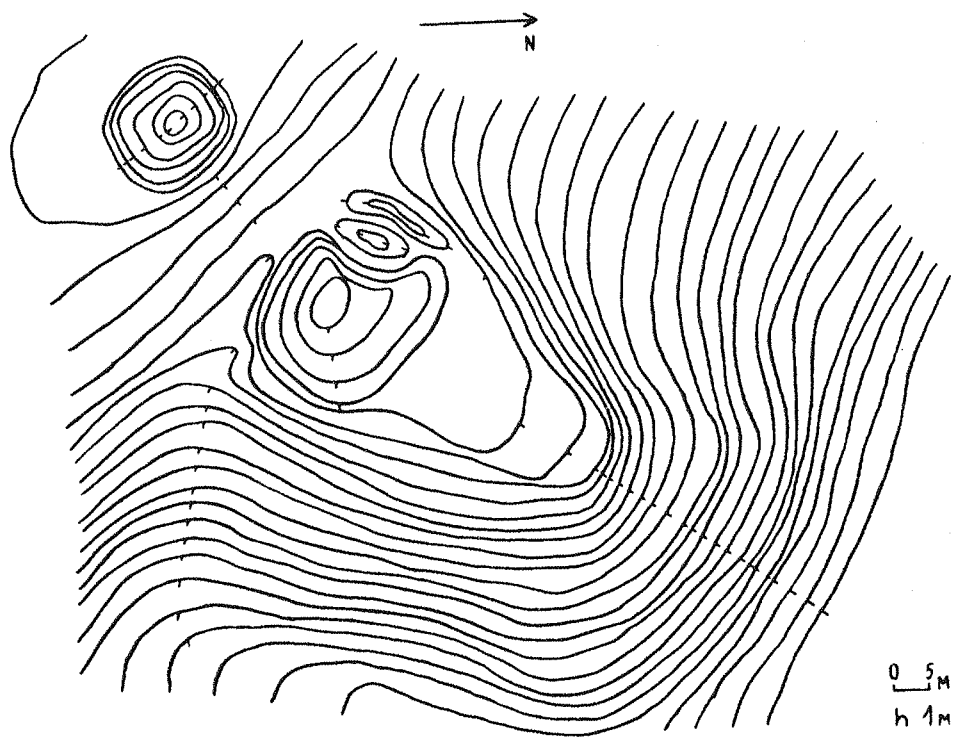
pajėgumą, palikdavo jas likimo valiai. Išimtį sudaro tvirtos valstybinės pilys (Veliuona).

Bokštai

Iš ikivalstybinės epochos paveldėtos pilių-slėptuvių įrengimo tradicijos nereikalingo sudėtingesnių statinių. Tokie yra bokštai. Savo konstrukcija tai keliaaukščiai (paprastai trijų-keturių aukštų) statiniai. Vakarų Europoje bokšto tipo statiniai atsirado kartu su nedidelių motų paplitimu IX-X a. Didesnė aptvarinio tipo pilyse bokštas (donžonas) atsiranda tik nuo X a. pabaigos (Rocolle C. 1973. P. 35). Kijevo Rusijos teritorijoje bokštai medinėse pilyse pradėti statyti tik XIII a. (Крадин Н.П. 1988. С. 17). Skandinavijos bei vakarų slavų piliakalniams bokštai taip pat nebūdingi. Todėl bokštų nebuvimas XI-XII a. Lietuvos piliakalniuose neturėtų būti kažkokio atsilikimo požymis. Istorinė situacija pradėjo keistis XIII a., greičiausiai dėl kalavijuočių įtakos. Ankstyviausias bokštų tipas yra vartus gynę žemo bokšto tipo

85 pav. Bražuolės piliakalnio bokšto pamatai

86 pav. Pakalniškių piliakalnio planas

87 pav. Šeimyniškių piliakalnio kelio pylimas

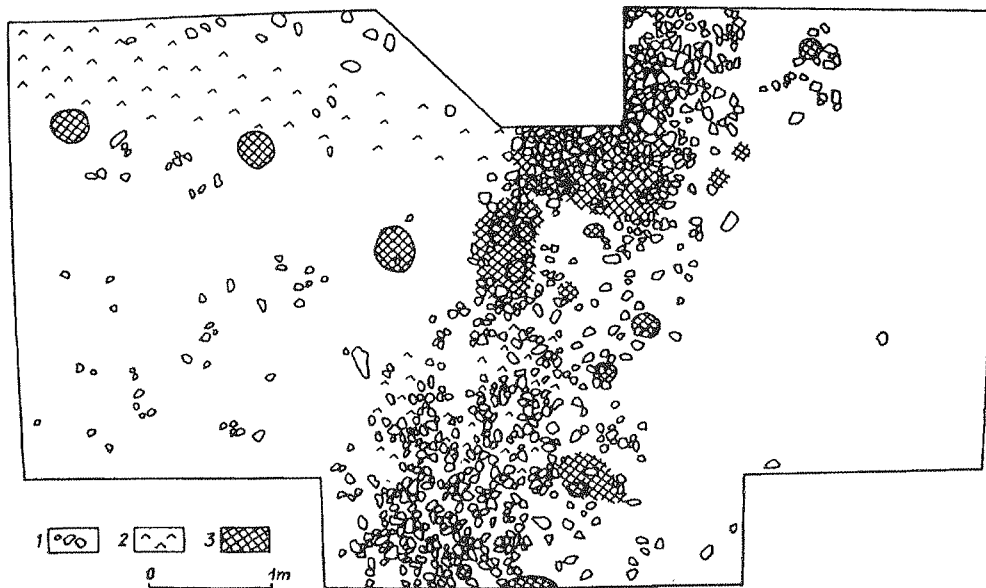
statiniai, kuriuos tik iš dalies galime laikyti tikraisiais bokštais. Būtent tokie statiniai anksčiausiai pradėti statyti Vidurio Europoje (Hensel W. 1973. S. 232). Lietuvos XIII-XIV a. piliakalniuose kol kas aiškesnių bokštų liekanų nepastebėta. Archeologinėje literatūroje minimos Bražuolės pilies bokšto liekanos (Daugudis V. 1982. P. 73) (85 pav.) dėl nedidelių tyrinėjimo apimčių kol kas tėra tik spėjamos. Labiau dėmesį patraukia nedideli vėlyvieji piliakalniukai (Noreikiškės) arba paskiros piliakalnių dalys (Bakainiai, Pakalniškiai) (86 pav.), kurios galėjo būti savotiškais bokštų pamatais. Gal bokštai bus stovėję ir ant kai kurių gana aukštų kūgio formos pylimų? Atsakyti į šiuos klausimus galima tik po specialių tyrinėjimų.

Vartai

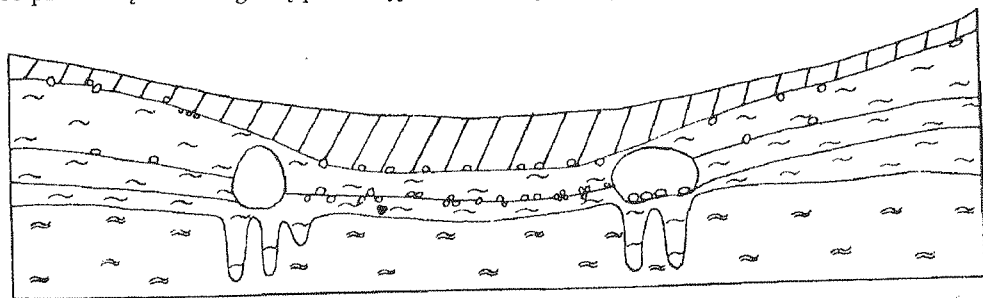
Truputį daugiau medžiagos turime apie vėlyvųjų piliakalnių vartų vietas. Dalies piliakalnių įvažiavimo į aikštelę vietas galima

pastebėti išoriškai. Dažniausiai tai šlaitu įstrižai kylanti 1-2 m pločio terasa (Puodkaliai). Bene geriausiai kelio į pilį ir vartų vieta išlikusi Šeimyniškių piliakalnyje. Čia ties Vorelio ir Volupio upeliais yra iki 3 m aukščio bei 2 m pločio viršuje pylimai (Zabiela G. 1992c. P. 31-33) (87 pav.). Dalis kelio į pilį ėjo gynybiniu grioviu. Panaši kelių įrengimo sistema (pylimėliai iš abiejų kelio pusių) pastebėta ir kai kuriuose kituose piliakalniuose (Paplienija, Šatrija). Tiesiant kelią į pilį ne visuomet buvo laikomasi vadinamosios kairės rankos taisyklės, t.y. kelias juosdavo pilį iš kairės pusės. Tokia sistema būdingesnė Skandinavijos piliakalniams.

Plačiau tyrinėtos yra penkių piliakalnių vartų vietos. Sąlygiškai jas galima suskirstyti į du tipus: paprasti vartai bei tuneliai. Paprasti vartai, matyt, yra labiausiai paplitusi kelio sujungimo su medine pilimi forma. Daugiausia tai įdubimas pylime, kuriuo nutiestas 1,8-3 m pločio kelias. Pylimo sienos ir kelias grįsti akmenimis (Apuolė, Imbarė). Jeigu pylimo nėra, vartus saugojo dviguba gynybinė

88 pav. Vartų vieta Grigaičių piliakalnyje: 1 - akmenys, 2 - pelenai, 3 - juoda žemė.

89 pav. Vartų vietos Apuolės piliakalnyje pjūvis: 1 - dirvožemis, 2 - gelsvai rudas priemolis, 3 - raudonas molis, 4 - akmuo.

siena (Grigaičiai) (88 pav.). Ties vartais visada būta tvirtesnių statinių, nes tai silpniausia pilies vieta.

Tunelio tipo vartai tyrinėti Impilties piliakalnyje. Čia kelias į pilį ėjo per 8 m ilgio ir 3 m pločio iki 2 m aukščio tunelį, įrengtą pylimo gale. Tunelio karkasas sunertas iš 25-40 cm skersmens ažuolinių rąstų.

Pastebėta labai stabili visų piliakalnių kelio į pilies kiemą vieta. Vieną kartą įrengta, ji daugiau nebuvo keičiama, tik nežymiai rekonstruojama (89 pav.). Lietuvos piliakalniuose neaptikta pylime įrengtų vartų. Kelias į piliakalnį eidavo pylimo pakraščiu arba per pylimais neapsaugotas aikštelės puses. Pavyzdžiui, Šiaurės Europoje iš akmenų krautuose pylimuose vartai įrengti tiesiog per juos ir matyti paviršiuje. Slavų piliakalniuose vartai irgi būda-

vo įrengiami tiesiog pylime (Археология. 1985. С. 169). Daugiau nei vieneri vartai būdingi tik dideliems, kelių ar keliolikos ha piliakalniams, iš esmės - įtvirtintoms gyvenvietėms.

Tiltai

Beveik nieko nežinome apie tiltų panaudojimą medinės pilies gynybinėms sistemoms. Pats Lietuvos vėlyvųjų piliakalnių išplanavimas daugeliu atvejų rodo, kad nebuvo per ką statyti tokių tiltų. Vandens telkiniai, juosiantys piliakalnius, būdavo įveikiami per brastas ir tik atskirais atvejais (Šeimyniškiškėliai) statyti mediniai tiltai. Jie galėjo būti pastatyti per didesnius gynybinius griovius (Aukštadvaris, Taurapilis), tačiau galimos jų vietos tebėra netyrinėtos. Atsižvelgiant į ano meto statybos galimybes, atrodo, kad tokie tiltai būtų poliniai. Pavojų metu horizontali viršutinė jų dalis buvo greitai nuardoma. Tokie tiltai buvo naudoti rytų slavų piliakalniuose (Daugudis V. 1982a. P. 87). Gana ilgos jų atkarpos - iš esmės mediniai keliai - nutiesti per pelkes ir vandenį link vakarų slavų piliakalnių. Vakarų Europoje

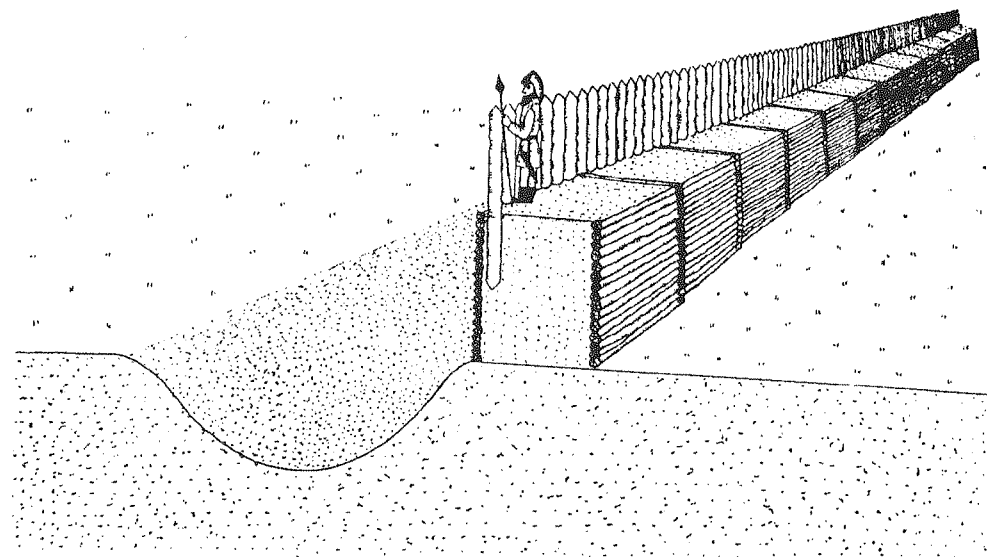
tyrinėta nemažai panašių tiltų per plačius ir gilius motų griovius.

Slapti išėjimai

Su vartais ir tiltais glaudžiai susiję slapti, arba atsarginiai, išėjimai. Nė viena tokia vieta Lietuvoje kol kas nėra tyrinėta (galbūt išskyrus Nemenčinės piliakalnio šlaite aptiktą pagilimą (Kulikauskas P. 1958. P. 28). Buvus kažkokių slaptų išėjimų liudija rašytiniai šaltiniai (1302 m. Aukaimio užėmimas) bei išorėje pastebimi įdubimai pylimuose (Impiltis). Dėl piliakalnių išskirtinės padėties tokie išėjimai negalėjo būti labai slapti, nes tuneliai iš medinių pilių kasami nebuvo. Labiau tikėtina, kad jie vesdavo į sunkiau prieinamas, gamtinių kliūčių apsaugotas vietas. Panašus atsarginis išėjimas tyrinėtas Lihaverės (Estija) piliakalnyje.

Nutolinti gynybiniai įrenginiai

Slapti išėjimai paplito pradėjus statyti mūrines pilies. Lietuvos vėlyvesiems pilia-

90 pav. Rėkučių pylimo rekonstrukcija

kalniams nelabai būdingi ir už pagrindinių gynybinių sienų iškelti gynybiniai įrenginiai: antras, trečias pylimai, grioviai papėdėse. Jie fiksuoti maždaug 15% visų piliakalnių. Išoriškai tai daugiausia nedideli 1-2 m aukščio pylimai, perskirti negiliais grioviais. Rečiau pylimai aukštesni, siekia iki 5 m (Antatilčiai II). Šių pylimų paskirtis nėra visai aiški. Jų pjūviai daryti trijuose piliakalniuose. Eketės piliakalnio didžiojo pylimo papėdėje rastas visas menkų gynybinių įtvirtinimų kaskadas-keturi grioviai ir trys nedideli pylimėliai (Merkevičius A. 1974. P. 18). Kunigiškių (Pajevonių) piliakalnyje aptikti analogiški du griovių įtvirtinimai, turėję kažkokias medines užtvarys (Kulikauskas P. 1982. P. 35). Velikuškių piliakalnio papėdėje buvę keturi grioviai ir trys pylimai labai suardyti, tačiau nustatyta, kad piliakalnį jie juosė puslankiu nuo papėdės gyvenvietės pusės. Nedidelės gynybinės užtvarys ant visų šių pylimėlių nesudarė rimtos kliūtis puolėjams, net atvirksčiai - už jų pastarieji galėjo glaustis, o gynėjams šios užtvarys kliudė apšaudyti lauką prieš pilį. Vienintelis racionalus jų panaudojimas - sukliudyti pristumti prie pagrindinių gynybinių sienų apgulos bokštus ar panaudoti prieš jas kokias nors kitas inžinerines priemones.

Prie nutolintų gynybinių įrenginių, matyt, vertėtų priskirti ir papėdžių gyvenviečių įtvirtinimus bei toliau nuo pilių buvusias užtvarys. Apie pirmuosius (jeigu tai ne papiliių įtvirtinimai) duomenų kol kas nėra, antrieji apskritai nebuvo ginami, tačiau kliudė manevruoti priešininkui, ypač jo raiteliams. Tokia užtvara tyrinėta Rėkučiuose (Girininkas A., Zabiela G. 1992; Забела Г. 1992) (90 pav.).

Priešpiliai, papiliai bei terasos (ne užslinkusių griovių vietos) yra gana savarankiški gynybiniai įrenginiai, kurie patys būdavo ginami. Jų užėmimas, kaip rodo rašytiniai šaltiniai, dar nereiškę pačios pilies užėmimo. Šių gynybinių įrenginių vidinė struktūra labai panaši į pačių

medinių pilių struktūrą, todėl kartais jie laikomi atskirais piliakalniais (Brodeliškės, Kernavės Mindaugo Sostas ir Pilies Kalnas, Vilniaus Plikasis Kalnas ir kt.).

Europos piliakalniuose nemaža visų rūšių gynybinių įrenginių. Jų įvairumas ir gausa priklausė nuo pilies stovėjimo vietos bei jos egzistavimo laiko. Tobulėjant pilių apgulos technikai, nutolintų gynybinių įrenginių, ypač priešpilio ir papilio, reikšmė augo. Galutinai jie ištobulėjo jau mūrinių pilių epochoje, atsiradus šaunamajam ginklui.

Natūralios kliūtys

Galiausiai reikia trumpai aptarti natūralias kliūtis, kurios kliudė laisvai manevruoti palei apgultas pilies bei jas šturmuoti. Tai vandens telkiniai. Nuo jų piliakalnių šlaitai būna patys aukščiausi, todėl, pasirenkant piliai vietą, ji dažnai būdavo įrengiama upelių santakoje esančiuose kyšuliuose, ežerų ar pelkių pakraščiu kalvose. Natūralios kliūtys nebuvo per daug reikšmingos, nes aptariamam laikotarpiu karo žygiai dažnai vykdavo žiemą, kai vandens telkiniai jau užšalę ir lengvai įveikiami. Pagaliau didelė jų dalis labai negilūs ir nesudaro rimtesnės kliūtis. Todėl vėlyvieji piliakalniai retai būdavo įrengiami iš visų pusių gamtinių kliūčių apsaugotose vietose - pelkių ar ežerų salose ir pan. Istorinėje bei populiariojoje literatūroje nurodomos įvairios sunkiau prieinamos slėptuvės miškuose ir pelkėse, į kurias pavojų metu pasitraukdavo vietos gyventojai, nebuvo nei piliakalniai, nei medinės pilys. Matyt, tai buvo tik sausesnės vietos be jokių įtvirtinimų ir jų painioti su piliakalniais-slėptuvėmis nederėtų.

Iš kaimynų tarp pelkių ir balų įrengtose pilyse labiausiai mėgo slėptis vakarų slavai. Tai daugiau geografinės aplinkos nulemtas veiksnys, kuris, kaip parodė istorija, nebuvo efektyvus. Kitur piliakalniai vandens

telkinius panaudodavo ne kaip natūralias kliūtis, o kaip prekybinius kelius (Tavitsainen J.P. 1990. S. 126).

Lietuvių medinės pilys, lyginant su kaimyninių kraštų piliakalniais, turėjo kai kurių skirtumų, ne visuomet atsiradusių dėl geografinių ar karinių sąlygų. Medinės pilys iš dalies perėmė ankstesnio

laikotarpio piliakalnių išplanavimą. Labai dažnai vėlyvieji piliakalniai buvo įrengti ankstyvesniųjų vietoje, ir jų gynybinė sistema likdavo iš esmės nepakeista, tik sustiprinta. Tam tikras medinių pilių konservatyvumas, matyt, buvo viena iš XIII a. teritorinių netekčių priežasčių.